

*Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті*

ТОМ 1

*«ШОҚАН ОҚУЛАРЫ - 22» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
27 сәуір*

*МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
«ШОҚАН ОҚУЛАРЫ - 22»
27 апреля*

*MATERIALS
of International practical science conference
«SHOQAN OQULARY – 22»
27 st of April*

Көкшетау, 2018

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Ш.УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ**

**«ШОҚАН ОҚУЛАРЫ - 22» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
27 сәуір**

**МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
«ШОҚАН ОҚУЛАРЫ - 22»
27 апреля**

**MATERIALS
of International practical science conference
«SHOQAN OQULARY – 22»
27 st of April**

Том 1

Көкшетау - 2018

УДК 001.83
Ш 17

«Шоқан оқулары - 22» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары жинағы. Қазақстан, Көкшетау, 2018. Т.1. – 237 б.

Ш 17

«Уалихановские чтения – 22». Сборник материалов международной научно-практической конференции. Казахстан, Кокшетау, 2018. Т.1. – 237 с.

**Materials of International practical science conference "Shoqan Oqulary - 22".
Kazakhstan. Kokshetau. T.1. – 237 p.**

ISBN 978-601-261-370-4

Бұл басылымға 2018 жылдың 27 сәуір күні өткен «ШОҚАН ОҚУЛАРЫ - 22» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары енген. Жинақ ғылыми қызметкерлерге, ЖОО оқытушыларына, PhD докторанттарға, магистранттарға арналған әр түрлі ғылым салаларындағы өзекті мәселелерді қамтиды.

В настоящее издание вошли материалы традиционной международной научно-практической конференции «ШОҚАН ОҚУЛАРЫ - 22», проходившей 27 апреля 2018 года. Они отражают проблемы различных отраслей науки, рассчитанные на широкий круг работников, преподавателей ВУЗов, PhD докторантов и магистрантов.

УДК 001.83

СЕКЦИЯЛАР:

**«ШОҚАНТАНУ»
«ТАРИХ, ГЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ»
«ФИЛОСОФИЯ, САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ»
«ӨНЕРТАНУ»**

СЕКЦИИ:

**«УАЛИХАНОВЕДЕНИЕ»
«ИСТОРИЯ, ГЕОГРАФИЯ И ЭТНОЛОГИЯ»
«ФИЛОСОФИЯ, ПОЛИТОЛОГИЯ И СОЦИОЛОГИЯ»
«ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ»**

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Әбжаппаров Ә.Ә. – Ш. Уәлиханов атындағы КМУ ректоры, т.ғ.д., профессор
Жарқынбеков Т.Н. – ҒЖ және ХБ проректоры, г.-м.ғ.к., РЖА профессоры
Әбуев Қ.Қ. – т.ғ.д., профессор
Шапауов Ә.Қ. – ғылым және коммерциялау қызметі жетекшісі, ф.ғ.к., профессор
Қақабаев Ә.А. – ХЫ АҰ және КО жетекшісі, доцент
Бексейітова А.Т. – т.ғ.к., доцент
Лузина О.И – Суретшілер Одағының мүшесі
Громова О.В.– БРБ жетекшісі

ISBN 978-601-261-371-1 (1)

ISBN 978-601-261-370-4

© Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік университеті, 2018

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің қолдауымен және Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің ұйымдастыруымен дәстүрлі "Шоқан оқулары–22" атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қош келдіңіздер!

Шоқан Шыңғысұлы – қазақ даласындағы ұлы ағартушылық мәдениеттің талантты өкілдерінің бірегейі. Ғылым, өркениет, мәдениет көкжиегінде өшпес із қалдырған мәңгі жарық жұлдыздар шыңында қазақ ұлтының абзал перзентінің философия, этнография, тарих, фольклор, мәдениет жайлы еңбектері мен пікірлері – адамзаттың құндылығын бағалауға тұрарлық ерекше мұра.

Оқу ордамыздың қабырғасында отандық және халықаралық сайыстарда оқу, іздену, өнер саласында ерекше қолтаңбалары бар келешектің кемел білім нәрімен сусындап отырған студенттер, магистранттар және болашақ білікті ғылыми-педагогикалық маман болатын PhD докторанттар, ғылыми атақ-дәрежелері бар ғылым докторлары, ғылым кандидаттары, PhD докторлар және білікті ұстаздар шеберлігін көрсетуде.

Бүгінгі халықаралық ғылыми-тәжірибелік жиынға әлемнің бірнеше мемлекеттерінен, атап айтқанда: Венгрия, Польша, Қытай, Ресей, Өзбекстан, Башқортостан, Хакасия, Татарстан, Түркия, Якутия, Солтүстік Кипр Республикасы, Түркмения және отанымыздың барлық өңірлерінен 350 ғалымдар, докторанттар, магистранттар қатысуға тілек білдіріп, пленарлық және секциялық отырысында ғылымның сан-саласы қамтылып, заманауи басым бағыттарға сәйкес теориялық және әдістемелік мәселелер жан-жақты талқыланып, баяндамалары сарапталып, қабылданды.

Біздің басты мұратымыз – білім, ғылым, өнер жолында бағдары, өресі биік шәкірттерді тәрбиелеуге үлес қосу.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің ректоры, ҚР Ұлттық инженерлік академиясының және Халықаралық Жоғары мектеп академиясының академигі, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, профессор

Ә.Әбжаппаров

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

ТҮРІК ИСЛАМ ӘДЕБИЕТІНДЕ «МУСАММАТ, КАСИДА» МЫСАЛЫ РЕТІНДЕ МУСТАКИМЗАДЕ АҚЫННЫҢ ӨЛЕҢ ШУМАҚТАРЫ

Ахмет Йылмаз

Нежметтин Ербакан университеті, Конья қ., Түркия

Баяндаманың басында жастай бұл дүниеден озған түркі әдебиеті мен мәдениетінің тарихын зерттеген, саяхатшы, ұлы ойшыл, зерттеушілердің бірі, марқұм Шоқан Уәлихановты құрметпен еске алып, қайтыс болғаннан кейін Орынбай ақынның арнап айтқан мына өлең шумақтарын оқи отырып, Алладан қасиетті жанның жаннатта болуын сұраймын:

*Тарихтан талай адам білген едік,
Қызықты нелер дәурен сүрген едік.
Жасымыз мұнша жасқа келгенінше,
Шоқандай науша жасты көрмең едік.*

«Мусамматкасиде» дегеніміз – ол бөліктерге бөлінген өлең тармақтары. Мысалы, 100 тармақтық касиде 10 бөлікке бөлінеді, бұл бөліктерге «бенд» делінеді. Кейін осы бөліктердің арасына жаңа бір тармақ жазылып жаңа бір «касиде» пайда болады. Түрік әдебиетінде бұл тармақтарға «теркиби-бенд» делінеді.

Осы сияқты тармақтардың тақырыбы жоқтау болып келеді. Бір ұлы тұлғаның қайтыс болғаннан кейінгі қиыншылықтарды жеткізу немесе марқұмның бұл дүниедегі батырлығын, елге қызметін дәріптеу үшін жазылады.

«Теркиби-бенд» дегеніміз кейде ұлы дін ғұламасы қазасына жазылады. Мустакимзаденің жазған жоқтауы осындай дін ғұламасының кенеттен ауруға душар болып, қайтыс болуына байланысты жазылған.

Мустакимзаде 18 ғасырда өмір сүрген Түрік әдебиетшісі. Өзінің ұстазы әрі үгіттеушісі Токади Мехмет Эфендинің өліміне орай жазған мусаммат касидесі 12 шумақ, 96 тармақтан тұрады. Мен осы баяндамада осы өлеңнің алғашқы және соңғы бендтерін назарыңызға ұсынамын.

Себебі осы сияқты жоқтау өлеңдерінің алғашқы және соңғы бендтері өте маңызды. Яғни: Алғашқы шумақтарда ақындар өмірге шағымданады, тағдыр тәлкегіне шағымданады, қу дүниеге, жазмышқа шағымданады. Өйткені жақсы көретін адамы қайтыс болған. Туған-тумасы жылаудан басқа шара таппайды. Соңғы шумақтарда тағдырға көніп, әрнәрсенің Алланың қалауымен болатыны шындығы қабылданып, дұға жасалады. Ең соңғы тармақта оқырмандардан Фатиха сүресін оқу өтініші жасалады.

Түрік тарихына көз жүгіртсек, Ислам дінінен бұрын ата бабамыз қазіргі Моңғолстан территориясын мекендеп жүргенде өлген адамның артынан рәсімдер өткізіп, артынан жоқтау сөздері айтылатын еді. Осыған ұқсас салт-дәстүр қазіргі Түркияның Конья секілді кейбір қалаларында әлі күнге дейін жалғасып келеді.

Бұл жерде айтпағым, Түркі халқы азап-қиыншылықтарын жеңілдетіп, орнына бал жағуды білген қауым. Жоқтау сөздері сол балдың дәл өзі болып табылады.

Қазір сіздерге Мустакимзаде ақынның ұстазы о дүниелік болғанда, жазған шумақтарының алғашқы және соңғы он екінші шумағын оқып берейін. Бұл өлең шумақтары Османлы түрікшесімен жазылған, қазіргі Түркия түрікшесімен мағынасы берілген. Қазақшаға аударған шәкіртім әрі бауырым Әбдікәрімов Арман.

1. Шумақ бөлімі

Âh ez-çarh-ı sitem-perver emân ey bî-vefâ

Неп girîbân-çâk-idestindirseninbây u gedâ

(Жана шектіріп ренжітетін қу дүние сенен аулақпыз.

Әрбір құл пенденің жағасын жыртып сенің қолың.)

Yîne berk ü bârını bir nahl-i tahkîkın fesûs

Eyledi küsterde-i hâk-i hazân bâd-ı fenâ

(Пәнидің желі бір ғұламаның білегін қанатын,

күздің желі құрма ағаштарын жерге жайғандай етіп жайды, қу дүние!)

Ney gibiâh u enîn it sîne-germ oldefgibi

Kaldı bukasr-ıfenânınbezm-izevkıbî-nevâ

(Сыбызғыдайыңызда, сырнайдай көкірегіңе жалын бер,

Енді бұл фәни әлемнің мәжлістеріне үйлесімділік беретін ешкім қалмады.)

Ya'nîTokâtîEmînolmürşid-iehl-iyakîn

Nakşbend-ipâk-temkînolârif-isırr-ıHudâ

(Кемеңгер адамдардың жол көрсетушісі Токади Эфенди,

накшыбенди ағымының бөлінбес тұлғасы, Алла сырының білгіші озды.)

Nüh-felek-idehrîhezârânsâlidersedevreger

Böylebulmâzâsmân-ıâtıfet-ebr-ivefâ

(Уақыттың тоғыз ғаламшары мың жыл айналса,

Осындай сүйіспеншілік аспанын жәнеөзін тігер бұлт таба алмас.)

Gerbihâr-ıseb'aeylerseyedinklîmidevr

Bulmayabirgûher-izâtıgibidürr-isafâ

(Жеті мұхит жеті әлемді шарласа,

ол ғалымдай таза маржан таба алмас.)

Çün ki eylersin dili gark-âb-ı firkat ey felek

Eylemekderyâ-yuîrfâna ne lâzımâşinâ

*(Әй дүние, сен көңілдерді жалғыздық теңізінде тұншықтырдың,
енді оларды аян теңізіне қауыштырудың керегі жоқ.)*

Dağlaryakdındil-iehl-isülûke el-amân

Kıydınlpîr-imünîrolmürşid-iHakk’ahemân

*(Сенен аулақпыз еу дүние! Өйткені сен еруші жандардың жанын
жараладың,*

Айналасына нұр шашқан хәм Аллаға шақырған пірімізді алдың...!)

Жоғарыдағы бірінші шумақ бөлімінде, ғұламасын барса келмеске алған
фәни дүниеге шағымын жеткізуде.

12. Шумақ бөлімі

Gerçi râh-ı vuslat-ı Hak pür-hatar usretli râh

Lîkbuluryüsrirehberândasâhib-iintibâh

(Шынында Аллаға жол қауіп қатерге толы қиын жол.

Бірақ назар аударғандар шын жол көрсетушімен жай табады.)

Cennet ü hûr u kusûra isteyen bulsun vüsûl

Âşık-ı dîdâra çün besdir cemâl-i Hak penâh

(Қалаған жәннатты, арулар мен сарайларға жетуді қаласын...!

Алланың бетін көруге асыққан ғашыққа сол сезімнің өзі де жетер.)

Hurmetinepâdişâh-ımüşselinyâRabbenâ

Eyledervîşinemîn-iaşkavaslıncilve-gâh

(Бізге жіберілген шах пайғамбардың құрметіне Аллам,

Мына дәруішінің соңғы жолаушылығында жалғыз тастай көрме.)

Atdı emr-i mâ-sivâyı çün verâ-yı zahrına

Buldı bî-tayy-ı sicill-i kayd-ı hestîde refâh

(Токади Эфенди осы жалғанда мал мүлікке қарамады,

осы фәниде еш атында бір мүлік қалдырмай бақыт тапты.)

Ru’yet-idîdâr-ıHakk’acândanmüştâkidi

Şavkıylaoldıfezâ-yıkudsenâgehrû be-râh

(Алланы көруді көп қалады, осы қалаумен көздері жолда өлімді күтті.)

İtirâf-ıvahdet-izâtıniderdisıdkile

Mahz-ılutfındanolubzenb-ivücûdınafv-hâh

(Таза жүрекпен сенің жалғыз екеніңе иман келтірді.

Сенің шексіз рақымыңдан үміттенді.)

Görmeyüb bir dem yübûset rûz-ı rüstâ-hîzde

Nişve-dâr olsun rahîk-ı akdesile yâ İlâh

*(Ақыретте жоқтық көрмесін, бақытты болсын,
сенің сый-сияпатыңмен көңілденсін Аллаһ..!)*

Ukde-iîşkâli hall oldıbuyüzdensâliha

Kılteveccüheyleistimdâdenihdâfâtıha

*(Ал оқырман осы жақсы құл туралы білмегендеріңді осылай жеткіздім
саған. Көңіл бөліп оған көмек ретінде бір Фатиха сүресін оқы...)*

ЧОКАН ВАЛИХАНОВ О ДУХОВНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА И СОВРЕМЕННОСТЬ

Абуев К.К. заслуженный деятель Казахстана, д.и.н., профессор

В условиях глобализации современного мира важнейшим фактором духовного возрождения общества стала инициированная Президентом Казахстана Н.А. Назарбаевым программа «Туған жер». Безусовно ее осуществление станет важным шагом в деле модернизации общественного сознания.

В своей замечательной книге «Эра независимости» Нурсултан Абишевич вновь подчеркивает значение Отечественной истории как важнейшего фактора сплочения общества, как средства обеспечивающее неразрывную связь будущего страны с ее прошлым. Отмечая это, Президент пишет: «Народу, имеющему свою богатую историю, язык, религию, народу, развивающемуся, не следует отделять прошлое от сегодняшнего. Он должен ясно видеть высоты и перевалы, которые должны быть преодолены им в будущем. Наша история достаточна представлена гениальными сыновьями, которыми можно по праву гордиться и которые являют нам замечательные примеры. Именно поэтому мы уделили особое внимание формированию исторического сознания народа, глубокому изучению нашей национальной истории и культуры».

Чингизид, потомок знаменитого хана Абылая, Чокан (настоящее имя Мухаммед-Канафия) Валиханов (1835-1865 гг.) был рожден для великих свершений и исполнил эту высокую миссию блистательно.

Как отмечают современники Чокан Валиханов с его демократическим образом мыслей и свободолобием горячо любил свой народ и мечтал о его радужном будущем. Он по своим социально-политическим взглядам примыкал к прогрессивному, демократическому лагерю России, был убежденным сторонником прогресса, демократических преобразований, горячо стремился содействовать устранению пороков современного ему общества. Его деятельность носила просветительский характер, но в ней были элементы критики существующего строя, стремление добиться существенных изменений

в жизни казахского народа, путем духовной модернизации общества. Идеи духовной модернизации общества рефреном проходят через все труды Чокана Валиханова, что характеризует его как просветителя-демократа, большого патриота своего народа и гуманиста.

Он в своих трудах с болью писал об экономической и культурной отсталости казахского народа, который еще пребывает в «безыскусственном периоде форм общественного развития». Исходя из интересов народных масс, Ч. Валиханов полагал, что дальнейшее упрочение связи с Россией откроет для казахов перспективы экономического и культурного подъема. Как писал А.Н. Пыпин: «Валиханов сохранил глубокую преданность к своей стране, он любил киргизскую жизнь, но вместе с тем умел высоко ценить западную цивилизацию и предвидел для своего народа отрадную будущность только при условии приобщения его европейской цивилизации через передовую русскую культуру». Люди, близко знавшие Валиханова, прибавляют, что «по своим умственным симпатиям и направлению, Валиханов был русским западником: он искренно любил Россию, видел ее недостатки и вместе с лучшими людьми ее желал горячо ее обновления».

Чокан Валиханов считал, что самым основательным фактором прогресса любого общества является образование, наука. При этом он полагал, что модернизация общественного сознания возможна при условии опоры на национально-культурные корни.

В «Записке о судебной реформе» Чокан отмечал: «Народ наш имеет богатую и не лишенную поэтических достоинств замечательную литературу, более близкую к индогерманскому, чем к восточным произведениям этого рода». Историческое сознание и весь духовный мир казахов во многом складывались под воздействием устной поэтической традиции. Анализируя казахское устное творчество, Чокан Валиханов отмечал, что «нет ни одного достопамятного события, ни одного замечательного человека со времени самобытного народа, воспоминание о котором не осталось бы в народной памяти». В памяти народной остаются люди и события, прежде всего благодаря шежире – генеалогического древа. Шежире – это не просто перечисление имен от дальнего предка к последующим поколениям, но и описание важнейших событий, относящихся к их эпохе. Подчеркивая значение фольклора, как важнейшего исторического источника ученый писал: «Из преданий о происхождении киргиз (казахов – К.А.) замечателен джирахуна из племени аргын Чала, современника прадеда моего хана Аблая. Чал в своем джире собрал все народные сказания, относящиеся до происхождения киргиз, и составил полную генеалогию ханов, родоначальников и племен».

В целом, положительно оценивая акт присоединения Казахстана к России, Чокан Валиханов в тоже время не раз отмечал колониальный характер политики царизма в Казахстане. В работе «О кочевке киргиз» он писал: «Но, несмотря на все препятствия представляемые внешней природой, скотоводство, как и всякая другая промышленность, должно иметь известные условия, от которых зависит его успешное движение, иначе оно не могло бы существовать».

В чем заключаются эти условия? Определить эти условия не трудно, если принять во внимание:

1. Что в старые времена, во времена опустошительных войн и вседневной баранты, киргизы были богаче, чем теперь, и повсеместные упадки случались редко.

2. Что в наше время число скота у киргиз все более и более уменьшается, и падеж делается чаще и опустошительнее. В этом можно вполне убедиться, если сравнить исчисления 20-х и 30-х годов с исчислениями 40-х и 50-х годов».

Чиновники колониальной администрации не были заинтересованы в приобщении казахов к культуре и просвещению, они в своих реляциях в правительство писали о их неспособности к образованию. Отвергая эти тенденциозные домыслы чиновников, К. Губорев в статье, опубликованной в журнале «Современник», писал: «Киргиз-кайсаки очень охотно учатся грамоте и вовсе не имеют предубеждения против нее, в чем уверяли рапорты заседателей и заключения с областных мест. Вообще кайсаки очень восприимчивы к цивилизации, потому что они не такие фанатики как прочие мусульмане: муллы, и ахуны не имеют в их глазах той святости и непогрешимости, какая приписывается этим лицам татарами и кавказскими горцами. В последнее время султаны и старшины сами без стороннего понуждения начали помещать своих сыновей в Омский кадетский корпус, из которого вышел Чокан Валиханов – такая способная, развитая и дельная личность, какой не появлялось ни между одними инородцами сибирскими».

Очень интересна мысль Чокана о времени образования казахского народа, высказанная в письме профессору И. Березину. «Занимаясь собранием известий о народе казак, – писал он, – я обращаюсь к Вам с покорнейшей просьбой, если Вам случится при разборе и чтении разных восточных историков встретить что-нибудь о слове казак, о казачестве и о народе казак, сообщить Вашему покорному слуге. Этим обязали бы как нельзя более. Не имея никаких других источников под рукою, кроме истории Абульгази (Румянцевское издание), Вашей Шейбаниады и, чрезвычайно важной в этом отношении, я не имею ни каких средств проверять отрывочное указание Левшина при его «Описании Киргиз-кайсацких орд». В известиях арабских историков, как я понимаю, не должно быть ничего о казаках, ибо, я уверен, народ образовался не ранее XIV в. при распадении Джучиева улуса».

Другой важной темой исследования Ч. Валиханова была борьба казахского народа против джунгарской агрессии и экспансии Цинской империи в XVIII в. Характеризуя политическое положение Казахстана, он писал: «Первое десятилетие XVIII в. было ужасным временем в жизни киргизского народа. Джунгары, волжские калмыки, яицкие казаки и башкиры с разных сторон громили их улусы, отгоняли скот и уводили в плен киргизов целыми семействами. Холодные зимы, гололедицы и голод, как небесные испытания, увеличивали их бедствия». Далее он отмечает: «Особенно памятен киргизам своим роковым характером 1723 г... В этот злополучный год... Голдан-Церен,

джунгарскийхонтайши с несметным чериком (войском) вторгся в Киргизскую степь...». В этой связи Ч. Валихановым большое внимание уделено роли хана Абылая в освободительной борьбе против иноземных захватчиков. В частности, он писал: «В это—то ужасное и кровавое время обращает на себя всеобщее внимание султан Аблай. Участвуя во всех набегах, сначала как рядовой воин, он показывает подвиги необыкновенной храбрости и хитрости. Полезные советы его и стратегические соображения упрочивают за ним имя мудрого... В предании киргизов Аблай носит какой-то поэтический ореол; век Аблая у них является веком киргизского рыцарства».

Чокан Валиханов считал, что изменить общественное сознание народа, избавить его от синдрома неполноценности возможно только на основе знания героических страниц прошлого. Поэтому практически во всех его научных трудах в той или иной форме затрагивается проблема истории казахского народа. Причем историю своего народа Ч. Валиханов исследует на широком историческом фоне, рассматривая ее как результат взаимодействия многих сопредельных племен и народов. В статье «О киргиз-кайсацских могилах (молах) и древностях вообще» Чокан писал: «Страна эта, наши степи были заняты до монгольского периода истории тюрками коренными; четыре племени, участвовавшие в защите Огуз-хана против своего отца: уйгур, каладж, канлы и карлык, составляли основу тюрского союза. Были народы, которые по происхождению принадлежали к другому поколению, но подчинялись тюркскому языку и тюркским нравам. Таковы были болгары, хазары, башкиры, мадьяры, и др. Нашествие монголов совершенно изменило население этой страны, самые имена племен потерялись и только некоторые остались именами кайсацких родов; старое население, без сомнения, слилось с новым, и здесь на законах монгольских нередко возникали орды, отделенные от Золотой или Волжской орды: Ногайская, или Мангытская, орда на Урале, Синняя орда до Сейхуна и Тюменская орда в роде шейбанидов».

Современная Республика Казахстан – это воплощенная мечта Чокана Валиханова, признанная мировым сообществом суверенная республика, член Организации Объединенных наций.

Сегодня Казахстан вступил в новый этап своего развития, когда решаются стратегические задачи по модернизации общественного сознания, что невозможно без опоры на историю народа, создавшего это государство. В этих условиях стали совершенно очевидными актуальность, востребованность идей, мыслей и высказываний, заключенных в научных трудах и исследованиях Чокана Валиханова.

ЗНАЧЕНИЕ КОНЦЕНТРАЦИОННОЙ ФУНКЦИИ ЖИВОГО В ФИКСИРОВАНИИ РАДИОАКТИВНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ТЕХНОГЕНЕЗА БИОСФЕРЫ

Барановская Н.В.

Томский политехнический университет, г.Томск

nata@tpu.ru

Развитие представлений о геохимии биосферы тесно связано с именем Владимира Ивановича Вернадского, создавшего учение о биосфере и впервые поднявшего вопрос о необходимости специального изучения функций живого вещества, игравшего колоссальную роль в перераспределении химических элементов в различных средах, с которыми оно соприкасается. Одной из таких функций является концентрационная, в результате чего живой организм интенсивно накапливает некоторые химические элементы, которые не всегда являются жизненно – необходимыми и концентрирование которых может сопровождаться нарушением ряда его физиологических реакций. Важность междисциплинарного подхода к изучению данной проблемы, в основе которой лежит взаимодействия системы «живой организм – окружающая среда», заключается в том, что с развитием человеческого общества возрастает степень антропогенной нагрузки. В окружающей среде появляются химические элементы, ранее отсутствовавшие, увеличивается концентрация и степень рассеянности этих элементов.

Масштабы изменения геохимического состава биосферы колоссальны. Они обусловлены множеством факторов, в том числе нарастающей интенсивностью извлечения полезных ископаемых и стремительным развитием технического прогресса. Интенсивные исследования влияния естественных и антропогенных процессов на глобальные изменения природной среды являются характерными практически для всех развитых стран. Стало очевидным необходимость изучения и понимания этих процессов для целей прогнозирования и минимизации их негативных влияний для человечества в целом, тем более что ряд авторов, изучающих глобальные процессы, происходящие в биосфере, отмечают, что реакции живых систем не всегда являются прямолинейными и предсказуемыми. Антропогенное рассеяние химических элементов является закономерным следствием индустриального техногенеза. Впервые о глобальном масштабе этого процесса заговорили в конце 70 – х годов прошлого столетия. Было установлено, что реальную угрозу выживания человечества и сохранению биосферы Земли представляет антропогенное рассеяние таких токсичных для биоты компонентов как мышьяк, ртуть, хром, свинец, ванадий, кадмий и другие. Однако, с развитием ядерного техногенеза наиболее актуальным вопросом становится накопление специфичных элементов. Концентрационная функция живого вещества обуславливает присутствие в организме человека в целом и его отдельных тканях и органах всех известных на сегодняшний день химических элементов, в

том числе рукотворных изотопов и элементов, например Am, Pu. Так, на сегодняшний день концентрации Pu на уровне 10^{-14} % обнаруживаются современными ядерно-физическими методами. Основная масса этого элемента поступила в природную среду в результате ядерного техногенеза, что ярко продемонстрировано по многочисленным данным в работе [1:198]. В качестве наиболее яркого примера присутствия Pu в органах и тканях людей могут быть материалы по районам функционирования предприятий ядерно-топливного цикла [2] или в зонах аварий АЭС [3:75]. Интерес к проблеме накопления этого элемента организмом человека растет с каждым годом, о чем в частности свидетельствуют данные, полученные японскими и казахскими учеными для ряда органов и тканей населения, проживающего в г.Семипалатинске [4:291].

Создание человечеством ядерного оружия и его испытание, а так же развитие ядерной энергетики, начиная с 1945 года, изменило геохимию всех природных сред. Во всех геосферных оболочках планеты появились совершенно новые, ранее неизвестные в природе радиоактивные элементы и их изотопы, включая представителей группы актинидов, а так же ряд изотопов других химических элементов (технеций, прометий, плутоний, америций, Sr^{90} , Cs^{137} и другие) [5:498]. До этого времени они могли бы быть обнаружены на планете только в некоторых локальных точках, где около 2 млрд. лет назад функционировали природные ядерные реакторы [6:301]. На сегодняшний день мы фиксируем их присутствие не только в растениях, но и в органах и тканях человека (рис.1-2) [7:984], [8:93].

Рисунок 1. - Динамика удельной активности ^{239}Pu и ^{238}Pu в составе черники (*Vaccinium myrtillus*) и лабазника (*Filipendula Ulmaria* (L) Maxim юга Сибири, Бк/кг сухого вещества [7].

Несомненным является факт, что концентрационная функция живого, так ярко проявляемая в отношении биофильных элементов, начинает работать и в отношении тех элементов, которые считаются «чужеродными» и не типичными для значительного концентрирования.

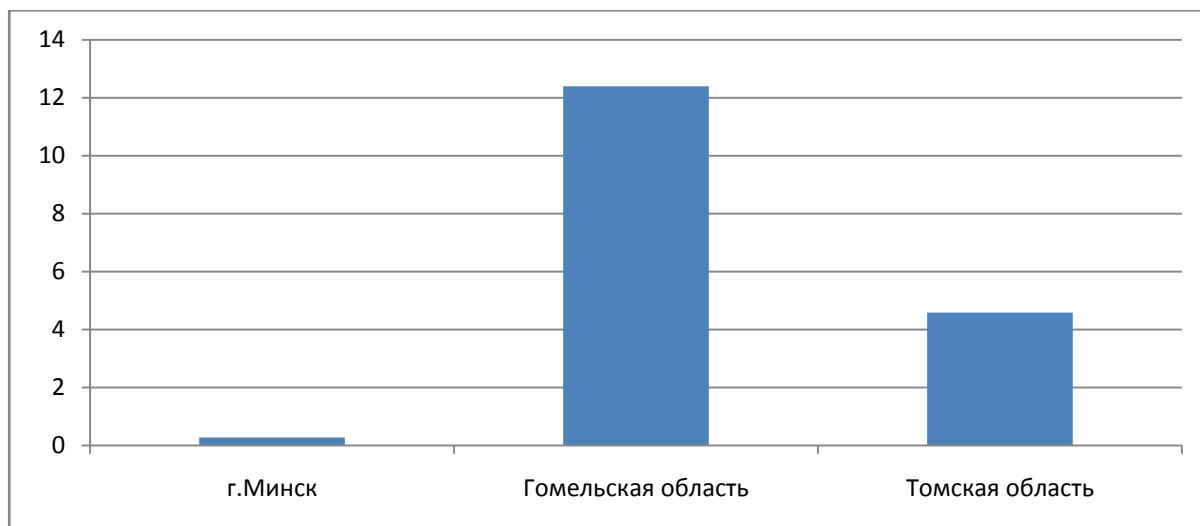

Рис.2 Уровни накопления ^{239}Pu (Бк/кг) в волосах детей г. Минска и Гомельской области (по [9:19]) по сравнению с проживающими в Томской области [10:93].

Работы некоторых зарубежных ученых показали на примере животного организма, что происходит значимое концентрирование изотопов плутония в органах оленя на территории Северной Польши из продуктов питания в результате Чернобыльской катастрофы (табл.1).

Таблица 1. - Фактор передачи изотопов плутония в трофической цепи [11:771]

Трофическая цепочка	$^{239+240}\text{Pu}$	^{238}Pu
Ягоды - почки	0,038 – 0,463	0,124 – 0,678
Ягоды - печень	0,014 – 0,171	0,051 – 0,277
Части дерева - почки	0,007 – 0,090	0,028 – 0,068
Части дерева - печень	0,003 – 0,033	0,012 – 0,028

Авторами сделаны некоторые выводы о вероятностном влиянии более высокой подвижности ^{238}Pu по сравнению с $^{239+240}\text{Pu}$ на концентрирование в органах животного.

В целом, следует сделать вывод о том, что в условиях техногенной геохимической трансформации биосферы концентрационная функция живых организмов играет очень важную роль в накоплении специфичных радионуклидов в различных видах и отдельных органах и тканях живых организмов, что несомненно, отразится на изменении их функциональных характеристик.

Литература:

1. Рихванов Л.П. Радиоактивные элементы в окружающей среде и проблемы радиоз экологии: учебное пособие. – Томск: СТУ, 2009. – 430с.
2. Уткин В.И. Особенности радиационной обстановки на Урале – Екатеринбург, УрО РАН, 2004. – 150с.

3. Барановская Н.В. О радиоактивных элементах в живом веществе в условиях техногенеза // Радиоактивность и радиоактивные элементы в среде обитания человека: материалы 4 Международной конференции (Томск, 4-8 июня 2013г), Томский политехнический университет. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2013. – С.75-80.
4. Yamomoto M. determination of $^{240}\text{Pu}/^{239}\text{Pu}$ isotopic ratios in human tissues collected from areas around the Semipalatinsk nuclear test site by sector-field high resolution ICP-MS / M. Yamomoto, S. Oikawa, A. Sakaguchi, e.a. // Health physics. – 2008. – Vol.95. - №3. – P.291-299.
5. Рихванов Л.П. Радиоактивные элементы в геосферных оболочках. // Материалы II Межд. конф. «Радиоактивность и радиоактивные элементы в среде обитания человека». – Томск: Изд – во «тандем - Арт», 2004. - С.498 – 505.
6. Gautthier-Lafaye, F., Pourcelot, L., Eikenberg, J.et. al. Radioisotop contaminations from releases from the Tomsk-Seversk nuclear facility (Siberia, Russia // J.Environ. Radioactiv. – 2007. – Vol. 98. – P. 301–314.
7. Черненькая Е.В., Рихванов Л.П., Барановская Н.В. Плутоний в некоторых типах травянистой и кустарничковой растительности юга Западной Сибири // Фундаментальные исследования. — 2015. — № 2, ч. 5. — С. 984-991.
8. Очерки геохимии человека. / Н.В. Барановская, Л.П. Рихванов и др. - Национальный исследовательский Томский политехнический университет (ТПУ). — Томск: Дельтаплан, 2015. — 377 с.
9. Маленченко А.Ф. Содержания плутония и некоторых микроэлементов в волосах жителей Беларуси, проживающих на территории, пострадавшей при аварии на Чернобольшкой АЭС / А.Ф. Маленченко, Н.Н. Бажанова, Н.В. Канаш, И.В. Жук, Е.М. Булыга, С.Ф. Ломоносова // Гигиена и санитария. – 1997. – №5 – С. 19–21.
10. Барановская Н.В. Тенденции накопления некоторых актинидов в живом веществе // Радиоактивность и радиоактивные элементы в среде обитания человека: материалы V Международной конференции (Томск, 13-16 сентября 2016г), Томский политехнический университет. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2016. – С.93-98.
11. Skwarzec, B. Accumulation of Uranium (^{234}U and ^{238}U) and Plutonium ($^{239}+^{240}\text{Pu}$) in Cervid Tissues and Organs / B. Skwarzec, A. Boryło, M. Prucnal ets. // Polish J. of Environ. Stud. – 2010. – Vol. 19, № 4. – С. 771–778.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БИБЛИОТЕК СУБЪЕКТОВ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В 1990 – НАЧАЛЕ 2000 ГГ. (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН)

Буканова Р.Г.

Уфимский юридический институт МВД РФ, г. Уфа, Россия

brg777.50@mail.ru

Развитие мирового информационного пространства в значительной степени определяется информационной инфраструктурой, куда можно не без основания отнести и библиотеки. Библиотеки являются важным звеном, как в информационной цепи, так и в охране культурного наследия. Основная ее функция – собирать и хранить информацию для предоставления в пользование населению, как сегодня, так и в отдаленном будущем, становится наиболее актуальной и сложной по мере роста объема информации и усложнения технологии ее обработки. Вместе с тем, состояние информационного общества определяется состоянием нормативно-правовой базы, регулирующей отношения в этой области.

Начавшаяся в середине 1980-х гг. перестройка в СССР оказалась наиболее ощутимой в сфере информационной политики государства. Одним из ключевых лозунгов, провозглашенных в качестве инструментов перестройки, был лозунг «гласность». Однако «гласность», не обеспеченная и не регулируемая нормативно-правовой базой, стала той лавиной, стихийной силой, которая, способствовала коренной ломке сложившихся коммуникативных связей. В развитии информационной инфраструктуры образовался глубокий разрыв. С одной стороны до небывалых прежде масштабов расширились возможности в сфере теле-радио-коммуникаций, произошло резкое увеличение численности газет, журналов, разнообразной, в том числе самиздатовской печатной продукции. С другой стороны, при мощном потоке новой информации на бумажных и электронных носителях, в библиотеки перестали поступать обязательные экземпляры печатной продукции, как это было в советское время. Более того, многие советские предприятия и учреждения, прекратившие свое существование в годы перестройки, вместо передачи делопроизводственной документации в архивы, буквально выбрасывали их на свалку. Прекратили свою деятельность ведомственные библиотеки. Значительно сократилось количество общедоступных библиотек.

Возрождение новой парадигмы развития общества в связи с провозглашением суверенитета Российской Федерации поставило задачу разработки новых законов, в том числе и в сфере библиотечного дела. Особенностью библиотечного законодательства являлось то, что проекты законов разрабатывались при широком участии библиотечной общественности. Большую роль в формировании нормативно-правовой базы библиотечного дела в Российской Федерации сыграла общественно-профессиональная организация

– Российская библиотечная ассоциация (РБА), которая была учреждена 28 октября 1994 г., и в ее составе была образована секция по библиотечной политике и законодательству [1]. Уже в самом начале своей деятельности РБА приняла активное участие в разработке Федеральных законов «О библиотечном деле» и «Обязательном экземпляре документов», которые были подписаны Президентом РФ 29 декабря 1994 г.

Своевременное принятие указанных законов спасло сложившуюся в течение десятилетий сеть библиотек от полного развала. Законом «О библиотечном деле» данная сфера общественной жизни определялась как «отрасль информационной, культурно-просветительской и образовательной деятельности, в задачи которой входят создание и развитие сети библиотек, формирование и обработка их фондов, организация библиотечного, информационного и справочно-библиографического обслуживания пользователей библиотек, подготовка кадров работников библиотек, научное и методическое обеспечение развития библиотек». Закон устанавливал принципы деятельности библиотек, гарантирующие права человека, общественных объединений, народов и этнических общностей на свободный доступ к информации, свободное духовное развитие, приобщение к ценностям национальной и мировой культуры, а также на культурную, научную и образовательную деятельность. Кроме того, закон регулировал общие вопросы организации библиотечного дела, взаимоотношений между государством, гражданами, предприятиями, учреждениями и организациями в области библиотечного дела. В законе также отмечалось соответствие этих принципов с принципами и нормами международного права.

Наряду с общими задачами развития библиотечного дела одной из острых проблем, требующих неотложного решения, стала проблема сохранения и пополнения библиотечных фондов. На рубеже веков, в конце девяностых годов прошлого и в начале нового столетия около трети библиотечных фондов в России находились в критическом состоянии. К данной проблеме неоднократно обращались органы законодательной и исполнительной власти федерального и республиканского уровня. 20 мая 1998 года состоялось заседание коллегии Министерства культуры РФ, на котором рассматривался вопрос «О государственной политике сохранения библиотечных фондов как части культурного наследия и информационного ресурса страны». Коллегия рассмотрела и одобрила разработанную ведущими библиотеками страны «Концепцию национальной программы сохранения библиотечных фондов Российской Федерации». В 2000 году Правительство России представило Доктрину информационной безопасности в рамках государственной политики. Она была направлена на обеспечение безопасности в разных сферах, в том числе в библиотечной сфере. Утверждая своим указом, эту Доктрину Президент страны В. В. Путин подчеркнул, что сохранение информационных богатств – важная составляющая национальных интересов.

В октябре 2005 г. на заседании Совета Федерации России состоялись парламентские слушания «Сохранение культурно-исторической памяти нации.

Библиотеки и архивы России». В парламентских слушаниях приняли участие члены Совета Федерации, руководство Министерства культуры РФ, руководители Федеральной архивной службы, руководители заинтересованных министерств и ведомств, практические работники библиотечного и архивного дела. В ходе слушаний были рассмотрены проблемы законодательства в области обеспечения безопасности, сохранности и консервации библиотечных и архивных фондов столичных и региональных хранилищ, привлечения средств федерального бюджета для решения проблем сохранения культурного и исторического наследия народов Российской Федерации. Были обсуждены и вопросы внедрения современных технологий в обеспечении сохранности и консервации документов.

После принятия Федеральных законов «О библиотечном деле» и «Обязательном экземпляре документов» активная законотворческая деятельность развернулась на местах. 6 марта 1996 г. Законодательной Палатой Государственного Собрания Республики Башкортостан был принят Закон «О библиотечном деле», который 16 апреля 1996 г. был одобрен Палатой Представителей, а 8 мая 1996 г. подписан Президентом Республики Башкортостан [2: 129-149]. Статьей 15 Закона РБ устанавливалось, что библиотеки, отнесенные к культурному достоянию народов Республики Башкортостан, находятся на особом режиме охраны и использования. В условиях начавшегося в России процесса разгосударствления народной собственности, особое значение имела статья 28, которой запрещалось разгосударствление, приватизация государственных и муниципальных библиотек, включая помещения и здания, в которых они расположены. Не были забыты и библиотекари, которым устанавливались надбавки к заработной плате за выслугу лет (Ст.31). Настоящий Закон создавал условия для сохранения и развития библиотечного дела в Республике Башкортостан.

Республика Башкортостан по количеству библиотек и библиотечному обслуживанию населения всегда занимало одно из передовых мест в Российской Федерации. Основу библиотечной системы республики составляли 1837 общедоступных (публичных) библиотек, возглавляемых Национальной библиотекой Республики Башкортостан им. А.-З. Валиди (НБ РБ).

В период преобразований в Башкортостане, как и во всей России, остро стояла задача сохранения культуры, культурного наследия народов, а также библиотечной системы республики. Ответственность за сохранность основного книжного богатства Республики Башкортостан традиционно была возложена на Национальную библиотеку – крупнейшее книгохранилище республики, фонд которого на рубеже XX-XXI вв. составлял свыше 3134000 экземпляров изданий. По общему объему фондов библиотека находилась на 8 месте среди субъектов Российской Федерации. Национальная библиотека РБ являлась также уникальным, самым большим хранилищем арабографичной, рукописной и старопечатной литературы в Башкортостане: помимо книг, журналов и газет, здесь хранились уникальные коллекции старинных изданий, рукописей [3: 13-17]. Одной из основных задач Национальной библиотеки являлось

формирование, хранение и предоставление в пользование читателям фонда краеведческой литературы, республиканского экземпляра книг и республиканской периодики, которые являются основным источником информации о республике [4: 19-23].

В целях обеспечения бесперебойного поступления в библиотеки республики новых книг, изданных в Башкортостане, 17 июня 1994 г. было принято постановление Кабинета Министров РБ «О порядке распределения литературы, выпускаемой по государственному заказу». Благодаря этому постановлению удалось временно решить проблему с комплектованием фондов всех общедоступных библиотек. Вскоре, с принятием в 1996 году республиканского закона «Об обязательном экземпляре документов» комплектование библиотечных фондов Республики Башкортостан было поставлено на законодательную основу [2: 150-162]. Согласно статье 17 Закона РБ «Об обязательном экземпляре документов» постоянное хранение обязательного бесплатного республиканского экземпляра документов было возложено на Национальную библиотеку им. А.-З. Валиди. В начале 2000-х годов, благодаря этому закону, ежегодно в фонд библиотеки направлялось около 3 тысяч книг обязательного республиканского экземпляра или 1,5 тысячи названий, около 87 названий журналов, свыше 200 названий газет республики и города Уфы, 86 названий городских и 112 районных газет. Все эти издания подлежали постоянному хранению.

Государственная забота о развитии библиотечного дела в Республике Башкортостан проявлялась не только в создании нормативно-правовой базы, представляющей собой систему юридических правил, заключенных в законах и подзаконных актах, включая и закон РБ «О культуре» [2: 163-195]. Большое внимание развитию библиотечного дела уделялось в государственных программах: «Развитие культуры и искусства Республики Башкортостан до 2005 года», «Комплексная программа развития библиотечного дела в Республике Башкортостан на 2000-2005 гг.», «Создание компьютерной сети общедоступных библиотек Республики Башкортостан на 2002-2010 годы» и др. Принятая постановлением Правительства РБ от 22 декабря 2006 г. «Комплексная программа развития культуры и искусства в Республике Башкортостан на 2006-2010 годы» явилась продолжением аналогичной программы, действовавшей до 2005 года. Все эти программы были нацелены на развитие системы управления культурой и искусством, создание условий для широкого доступа населения к культурному и духовному потенциалу республики, в том числе библиотечным фондам.

В целом, в основу государственной политики в области библиотечного дела, как в центре, так и на местах, был положен принцип создания условий для всеобщей доступности информации и культурных ценностей, собираемых и предоставляемых в пользование библиотеками. Государство гарантировало невмешательство в профессиональную деятельность библиотек, за исключением случаев, предусмотренных законодательством Российской Федерации [5]. В условиях кризисного состояния экономики страны в

рассматриваемое время большое значение имело региональное законодательство, регулирующее правоотношения в сфере местного самоуправления и оказывающее существенное влияние на деятельность библиотек. Так, благодаря своевременному созданию нормативно-правовой основы библиотечного дела в республике Башкортостан, были созданы условия для сохранения библиотечной системы и последующего развития библиотечного дела в регионе.

Литература:

1. Хроника РБА. 1994 год // Режим доступа: <http://www.rba.ru/content/about/history/year/1994.php>. Дата обращения 30.03.2018.
2. Сборник законов в Республики Башкортостан об образовании, науке, культуре, спорте и туризме, молодежной политике. Официальное издание. – Уфа, 2000. – 354 с.
3. Буканова Р.Г. Национальная библиотека имени А.-З. Валиди Республики Башкортостан на современном этапе: проблемы и перспективы // Современные тенденции развития библиотек в контексте социокультурных изменений: Материалы Межрегиональной научно-практической конференции (17 мая 2005 г., г. Казань) / Национальная библиотека Республики Татарстан – Казань: Милли китап, 2005. – С. 13-17.
4. Буканова Р.Г. Библиотечное краеведение как одно из направлений краеведческой работы в Республике Башкортостан // Южный Урал: история, историография, источники. Межвузовский сборник статей. Вып. 6. Ч. I. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2016. – С. 19-23.
5. Федеральный закон от 29 декабря 1994 г. N 78-ФЗ "О библиотечном деле" (с изменениями и дополнениями), гл. IV, ст. 14.

О ПРОБЛЕМЕ ДЕМАРКАЦИИ НАУКИ И НЕНАУКИ

Т.С.Маликов, доктор пед. наук, профессор КГУ им. Ш.Уалиханова

Демаркация науки и ненауки, т.е. определение границы между научными знаниями и знаниями, которые нельзя отнести к научным. Рассматривая эту проблему еще раз убеждаешься в правоте А. Эйнштейна, который говорил, что порой большие проблемы возникают там, где казалось бы их и не ожидается. Также получилось и с понятием наука, которая как бы априори была известна всем и никаких, казалось бы разночтений в этом термине и не было при интуитивном его понимании.

В настоящее время в нашей практике это слово стало трактоваться уж очень широко, можно сказать максимально широко, стало атрибутом джентльменского набора людей далеких от науки, просто средством прикрытия

их комплексов, ее подвешивают везде, где нужно и ненужно. Разговоры в этом аспекте не является научным, скорее это вопрос культуры общества, вопрос идеологии и политики и публицистики, мое выступление, претендующее на научное, к счастью, не касается этих проблем. Почему к счастью? Потому что спокойно об этом говорить нельзя и тем более в течение десяти минут. Когда первоклассник пишет научные проекты, когда все гипотезы в дипломных работах и диссертациях подтверждаются, когда в рамках одной и той же науки доказываются предложения, служащие логическими отрицаниями друг друга, когда ученые не могут внятно до конца прочитать тему своей диссертации, плывут как боксеры в нокдауне, и многое, многое другое.

Одним словом, научный анализ самого понятия наука превратился в большую научную проблему, более того не нашедшего удовлетворительного решения до сих пор. А за этой проблемой выглядывает другой довольно неприятный вопрос: «А кто мы тогда, если то, чем мы занимались всю жизнь не является наукой?» А ведь мы так привыкли к этому престижному и уютному слову ученый.

В гносеологии подняли вопрос демаркации на серьезный уровень впервые неопозитивисты. Естественно, при этом исходили из определения самого термина наука. Камнем преткновения в определении оказалось характеристическое свойство о необходимости объективности научных знаний. Для определения границы между научными и ненаучными знаниями был предложен критерии.

В качестве такого критерия неопозитивистами был предложен принцип верификации (от лат. *verus* — истинный, *facio* — делаю), выражающийся в возможности проверки, подтверждения каких-либо теоретических положений путём их сопоставления с опытными (эмпирическими) данными (Философский словарь).

Ну казалось все разумно и главное ясно, если опыт подтверждает некоторые теории, то какие могут быть сомнения в его истинности.

Но противники этого подхода в первую очередь в лице Карла Поппера можно сказать не оставили камня на камне в этом учении, что позволило ему даже заявить, что он похоронил эту идею.

В чем состояла суть критики?

Оказалось, существует много теоретических моделей, которые описывают известные факты из этой области познания, это показала та самая практика на примерах развития математики, физики. Например, геометрия до того казалось бы в построении Евклида была незыблемой, что И. Кант отнес ее к априорным знаниям. Но после работ, начало которому положил Н.И. Лобачевский, существуют много аксиоматических теории этой науки кроме классического евклидова изложения (геометрия Лобачевского, многие неевклидовы геометрии, риманова) причем если одна из них непротиворечива, то и другая тоже, а вообще непротиворечивость их всех не доказана. Проще говоря они не в логическом аспекте не уступают друг другу, описывают окружающее пространство в равной степени логично, но неизвестна истинная

теория в абсолютном понимании. А как сказать о непротиворечивости проще: просто математика еще не знает то, что в ней не появятся две теоремы, которые будут отрицать друг друга.

Второе очень очевидное положение о неправдоподобности индукции, чем собственно является методом, на который опираются сторонники идеи верификации. Например, утверждение, что все лебеди белые может подтвердиться в сотнях случаев, но существующий один черный лебедь опровергает однозначно этот вывод.

Вот на этом простом примере мы можем показать смысл нового подхода К. Поппера. Сколько бы не проверяли на цвет лебедей, мы не можем сказать все они белые, хотя правдоподобность с каждым разом усиливается, а вот утверждение на основе одного отрицания (наличия все таки черного лебедя) дает нам точное категоричное утверждение, истинное без всякого сомнения, не все лебеди белые.

Т. е. отрицательный вывод, фальсификация самая надежная, однозначно истинная информация от практики, объективной реальности, тогда как положительные теории могут иметь много аналогов, причем не доступно установить, абсолютную истинность одной из них. Т.е. он показал разную значимость положительных и отрицательных утверждений, исходящих из опыта. Такое явление он назвал асимметрией.

На основе таких рассуждений сформулировал принцип фальсификации: «Он означает, что проверка научной осмысленности, а затем и истинности научных теорий должна осуществляться не через их подтверждение, а преимущественно (или даже исключительно) через попытку их опровержения» (Поппер К., 1983, с.53).

Таким образом, во-первых, К. Поппер утверждает, что нельзя установить абсолютную истинность теории при помощи эмпирических фактов, эксперимента, единственно, в чем можно быть уверенным посредством опыта – это в опровержении теории. Научные теории зарождаются, затем достигают расцвета в объяснении фактов и в практическом применении, но затем отвергаются. Это положение своего учения К. Поппер выдвинул в качестве принципа фальсификации. Причём этот принцип требует принципиальной возможности опровержения следствий из любого предложения выдвигаемой теории.

Так как нельзя установить абсолютную истинность утверждений теорий, и рано или поздно они опровергаются, то эти теории являются по его мнению лишь гипотезами. Такую оценку новых утверждений он формулирует в качестве принципа фаллибилизма. Логические следствия таких теорий сопоставляются с новыми фактами опыта, эксперимента, в результате чего они могут подтверждать предложения прежней теорий или приходят с ними в противоречие. В первом случае, теория имеет дальнейшее развитие, но считается только правдоподобной, а во втором - делается вывод о ее ложности. Опровержение ведет к созданию новой теории, в которой должны совмещаться логически не только прежние, но новые факты.

На основе выдвинутых принципов Поппер решает одну из основных задач философии – проблему демаркации науки и ненауки, отделяет научные знания от ненаучных. Метод **фальсификации** он предложил в качестве критерия демаркации. Считает, что, если любое утверждение научной теории в перспективе должно быть доступно опровержению (фальсификации) опытом. Возможность такого опровержения, по его мнению, показатель того, что предложения теории не оторваны от реального мира, содержат информацию о нем.

По его теории рост научного знания происходит посредством выдвижений смелых гипотез, которые затем должны решительно фальсифицироваться.

Причём развитие науки не представляет собой **кумулятивный** процесс, дальнейший рост научных знаний приводит к углублению проблем, а не к наращиванию знаний. Это самое непривычное интуитивному сознание положение.....Разрушается наш второй стереотип: в парадигме диалектического материализма научные знания в своем развитии накапливаясь аккумулируются все ближе отражают объективную реальность. Отрицание же кумулятивной структуры знаний означает, что новая теория может быть построена на совершенно новых представлениях и принципах, не используя явно прежние..

Интересно то, что к таким же идеям приходят и со стороны гуманитарных наук. Например, В.Г. Белинский говорил: «Молодые люди не знают, что хотят, но хорошо знают чего не хотят». Или же А. С.Пушкин:

О сколько нам открытий чудных
Готовит просвещения дух
И опыт, сын ошибок трудных
И гении, парадоксов друг

Вот уж поистине, «Ай, да Пушкин»

Все эти мысли напоминают принцип фальсификации.

Развитие науки посредством смены парадигм показан в теоретических разработках одного из видных представителей критического рационализма Т.Куна. Он выделяет единый стиль мышления, как признанные неким «сообществом ученых-профессионалов» общие положения и методы мышления. Для выделения этих объединяющих ученых положений он ввел термин «парадигма»:

«Под парадигмой я подразумеваю признанные всеми научные достижения, которые в течение определенного времени дают научному сообществу модель постановки проблем и их решения»

(Томас Кун, 1971.С. 11).

В рамках существующей парадигмы Т.Кун отмечает дальнейшее развитие науки в виде сбора опытных материалов, обработки данных в русле принятых принципов. Этот этап развития науки является логическим следствием тех общих принципов, которые составляют суть принятой на тот момент парадигмы, т.е. логика в этом периоде играет в какой-то мере эвристическую

роль. Парадигмы в учении Т.Куна являются источниками проблемных ситуаций, принципов познавательной деятельности, стандартом для принятия решений. Но затем новые научные данные предъявляют новые требования к стилю и методам мышления, назревает кризис прежней парадигмы, что в конечном счете заканчивается принятием новой. Затем этот цикл повторяется на новом уровне, т.е. по концепции Куна развитие науки идет как процесс смены парадигм.

Он считает, что момент их смены осуществляется за счет волевых усилий некоторых индивидуумов, которые основываются на их убежденности и вере.

Из этих высказываний Куна видно, что он как бы и не пытается иметь дело с объективной реальностью.

Позиция Имре Лакатоса основывается на идеях К. Поппера, он как бы дает более усовершенствованный вариант реализации принципа фальсификации. Пол Файерабенд в своих крайних высказываниях о вырождении науки в идеологию, и самое интересное в том по моему, что имеет тоже довольно убедительные аргументы. Например, я мог привести пример о дискуссии между школами интуитивистов и логицистов, когда доказательств одних теорем не признается представителями одной школы и наоборот.

Все сказанное пока претендует только на роль некоторого реферата по гносеологии, можете с некоторым акцентом на собственные пристрастия. В чем смысл моего творчества?

С точки зрения приведенных учений мной были проанализированы те методы, которые использовались как аргумент в достижении истины в дидактических исследованиях в процессе великой модернизации школьного обучения математике, проведенного в 80-90 годах в школе под руководством великого математика 20 века А.Н.Колмогорова и в которую были вовлечены в качестве оппонентов лучшие силы ученых математиков и педагогов СССР в лице академиков АН СССР А.Д. Александрова, Л.С. Понтрягина, А.В. Погорелова и др.

К. Поппер, как было сказано выше, в качестве одного из главных условий, способствующих интенсификации научных исследований, считает процесс выдвижения смелых и неожиданных гипотез. Если вспомнить историю реформирования А.Н. Колмогоровым школьного курса математики, то можно однозначно сказать, что предложения его команды содержали, действительно, многочисленные и смелые идеи и гипотезы, многие из которых вызвали бурные дискуссии, вовлекая в свою орбиту очень серьезных математиков и педагогов. Интересные радикальные предложения и их внедрение в практику школы вызвали столько опровержений и новых предложений, что можно говорить однозначно об активном развитии дидактики в этот период, об осознании глубины и сложности проблем методики обучения математике. Многие гипотезы реформаторов семидесятых годов была фальсифицированы фактами практики и тем самым они, действительно, способствовали осознанию глубины и сложности проблем. К.Поппер, как было сказано выше, видит прогресс науки не в кумулятивном наложении теории, а в углублении проблем. Таким образом,

в практике развития методики обучения математике в конце XX века мы видим немало примеров, которые вписываются в методологию критического рационализма.

В дискуссии о предмете реформирования были вовлечены лучшие силы математические и педагогические. Ожесточенные споры, не взвешивающие личности, огромное желание действительных профессионалов практическим путем вывело их к позициям К. Поппера. Именно Поппера, а не Куна, когда так называемые парадигмы, сформулированные таким авторитетом как Колмогорова отменялись именно фальсифицировались с особой категоричностью.

Одним словом, практика реформирования привела к принципу фальсификаций как к некоторому спасению, как некоторому принципу, в котором ученые нашли возможность для взаимопонимания. Причем такой принцип не был изначально положен в основу как методологическая основа, а возникла как средство поиска истины.

Но для более категоричного вывода относительно предмета разговора данной статьи необходима большая исследовательская работа, тем более, что внедрение рассматриваемой методологии чревато радикальными последствиями в организации эксперимента и в оценке истинности дидактических исследований. В целом мысли изложенные в данной статье могут быть оценены как гипотеза. Единственно, на что мы пока претендуем это на то, что в такой работе есть смысл.

Литература:

1. Кун Т. Структура научных революций. - М., 1971. - 280 с.
2. Поппер К. Логика и рост научного знания. - М.: Прогресс, 1983. – 605 с.
3. Философский словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. - 840 с.

«ШОҚАНТАНУ» секциясы
Секция «УАЛИХАНОВЕДЕНИЕ»

**ВЕСОМЫЙ ВКЛАД Ч. ВАЛИХАНОВА В ИСТОРИОГРАФИЮ
МИРОВОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ**

Бекишев К. О.

Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова, г. Кокшетау

Ахметова Г. Б.

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

[Bekishev kuandyk@mail.ru](mailto:Bekishev_kuandyk@mail.ru)

Научные интересы Валиханова были широкими. Он ввел в научный оборот много самых различных источников – архивных документов, собранных в Омском областном архиве, рукописей восточных авторов, вывезенных им из Кашгара и приобретенных в казахских степях, преданий и легенд, эпиграфических надписей. Ольга Владимировна Хузе, финка по национальности, перенесла блокаду Ленинграда. Она – литератор, переводчица родом из Петергофа. В своих письмах эта интеллигентная женщина, дворянка по происхождению, разыскивала людей, которые бы смогли стать проводниками в ее поисках правды о том времени, и ей порекомендовали Естая Мырзахметова. Так завязалась удивительнейшая переписка, - вспоминает дочь писателя Замзагуль Естаевна. Ольга Владимировна Хузе пишет: «...Кстати сказать, советские историки Киргизии, пишущие о присоединении первых племен киргизов к России в 1856-1857 гг., весьма ценят Уалиханова, ссылаются на его работы о киргизах. Казахские исследователи весьма путано пишут об его участии в экспедиции Черняева, а киргизские историки приводят весьма любопытный факт: Шокан по своему настоянию отправился парламентаром в крепость Аулие-Ата перед ее штурмом, стремясь предотвратить ненужное кровопролитие. И хотя эта его попытка была безуспешна (ни Черняев, ни коканцы не склонны были к переговорам), но сам факт значителен для позиции Шокана. Автор подчеркивает стремление Шокана утвердить абсолютное равенство интеллекта всех народов в поступательном развитии человечества(это абсолютно актуально и в наше время, пока существует на земном шаре пережитки расизма)... »[18: 4]

Ч. Валиханов, говорится в отчете Русского географического общества за 1865 г., «...тщательно записывал предания, легенды и поэмы своего народа, изучал среднеазиатские наречия, дорогою ценой скупал древности, находимые туземцами в старых развалинах и могилах, с опасностью для жизни проникал в буддийские монастыри и доставал там редкие рукописи» [1: 4].

Ч. Валиханов, выступая на заседании отделения этнографии Русского Географического общества (16 марта 1861 г.) обратил внимание отделения на необходимость изучения народной словесности кочевых татарских народов,

обитающих в России, по тесной связи с русскими и вообще индоевропейскими памятниками этого рода, по его замечанию, обнаруживается решительное влияние русской народности.

В преданиях киргизов, прибавил Ч. Валиханов, сохранились имена Ивана Калисты (Калтаны Иман – Иван Калиста), Михаила Тверского (Карт Михаил – Старый Михаил) и тому подобные намеки и указания [2: 6].

Для изучения кочевых народов – киргизов и казахов, по мнению ученого, особую важность имели их легенды, эпос, фольклор, предания, песни. «Главным источником для истории народов кочевых, - писал Ч. Валиханов в одной из своих работ о киргизах, - вообще племен, не имеющих письмен, были и будут полубаснословные их легенды и отрывки известий из летописей цивилизованных народов, с которыми они имели столкновения [3: 6], прежде всего с Китаем, арабами».

Таким образом, Чокан Валиханов стремился привлекать сведения, заимствованные из самых различных источников, перепроверять и сравнивать их. «Согласовывать сказания одного со сказаниями другого, чтобы иметь связь и последовательность, составляет труд если не неодолимый, то, по крайней мере, тяжкий и почти невозможный без предположений и догадок...хронографические изучения современных кочевых народов, их быта, обычаев, преданий и языка представляет второй вспомогательный источник, который может служить в разъяснении первого», т.е. письменных источников соседних оседлых народов [4: 8].

Анализируя и сопоставляя факты, молодой исследователь сумел в калейдоскопе событий в исчезающих и появляющихся названиях различных этносов и народов понять, что народы и государства их, как правило, «не исчезали», но продолжали существовать под другими именами. Этносы и племена, записывает он, «беспрестанно меняя места своих кочевков, являлись под разными именами: то под родовым названием своего поколения, то пол коллективным именем сильного, влиятельного рода. Одно племя усиливалось, соединяло все другие и давало им свое имя. Таковы были союзы племен – хунны, ойхары и монголы. Миграция одного поколения, стесненного другим, порождала всеобщее движение, всеобщую перемену кочевков...Части разных поколений, увлеченные потоком общего движения, смешивались с другими поколениями и являлись на противоположных краях от старых своих кочевков» [5: 8].

Ч. Валиханов своей главной задачей считал поиск и осмысление материала, предоставляя последующим поколениям судить и оценивать прошедшее. Поэтому он был осторожен и нетороплив в своих выводах и обобщениях.

В Валиханове удачно сочетались способности текстолога и мыслителя. Много сил и времени ученый уделял работе над переводами рукописей средневековых авторов, критическому комментированию и обобщению добытых кропотливым трудом сведений.

После возвращения из путешествия в Кашгар Ч. Валиханов приступает к переводу привезенных оттуда сочинений, в частности «Тарих – и Рашиди», написанную визирем Кашгарского хана Абдал-Рашид Мухаммадом Хайдаром доглатом. Изложение исторических событий в этом сочинении начинается с описания жизни основателя Могульского государства в Восточном Туркестане и ревностного пропагандиста ислама Туглук-хана и заканчивается освещением события, происходивших в этой стране в середине XVI столетия.

«Тарих – и Рашиди» - пишет Ч. Валиханов, - разделяется на два отдела: первый заключает [историю отрасли Джагатаидов, происшедших от Туглук-Тимур-хана], вторая часть содержит обстоятельства [из жизни] самого автора: то, что слышал, видел о ханах и султанах джагатайских, о узбеках и о неприятностях, которые имел он от своих родственников – ханов [6: 10]».

Чокан сделал свободный перевод и составил комментарии отдельных мест из персидского и кашгарского текстов этого сочинения.

Основываясь на данных этой рукописи, привлекая и другие материалы, Ч. Валиханов составил генеалогическую таблицу могульских правителей, сделал схематическую карту Могулии, автограф которой сохранился.

Эти и другие переводы Чокана Валиханова не закончены, поэтому встречаются ошибки при их переводе.

Много и с увлечением Чокан Валиханов работал над проблемой этногенеза казахского народа.

«В его трудах, - писал казахский этнограф Э.А. Масанов, - мы находим исключительное богатство оригинальных и разносторонних глубоких мыслей и идей, выводов, интереснейших гипотез, фактических сведений, не утративших своего значения для науки и по настоящее время» [7: 10].

В своих рукописях и печатных трудах «Киргизские родословия», «Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой орды», «Очерки Джунгарии», и других исследованиях он пытался разобраться в этом сложном и малоизученном вопросе. «Народность киргизская, - с горечью констатирует ученый, - не была никогда предметом серьезного ученого исследования» [8: 10].

Будучи еще воспитанником Кадетского корпуса, юноша в письме к профессору восточного факультета Казанского университета Н.И. Березину высказал мысль о том, что казахский народ «образовался от союза разных племен турецких и монгольских во время междоусобий в Орде, начавшихся тотчас после смерти Бердибека [9: 3], а не народ древний, о котором писал Фирдоуси».

«Каждый потомок Батога, хотел быть ханом и иметь народ: так я думаю, образовалось ханство Крымское, Казанское, Орда Чорайгиновская, союз узбеков-шейтбанов и казаков» [10: 15].

К этой идее Чокан неоднократно возвращается позже, дополняя и уточняя ее. В «Киргизской родословии» он формулирует эту мысль более отчетливо: «В смутные времена, предшествовавшие основанию ханств Казанского, Крымского и Астраханского, первые племена золото-ордынские и джагатайские, раздробленные и разбросанные грабительскими смутами в

разные стороны страны, для обеспечения своих прав в местах своего кочевья составляли союзы и, пригласив какого-нибудь принца Чингизовой крови, провозглашали его ханом. Таким образом, из разноплеменных родов составлялись политически отдельная община,...независимо (от их происхождения). Так основались и утвердились орды...ногайская – в Сарыарке, Могул-улус – в Ташкенте и казак – в степях Засейхунских» [11: 16].

В «Истории Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» говорится: «Сопоставление наименований и мест расселения племен и племенных объединений, населявших территорию Казахстана в домонгольское и послемонгольское время показывает, что при всех передвижениях населения, обусловленных нашествием монголов, образованием улусов, феодальными усобицами, при всех тяжких последствиях монгольского ига для экономики и культуры края восходящая, интегрирующая линия в этических процессах постепенно возобладала и казахская народность складывалась в основном из автохтонных в массе своей насельников этой территории» [12: 16].

Таким образом, Чокан Валиханов, верно подметив существенную роль миграций в образовании казахской народности, а также политических катаклизмов, сотрясавших владения бывшей империи Чингис-хана, недооценил влияние внутренних факторов.

Проследивая истоки начального этапа формирования казахской народности, Валиханов изучал сочинения восточных авторов – Джувейни, Рашид ад-дина, Абул-Гази, Кадыр-Али-бия Джалаири, труды европейских и русских ученых – Абель-Ремюза, Банзарова, Бичурина, Григорьева, Казем-Бека, Рычкова, Татищева и др.

Сопоставляя свидетельства разноязычных источников с данными казахского фольклора и эпоса, он составляет генеалогические таблицы, в том числе несколько родословных казахских ханов и султанов. Ученый приходит к интересному заключению, что порядок рода подразделения у кочевников был обусловлен правом «физического первородства предка..., посему форма отношений орд к ордам и родов одной орды между собою соответствует правам кровного братства, а отношения родов к своей орде – отношению сына к отцу, к старшему роду старшей орды – отношением племянника к дяде» [13: 17].

Исследование этногенеза казахского народа позволило Ч. Валиханову исправить ошибку, довольно распространенную среди историков, в понимании значения термина «Золотая орда», которое воспринималось как название государственного образования. Слово «орда», считает Валиханов, «означало в обширном смысле место столицы хана, в тесном – его ставку (синонимом последнего является «Ак-орда» в Асане). Золотая Орда – золотой шатер и юрта, в которой сидел хан; впоследствии оно обратилось в название ставок городских, где жили ханы...» [14: 17]. Причем эти орды, подчеркивает Валиханов, «общего народного названия, как можно догадаться, не имели, каждое племя сохраняло свое название, например: кунраты, найманы, кипчаки и аргыны и проч.» [15: 17]. Это очень ценное наблюдение, свидетельствующее о

глубоком понимании ученым внутренних, ускользающих от многих европейских ученых, особенностей устройства кочевых обществ. [16: 18].

О всесторонности ученого, благодаря чему он внес весомый вклад и в историографию Мировой и Отечественной истории, свидетельствуют воспоминания его современников и друзей. Характеризуя натуру своего друга, крупный исследователь Сибири, публицист Н. М. Ядринцев писал: «... стройная фигура его и манеры были необыкновенно изящны, в них было что-то женственное, ленивые движения его придавали ему вид европейского сибарита и денди. Все это производило впечатление, узенькие глаза его сверкали умом, они смотрели как угольки, а на тонких губах всегда блуждала ироническая улыбка, это придавало ему нечто лермонтовское и Чайльд-Горальдовское. Разговор всегда отмечался остроумием, он был наблюдателен и насмешлив, - я редко встречал человека с таким острым, как бритва языком» [17: 2]. В его мечтах было совмещение своей народной самобытности с европейским просвещением». Эту же мысль подчеркивала газета «Дала уалаятының газеті», опубликовавшая в № 18 за 1894 год статью к 60-летию Ш. Уалиханова: «Он был мужественным защитником интересов России и в то же время боролся за развитие, за освобождение от невежества народов Азии». По итогам Кашгарского путешествия (1856) Ш. Уалиханов написал статьи: «О западном крае Китайской империи», «Дневник поездки в Кульджу», «О торговле в Кульдже и Чугучаке». В каждом из этих научных трудов чувствуется зрелый исследователь. В «Дневнике...» Ч. Уалиханов поделился ценными путевыми впечатлениями, сведениями об административном управлении краем, самоуправлении городов Восточного Туркестана, истории культуры и быта разных этносов Западного Китая – уйгуров, сиби, солонов, калмыков и других, об их историко-культурных взаимосвязях с древности и до середины XIX века. Статья «О западном крае Китайской империи» написана на основе анализа китайских и центральноазиатских источников. Здесь молодой ученый описал политическую историю Восточного Туркестана с эпохи древности до завоевания его Цинской империей и описал административное устройство края. А в статье «О торговле в Кульдже и Чугучаке» Ч. Уалиханов знакомит нас с историей торговли России с Китаем в первой половине XIX века. Кроме того статья содержит интересные сведения о торговле в казахской степи и извозном промысле казахов. Тем самым Ч. Уалиханов внес весомый вклад в историографию Мировой и Отечественной истории. Значительный вклад он внес и в картографию исследованных им территорий. По мнению географов, интерес вызывают карты Центральной Азии, сделанные Чоканом на страницах одного из его дневников. Это была первая достоверная карта Кашгарии и граничащих с ней районов [19: 14]. Шокан верил в светлое будущее своего народа, гордился его поэтической духовностью, неиспорченными цивилизацией нравами, данными от природы способностями. Об удивительных особенностях казахского народа писали и ссыльные прогрессивные деятели науки и культуры. Адольф Янушкевич – участник польской революции 1831 года, отбывший 25-летнюю ссылку в Сибири, тесно общавшийся с казахами,

пишет: «Народ, который одарен Творцом такими способностями, не может остаться чуждым цивилизации: дух его проникнет когда-нибудь в казахские степи, и придет время, когда кочующий сегодня номад займет почетное место среди народов, которые нынче смотрят на них сверху вниз». Лучшие умы прошлого, в том числе Ш. Уалиханов, не ошиблись. Пришло то время. Сейчас мы гордимся тем, что на долю нашего поколения выпало счастье стать гражданами суверенного, независимого, процветающего государства, завоевавшего доверие у Мировой Общественности стать золотым мостом между Западом и Востоком. Заклучая данную статью, можно констатировать, что также как и Ч. Валиханов предполагал, более глубокое и многогранное исследование проблемы формирования казахской нации из конгломерата множества племен и народностей, также как и историографию истории, связанной с мировой цивилизацией, казахского народа, оставляем на дерзание и суждения будущих молодых ученых. Ш. Уалиханов горячо любил свой народ, был образованнейшим ходатаем простонародия, как это ему завещал его друг и старший советник Ф. М. Достоевский, был горячим поборником дружбы казахского и русского народов. В этом мы видим его гуманизм, присущим, по оценке А. Букейханова, эпохе Возрождения, его патриотический пафос.

Литература:

1. Отчет русского географического общества за 1865 г. Спб., 1866, с. 10
2. Собрание сочинений Ч.Ч. Валиханова в пяти томах. – Алма-Ата; Главная редакция Казахской Советской энциклопедии: Том 5. 1985. С. 114
3. Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах. – Собрание сочинений., Т.1, с. 346
4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Т. 1, с. 346-347
5. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений, Т. 1, с. 346, 360
6. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений, Т.1., с. 438
7. Масонов О.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата, 1966 г., с. 152
8. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений, Т. 1., с. 388
9. Один из последних ханов Западной Орды (1357-1359 гг.)
10. Валиханов Ч.Ч. Письмо профессору И.Н. Березину. – Собрание сочинений, Т. 1, с 122
11. Там же, с. 205.
12. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней: в пяти т. Алма-Ата, 1979, т.2, с. 247-248.
13. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений, Т.1., с. 203
14. Там же, с. 124
15. Там же, с. 124-125
16. Интересное исследование этимологии названий кочевых государств Казахстана посвятил В.П. Юдин. См.: Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая. – В кн.: Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв. Алма-Ата, 1983 г.
17. Толегул Госман. Великий сын великой степи: К 175-летию Шокана Уалиханова / Толегул Госман // Акмолинская правда.-2010.-3 августа.- С. 2.

18. Мякота А. Когда пишешь сердцем, его услышат: Готовиться к изданию Абая Мырзахметова «Древняя история Кокшетау»- об исторических личностях Кокшетау / Мякота А. // Акмолинская правда.-2011.- 18 января.-С.4.

19. Ермекбай Ж. Яркая судьба Чокана: О географе, этнографе, историке, фольклористе Ч. Валиханове.-/ Ермекбай Ж. // Казахстанская правда.-2012.-12 октября.- С.14.

ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ Ш. УАЛИХАНОВА

Бекишев К.О.

Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова, г. Кокшетау

Ахметова Г.Б.

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Bekishev_kuandyk@mail.ru

Ч. Валиханов был не только непримиримым противником колониализма, борцом за национальную независимость и свободу народов. Одним из важнейших направлений его политической деятельности было самое решительное выступление против классовой несправедливости, против угнетения народных низов господствующими социальными силами общества.

Судьба народных масс, их страдания и бедствия близко волновали казахского просветителя, и он постоянно с глубочайшим возмущением вскрывал те невзгоды, на которые обрекают их господствующие силы различных стран. Он явился основателем принципов просветительской демократии в Казахстане.

Демократизм Ч. Валиханова нашел свое особенно яркое проявление в таких работах, как «Очерки Джунгарии», «Киргизы», «Западный край китайской империи и город Кульджа». «Записка о судебной реформе», «О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции Нань-Лу (Малой Бухарии)», в письмах к Ф.М. Достоевскому, А.Н. Майкову и некоторых других.

Одна из важных заслуг Ч. Валиханова состоит в том, что наряду с описанием народных невзгод и страданий он настойчиво пытался вскрыть и их коренные источники. Утверждения преставителей господствующих классов, будто нищета и бедствия масс объясняются их ленью, их безделием и беспечностью, он отбросил как совершенно вздорные и несостоятельные. В то же время многолетние наблюдения и глубокие размышления над этим вопросом привели его самого к выводу, что таким источником является грабеж народа со стороны власть имущих.

Эксплуататорскую природу привилегированных сословий Ч.. Валиханов понимал превосходно и раскрывал ее всюду, где для этого имелась хотя бы малейшая возможность. На основе тщательного изучения общественной жизни

Кашгара, например, он со всей определенностью заявлял: «Дворянство отчуждено от народа интересами, привилегиями и происхождением. Оно избегает связи с народом, который, хотя встречает его поклонами и уважением, но ненавидит бесконечно» [1: 343].

Полный паразитизм эксплуататоров, их безделие и праздность, по мнению Ч. Валиханова, приносят много вреда народу и являются главной причиной его бедственного положения. Пользуясь ничем не ограниченной властью, полагал он, азиатские эксплуататоры грабят трудящихся и таким путем наживают себе колоссальные капиталы и состояния, а массы из-за этого вынуждены нести на своих плечах беспросветную нужду, голод и разорение.

Выдающаяся заслуга казахского просветителя состоит в том, что он уже в то время сумел в основном правильно понять эксплуататорскую сущность родового строя, одним из первых среди передовых деятелей народов Азии поднял свой голос в защиту интересов простых масс народа, смело вскрыл грабительскую роль родоуправителей и старейшин, показал, что родовые старейшины первоначально действительно избираемые членами рода из числа старейших представителей с течением времени превратились в угнетателей народа. В качестве наиболее яркой иллюстрации этих идей он приводит состояние киргизских родов. Его высказывания о положении киргизских родов не оставляют никаких сомнений в том, что по его глубокому убеждению, пережитки патриархально- родовых отношений вовсе не обуславливают даже какого – либо подобия социального единства киргизского народа. Напротив «Народ, как на сословия, - пишет он, - разделяется на две касты : владетелей (манапов) и простого народа (карабухеры). Манапы, как прямые потомки древнейшего родоначальника орды, имели первоначально патриархальное право отца семейства, но постепенно с течением времени власть эта увеличивалась обратилась, в конце (концов), в деспотические отношения владетеля и рабов. Власть их в настоящее время в роде не ограничена: он полный господин черного народа, может их продавать и убивать» [2: 203].

Точно так же оценивает он и существо общественных отношений Казахстана. «В таком народе, как наш (казахи), - отмечает он, - где господствовало право сильного, безродные, бессильные люди не могли иметь самостоятельности и делались рабами султана или бия, и от этого могло произойти слово ..в смысле раба» [3: 127].

Ч. Валиханов считал, что до тех пор, пока сохранится старая политическая система казахов, казахская аристократическая верхушка будет безнаказанно угнетать народные массы. Поэтому он и развернул самую решительную и настойчивую борьбу против этой системы, мужественно вскрывал ее недостатки и пороки, призывал русское правительство раз и навсегда покончить с ней.

Решительно разоблачая эксплуататорскую сущность привилегированных сословий общества и грабительскую деятельность власть имущего в качестве главного, основного источника народных бедствий, Ч. Валиханов, однако, не сумел подняться до правильного понимания

действительных причин их невыносимо тяжелого положения и не смог вскрыть подлинных корней эксплуатации масс. В силу осталости окружающих условий он не вскрыл законов общественного развития, не смог подойти к научно-материалистическому объяснению исторических явлений. Поэтому он связывал коренные причины жестокой эксплуатации трудящихся не с экономической структурой общества, не с наличием частной собственности на средства производства, а с его политической организацией и с невежеством угнетенного народа. Он полагал, что не частная собственность дает в руки господствующих классов политическую власть, а, наоборот, ничем не ограниченная политическая власть дает возможность приобретать собственность и богатство.

Из такого понимания и вытекала одна из особенностей демократизма Ч. Валиханова. Поскольку он рассматривал неограниченную политическую власть имущих сословий в качестве основного источника их обогащения и главного средства притеснения и грабежа ими простого народа, то, согласно его представлениям, нужно ограничить политические права господствующих классов и, наоборот, расширить права трудящихся. Только таким путем, полагал он, можно избежать то вопиющее злоупотребление властью, которое допускают восточные владельцы и представители казахской феодально – байской знати. Этим – то и объяснялись неоднократные обращения казахского просветителя к русскому правительству с настойчивым требованием «положить конец... самоуправству и произволу» казахских аристократов «и дать почувствовать им, что они не владельцы, а чиновники и что правительству нужен народ, а не султаны, ибо математически -100 вернее, полезнее, чем 10» [4:82]. Как чиновники, султаны должны, по его мнению, исполнять свои служебные обязанности по управлению вверенными им областями, но ни в коем случае не превышать тех полномочий, которыми они наделены сверху, и постоянно провлять заботу о народе, учитывать его интересы. Чтобы на практике показать ту пользу, которая могла бы быть получена в результате этого, Ч. Валиханов выдвинул свою кандидатуру на пост султан- правителя Атбасарского округа. Об этом он сам писал Ф.М. Достоевскому: «Я думал как-то сделаться султаном, чтобы посвятить себя пользе соотечественников, защитить их от чиновников и от деспотизма богатых киргиз. При этом я думал более всего о том, чтобы примером своим показать землякам, как может быть для них полезен образованный султан- правитель. Они увидели бы, что человек истинно образованный не то, что русский чиновник, по действиям которого они составили свое мнение о русском воспитании. С этой целью я согласился быть выбранным в старшие султаны Атбасарского округа» [5: 63].

Нетрудно заметить, что согласно его идеалу, человек, управляющий обществом, во – первых, должен быть ограничен в своей власти волей народа, не должен пользоваться доверенной ему властью по своему усмотрению и произволу. Во- вторых, и это самое главное, он не должен обладать собственностью (имуществом), «заниматься своим имуществом и пускаться в обороты», а должен заботиться о благополучии своих подданных, об их благе и интересах. Что же касается собственности, то она никому не должна

принадлежать. Раз власть имущие не будут обладать собственностью, а народ никогда ею не обладал, то само собой разумеется, что она должна принадлежать всем и в то же время никому в отдельности, т.е. должна быть общественной.

Итак, анализ политических воззрений Ч. Валиханова показывает, что он был поистине выдающимся общественно-политическим деятелем своей эпохи, стоявшим вполне на уровне самых передовых людей века. Вопреки отсталым условиям окружающей его общественной жизни он внес свой вклад в передовую политическую теорию своего времени. Он сумел вскрыть эксплуататорскую, реакционную сущность родового строя и выступить за его отмену еще тогда, когда этот строй рассматривался многими как примитивный бесклассовый строй, сумел понять и убедительно доказать, что путь к прогрессу ранее отсталых народов лежит через заимствование культуры более развитых стран, до тех пор, пока, наконец, не будет достигнута высшая, культурная ступень, имеющая много аналогичных черт и особенностей с низшей.

Как мыслитель, правильно учитывающий реальную обстановку, Ч. Валиханов хорошо понимал, что перед казахским обществом середины прошлого столетия стоят в качестве неотложных задач преодоление своей вековой отсталости и достижение той цивилизации, до которой поднялись развитые народы Европы, и что оно еще далеко от достижения «результатов высшего, культурного развития», т.е. социализма. Поэтому он не видел необходимости в том, чтобы дать подробную разработку учения об обществе будущего и ограничился лишь общими замечаниями о нем.

В качестве наиболее желаемой и лучшей из возможных черт этого общества он выделил общественный характер собственности и демократические формы правления. Единственным путем достижения этого идеального строя он признавал просвещение, причем не в виде появления отдельных образованных людей, а в виде повсеместного распространения истинных знаний среди широких масс народа. Ибо непросвещенный, забитый и наивный в своей простоте народ никогда не будет в состоянии активно вмешиваться в ход общественных событий и всегда будет жертвой обмана со стороны более хитрых, коварных и жаждущих власти и богатства владельцев.

Литература

1. Ч. Валиханов. Собр. соч, т 2, стр 343.
2. Ч. Валиханов. Собр. соч. т 1, стр 203.
3. Ч. Валиханов. Собр. соч, т 1, стр 127.
4. Ч. Валиханова. Собр.соч. т 4, стр 63.
5. Ван Я –нань. Исследование экономических форм полуфеодального и полукOLONиального Китая. М, 1959, стр 82.
6. Г. Потанин. Предисловие к кн. Д. Банзарова «Черная вера или шаманство у монголов». Спб, 1891, стр 29.

НИЗШАЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ ШКОЛА ГОРОДА АКМОЛИНСКА В КОНЦЕ 80-х гг. XIX – НАЧАЛЕ XX вв. (ПО ДАННЫМ АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ)

Урашев С.А., профессор КазНПУ им. Абая, г. Алматы,
почетный профессор КГУ им. Ш. Уалиханова;
Кушпаева А.Б., доцент КГУ им. Ш. Уалиханова, Кокшетау.

Известный русский ученый, путешественник, вице-председатель Русского Географического общества П.П. Семенов-Тянь-Шанский, неоднократно посетивший землю казахов, оставил большое количество отчётов и статей об этой удивительной и малоизвестной для русской науки территории.

В 1856 году Семёнов, по поручению Русского Географического общества, предпринял экспедицию для исследования горной системы Тянь-Шаня, являвшейся тогда местностью, недоступной для европейцев. В течение двух лет он посетил Алтай, Тарбагатай, Семиреченский и Заилийский Алатау, озеро Иссык-Куль, собрав богатые коллекции по естественной истории и геологии страны. Находясь на территории Казахстана, П.П. Семенов-Тянь-Шанский в одной из своих путевых заметок сделал такую запись: «С 1824 по 1834 год основаны первые русские поселения в степи казахов Сибирского ведомства, как, например, Кокчетав, Каркаралы (1824 г.), Аягуз (1831 г.), Баян-Аул и Акмолы (1832 г.)» [1].

Акмолинская крепость была заложена на правом берегу р. Ишим, почти в центре степи, населённой казахами, и прошла в XIX в. значительный путь развития от окружного города в 1832 г. до уездного в 1868 г.

Дальнейшая судьба города связана с территориально-административными реформами. Согласно «Временному положению» 1867-1868 гг. вся территория Казахстана была разделена на три генерал-губернаторства: Оренбургское, Туркестанское и Западно-Сибирское. Из области Оренбургских и Сибирских казачьих войск было образовано четыре области: Уральская, Тургайская, Семипалатинская и Акмолинская. Последняя состояла из 4 уездов: Акмолинского, Кокшетауского, Омского и Петропавловского. Город Акмолинск стал уездным центром [2].

Городское население росло довольно быстро. Толчком этому послужил указ 1863 г., обнародовавший возведение Акмолинского селения в степень окружного города, интенсивное развитие торговли, которым занималось не только местное население, но и приезжее купечество; переселение русского крестьянства в степные области Казахстана также явилось объективным фактором, вызвавшим рост числа городских жителей.

По данным крупнейшего казахского историка Касымбаева Ж.К., в 60-х годах XIX в. в Акмолинске проживало 4 718 человек; по Всеобщей же переписи населения России 1897 г. это число составило уже 8 501 человек: из них 4 394 мужского и 4 107 женского пола, т.е. городское население за два десятилетия выросло практически вдвое [2, с. 17-18]. Нет сомнения в том, что третью часть

всего населения города и области составляли дети, для воспитания и образования которых необходимы были учебные заведения, однако их в городе было крайне мало. *«В Акмолинске первоначально начали открываться одни классные училища, каких в начале 60-х годов XIX в. было три с 20 учащимися и 1 учителем. В 1861 г. было открыто училище для девиц с 17 учащимися.*

Особенно низкий уровень грамотности наблюдался среди жителей мусульманского вероисповедания, из которых писать и читать умели, главным образом, служители религиозного культа, а также отдельные представители казахской аристократии» [2, с. 18].

Однако после отмены крепостного права в 1861 г. Россия пошла по пути капиталистического развития, который требовал грамотных рабочих для промышленности и компетентных аграриев в сельскохозяйственной отрасли из числа представителей местного населения. Настоятельная необходимость подготовки кадров для освоения края вынудили местную администрацию открыть в городе первую казахскую сельскохозяйственную школу.

Школа была основана в 1885 г., но активную деятельность она начала чуть позже, в 1887 г. Учебное заведение преследовало цель распространения среди казахского населения основных познаний в области сельского хозяйства и необходимых ремёсел, преимущественно путём практических занятий. Денежный бюджет школы был равен 4 425 руб. Помимо того, школа пользовалась доходами от фермерского хозяйства и мастерских. Указанная сумма, предназначавшаяся на содержание школы, уплачивалась только казахским обществом, от правительства же школа не получала никакого денежного пособия [3]. Но правительство выделило школе 600 десятин удобной земли под ферму для безвозмездного пользования, на всё время существования школы. Ферма располагалась в 18 верстах (верста = 1,06 км) от города в урочище «Красный яр», куда воспитанники доставлялись для практических занятий. На ферме, кроме полеводства, велось и огородничество. 600 десятин земли довольно рационально использовалась следующим образом: под луга было отведено 70 десятин, поля – 300 десятин и выгоны – 230 десятин [3, л. 212].

Первым управляющим школой был назначен и утвержден Степным генерал-губернатором Г.А. Колпаковским Е.Д. Померанцев, который окончил курс Московской сельскохозяйственной земледельческой школы [4].

С первых лет своей деятельности Акмолинская сельскохозяйственная школа (далее сельхозшкола) испытывала достаточно сложные проблемы, прежде всего, финансовые.

Нижеприведенная таблица свидетельствует о том, что у школы в 1912 г. был небольшой приход и немалый расход.

СЧЕТ КАССЫ С ИЮНЯ 1912 г.

№№ п/п	ПРИХОД	Руб.	Коп.
1.	За содержание красного калмыцкого скота	50	00

2.	От областного агронома за 20 пуд. ржи «Толстоколосой»	21	85
3.	За проданный овёс А.М. Никитину 445 пуд. по 65 коп.	289	00
4.	За проданный овёс доверенному Казанцева М. Дьяконову 50 пуд. по 1 руб.	50	00
5.	За проданный овёс доверенному Казанцева М. Дьяконову 124 пуд. по 1 руб.	124	00
6.	Взято взаимнообразно у А.М. Никитина	300	00
7.	Взято взаимнообразно из сметы Департамента земледелия § 14, ст. 2	74	63
8.	Взято взаимнообразно у управляющего школой В. Влядина	55	73
	ИТОГО	1.455	15

[5].

№№ п/п	РАСХОД	Руб.	Коп.
1.	Жалование вольнонаёмным, служащим и рабочим за июнь, июль, август, сентябрь, октябрь и частично ноябрь	641	52
2.	Разные расходы по хозяйству и для школы в июне, июле, августе, сентябре, октябре и ноябре 1912 г.	813	63
	ИТОГО	1.455	15

Наличность кассы на 8 декабря 1912 г., находившейся в казначействе, составила 706 руб. 74 коп. [5, л. 24-25].

Денег катастрофически не хватало, а долг постоянно рос: к 1913 г. он был равен 2.373 руб. 45 коп. (довольно крупная сумма по тем временам), и, по требованию главного агронома, его надо было немедленно погасить. Руководители школы пытались найти источники погашения задолженности. Управляющий школой пришел к радикальному решению: *«я полагаю держаться усиленной экономии в расходовании земских средств, и стараться извлечь как можно больше специальных средств»*.

Какие же практические шаги предпринимает управляющий В. Влядов, будучи руководителем школы?

Во-первых, он ремонтирует старую, давно не действующую мельницу за 20 рублей, приводит её в рабочее состояние на два постава и начинает молотить своё и живущих поблизости крестьян зерно; благодаря этому, только мельницей, было выручено свыше 50 руб., которые вложили в Казначейство. Накопленные в дальнейшем деньги (до 50 руб.) были направлены туда же. Ранее школа молотила свой хлеб на чужих мельницах, выплачивая за это немалые деньги.

Во-вторых, большую надежду руководство школы возлагало на хороший урожай в конце года, планируя тем самым погасить последнюю часть долга специальными, вырученными от продажи продуктов, средствами [5, л. 56].

Предполагалось посеять 20 десятин озимой ржи, 20-25 десятин пшеницы и столько же овса. Планировали посадить бахчевые до 1-й десятины (1,45 га), которые при хорошем урожае могли бы дать чувствительную помощь.

Но, как пишет и.д. управляющего школой П. Нестеров, *«ни усиленная экономия, ни специальные средства не могут потушить такого громадного долга как 2.373 руб. 45 коп. Потому покорнейше прошу Вас дать ход третьему источнику погашения долга, а именно, прошу Ваше Высочородие исходатайствовать разрешение иметь в школе особую, так называемую «жертвенную» книгу, с которой время от времени можно было бы ходить или ездить по богатым людям, купечеству и т.п. и просить их пожертвовать что-либо для школы и её благоустройство».*

ФОРМА ЖЕРТВЕННОЙ КНИГИ

№№ п/п	Фамилии и имена жертвователей	Предметы жертвования на сумму или чистыми деньгами	Роспись в получении	Руб.	Коп.
1.					
2.					

[5, л. 55-56 об.]

Получил или нет и.д. управляющего школой П. Нестеров разрешение на открытие «жертвенной» книги, к сожалению, неизвестно (нами поиск ответа продолжается).

18 июля 1910 года управляющий пишет агроному при Степном генерал-губернаторе ещё об одном бедствии, которое постигло школу. *«В настоящее время пало 2 лошади, 2 вола рабочих и 1 корова. Кроме того, врачом зарегистрированы ещё 2 больных быка, которые отделены пока от здоровых. Трупы падших, по вскрытии двух из них, сожжены»* [5, л. 1-1 об.]. И он убедительно просит агронома прислать необходимые вакцины для прививки, чтобы уберечь оставшийся живой скот. Вакцина была доставлена местным ветеринаром.

22 сентября 1910 г. управляющий В. Влядин вынужден был писать агроному при Степном генерал-губернаторе о том, что *«...школа находится в самом нехозяйственном положении: нет посевного материала – пшеницы для хлеба, овса, соломы, мякины, нет упряжи. Мастерские бездействуют, в которых инструменты большею частью утеряны и поломаны. Нет дров и даже кизяка».* Ученики были в оборванной одежде, не имели сапог, полушубков, некоторые из них страдали кашлем и ревматизмом. Учащиеся находились в самом неприглядном состоянии. Отсюда, нет сомнения, и познания учеников по общеобразовательным предметам были плохи, не говоря уже о специальных дисциплинах. Для устранения этих недостатков В. Влядин просит *«произвести затраты из имеющихся средств в Акмолинском казначействе»*, на что управляющему был дан ответ: *«Ничего сообщить Вам не*

могу, т.к. не было сведений о состоянии кассы хозяйства». Это был открытый отказ [5, л. 5-5 об.].

14 августа 1911 г. школу посетил участковый врач 14 участка Акмолинского уезда Акмолинской области, которая, по мнению проверяющего, находилась в самом ужасающем состоянии. Рапортуя врачебному инспектору Акмолинской области, он писал, что школа не удовлетворяет самым минимальным требованиям школьной гигиены. Во всем здании ощущался затхлый запах, стены давно не испытывали побелки, внутренний ее вид производил отталкивающее впечатление. По заявлению учеников, живших в школе зимой, во время даже небольших морозов, в здании был такой холод, что им приходилось сидеть всё время в верхней тёплой одежде, а по ночам укрываться, кроме одеяла, тем, что согревало мерзнувшее тело.

Врач вынужден был задать управляющему вопрос: почему школа в таком печальном состоянии и нельзя ли произвести соответствующий ремонт? На что управляющий дал адекватный ответ: у него нет никаких средств для производства ремонта. Несколько раз якобы он обращался по этому поводу к надлежащему начальству, но ответа не последовало.

Врач же, в свою очередь, сделал справедливое заключение: во-первых, с санитарной точки зрения оставлять учеников в школе на зиму недопустимо и, во-вторых, для учеников и учащихся было бы лучше, если бы школа была совсем закрыта [5, л. 9-9 об.].

И все же наиболее существенной проблемой для школы было отсутствие полноценного комплекта педагогического персонала. Как признался сам управляющий, *«занятия в 4-х классах я веду один, по всем предметам, включая в это же число и преподавание Закона Божьего с церковно-славянским чтением»*. Невольно напрашивается вопрос, какие знания мог дать ученикам такой учитель-«универсал»? Однако, несмотря на все трудности, учебный процесс шел без срывов и по расписанию.

31 марта 1897 г. состоялось заседание педагогического совета школы, на котором присутствовали: попечитель школы А.И. Троицкий, управляющий школой Е.Д. Померанцев, законоучитель диякон Е.Е. Пономарев и учителя В.С. Толкачёв и Е.Г. Грибанов. Обсуждались следующие вопросы: о распределении экзаменов для оканчивающих курс учеников школы, выбор материала для письменных экзаменационных работ по русскому языку и арифметике, о переводе учеников подготовительного, 1-го и 2-го классов в следующие классы и другие проблемы, связанные с учебным процессом.

1 декабря 1911 г. управляющий школой пишет главному агроному:

1) Приём в школу состоялся 6-го октября и принято пять мальчиков. Всего в школе в настоящее время 21 ученик.

2) Теоретические занятия начались с 25 октября, т.к. неблагоприятная погода затянула уборку и молотьбу...

4) День распределён так: в 6 часов ученики встают, убирают постель, умываются и дежурный ученик производит смотр. Потом ученики собираются в зале на утреннюю молитву, после которой завтрак. В 9 часов начинаются

занятия в классах и продолжаются до 2 часов. В 2 часа обед, после которого, ученикам предоставляется отдых в спальне до 4 часов. С 4 часов и до 6 часов опять занятия в классах со 2-ми и 3-ми классами. В 9 часов ужин, а в 10 часов – молитва перед сном. Перед завтраком, обедом и ужином и после читаются молитвы, перед занятиями в классах молитвы выполняются хором. В свободное время ученики заняты приготовлением уроков к следующему дню. Праздник предоставлен ученикам для развлечений. [5, л. 10-10 об.].

По данным 1890 г. выпуск учащихся не состоялся. Из поступивших 25 воспитанников выбыло 20: перешли в другое учебное заведение – 2 чел., по собственному желанию покинули школу 5 чел., по болезни – 2, за смертью – 1, исключены 10 человек [3, л. 214].

Но 8 апреля 1897 г. Попечитель Акмолинской сельскохозяйственной школы подполковник А.И. Троицкий не без радости доложил Степному генерал-губернатору о том, что в настоящем году предстоял первый выпуск учеников из вышеназванной школы. Окончили учебное заведение всего 2 ученика, оба казаха и с весьма хорошими успехами. Это казах Нельдинской волости Акмолинского уезда Джуматай Куттубаев 18-ти лет, страдает пороком сердца и пригоден исключительно к ведению сельского хозяйства, а другой – казах Аиртавской волости Кокчетавского уезда Мухамед-Али Абулгазин 18-ти лет, который, зная хорошо ещё и столярное дело, после окончания школы решил остаться в городе Акмолинске и существовать исключительно в качестве столяра. Подполковник не без основания беспокоился о том, чтобы выпускники не вернулись в пастушескую среду и не забросили сельскохозяйственную деятельность, которой они обучались несколько лет, и которая так необходима для распространения её в кочевой среде. Поэтому он просил начальника края выделить выпускникам-казахам по 300 руб. ссуды из казахской кассы на обзаведение инвентарем, хозяйством, арендной землёй (вблизи школы) и пр.

Хозяйственная деятельность выпускников должна была вестись в течение пяти лет под строгим наблюдением школы, *«чтобы выпущенные могли продолжать совершенствоваться в сельскохозяйственных приёмах и знаниях, пользуясь близостью школы и книгами для чтения по своей специальности»* [6].

Таким образом, несмотря на учебные, финансовые, хозяйственные и многие др. проблемы, педагогический персонал Акмолинской сельскохозяйственной школы предпринимал ряд усилий и действенные меры, чтобы подготовить и выпустить из стен учебного заведения знающих аграриев из числа представителей местного населения.

Литература:

1. Семенов П.П. Киргиз-кайсаки. 1865. Б.г., Б.м.
2. Касымбаев Ж.К. История города Акмолы (1832-1917 гг.) / Приложение к энциклопедии «Акмола». - Алматы: Атамұра, 1995. - С. 10-12. - 111 с.
3. Центральный Государственный архив Республики Казахстан. Ф. 64-И. Оп. 1. Д. 3020. Св. 193. Л. 209 об. (далее ЦГА РК).
4. ЦГА РК. Ф. 64-И. Оп. 1. Д. 2803. Св. 173. Л. 206.

5. ЦГА РК. Ф. 64-И. Оп. 1. Д. 6161. Св. 392. Л. 23 об.
6. ЦГА РК. Ф. 64-И. Оп. 1. Д. 6085. Св. 387. Л. 142-142 об.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАНДЫРУ – ҰСТАЗДЫҚ БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ НЕГІЗІ

Абдрахманова С.А., Жапарова К.Г.

Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
abdraxmanova_s@mail.ru

Білім – адамзаттың терең және үйлесімді дамуын бекітетін құралдардың бірі, прогрестің, әлеуметтік тұрақтылық пен ұлттық қауіпсіздіктің маңызды факторы. Осыған орай бұрынғы мәдени тәжірибені жеткізуге бағытталған, үлгі бойынша оқытатын репродуктивті, жеке адамның қызығушылықтарынан мемлекеттік мүддені жоғары қоятын білімнен адамның өзін танымның биік баспалдақтарына қарай жетектеп отыратын «өмір бойы» алатын білімге бағытталу жүзеге асырылуда.

Қазіргі уақытта білім берудің теориясы мен практикасында, ғылыми зерттеулерде мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту үшін, ондағы оқыту үрдісінің жаңаша ұйымдастырылуы, білім алу жұмысын ғылыми дәрежеге көтеру және әр адамның маман ретінде дамуына педагогикалық әсер ету ісін қолға алу қажет екендігі аталып өтіледі.

Бүгінгі күнде қолданылып жүрген белсенді оқыту әдістері мен педагогикалық технологиялар қорынан мұғалімдердің біліктілігін арттыру үрдісінде қолдану үшін саналы таңдай алу «дидактика», «белсенділік», «инноватика», «әдіс», «педагогикалық технология», ұғымдарының мәнін жете түсіну қажеттілігін туындатады.

«Дидактика» ұғымын ең алғаш қолданысқа енгізген неміс педагогы В.Ратке (1571-1635), одан кейін жарық көрген «Ұлы дидактикада» Я.А.Коменский көтерген «әр адам өз тамырынан бастау алады» деген түйінді ой білім берудің қазіргі кездегі жаңа басымдылықтары мен мақсаттарына қарай өзектілігі арта түсуде. Дидактиканың дәстүрлі және қазіргі немесе жана деп бөлінуі оқу-тәрбие үрдісіндегі мұғалімнің рөліне байланысты. Дәстүрлі дидактикадағы оқытушының жетекші рөлде болуы білім алушының танымдық белсенділігін төмендетіп, дамуына кері әсерін тигізді. Сондықтан қазіргі дидактика мұғалім білім алушының өзін-өзі дамытуына қолайлы жағдай туғызуын көздейді. Бұл тұлғаның өз бетінше әрекет ете алу қабілетін, еркіндігін қалыптастырып, шығармашылығын жетілдіреді. Білім алу үрдісін дәл осындай жағдайда ұйымдастыру – оны технологияландырудың негізі болып есептеледі.

Қай салада болмасын технология – ғылым мен практика арасындағы аралық құрылым болып есептелінеді. Оқыту теориясы мұғалімнің

шығармашылығының негізі болса, ал педагогикалық технология – оқыту теориясын мұғалім мен оқушы әрекеті түрінде жобалау, қойылған нақты мақсаттарға сәйкес оқыту үрдісін тиімді құрып, жүзеге асыру болып табылады.

«Педагогикалық технология» ұғымын эволюциялық тұрғыдан қарастыру барысында оның мазмұнының кезеңдермен өзгеріске ұшырағанын байқауға болады.

Бірінші кезең (өткен XX ғасырдың 40-50 жылдары).

«Білімдегі технологиялар» термині қолданысқа еніп, ол оқытуда инженерлік ойдың жетістіктерін пайдалануды білдірген. (аудиовизуалдық құралдар – магнитофон, проектор, теледидар, үн таспа т.б.) Бұл бізге техникалық құралдарды қолдану (О.Т.Қ.- оқытудың техникалық құралдары) деген атпен белгілі.

Екінші кезең (өткен XX ғасырдағы 50-60 – жылдардың аралығы).

«Педагогикалық технология» деп жоспарланған нәтижеге әкелетін әдістер мен тәсілдер жиынтығының ғылыми сипаттамасы қарастырылды. Бұл лингафон кластары, оқыту машиналары, программалап оқыту т.б. кеңінен қолданыла бастаған кезең.

Үшінші кезеңде (XX ғасырдың 70 – жылдардан бастап) «педагогикалық технологияға» байланысты ғылым мен техниканың жетістіктерін пайдалана отырып, оқыту үрдісін жетілдіру деген түсініктер қалыптасты.

Отандық педагогиканы технологияландырудың бастауында «педагогикалық техника» ұғымын алғаш рет қолданған А.С.Макаренко тұрды деп айтуға толық негіз бар. Бүгінгі күнгі ғылыми - теориялық әдебиеттерде педагогикалық технологияларға әртүрлі анықтамалар беріледі.

Технология – қайсы бір істе, өнерде, шеберлікте қолданылатын тәсілдер жиынтығы.

Педагогикалық технология – Б.Т.Лихачев бойынша оқыту мен тәрбиелеу құралдарын, формаларын, әдістерін анықтаудағы психологиялық – педагогикалық талаптар жиынтығы. Ғалым педагогикалық технологияны – оқыту үрдісін жүзеге асырудың мазмұндық техникасы, практикада іске асатын нақты педагогикалық жүйе, жоба ретінде қарастырады.

Профессор Ж.А.Караев пен Ж.У.Кобдикуаның пікірінше *технология дегеніміз* - әдістемелік жүйе мен сәйкес дидактикалық үрдістер кешенінің тәжірибеде жүзеге асырылатын жобасы, ал педагогикалық жағдаяттарға сай қолданылатын әдістер, тәсілдер оның құрамды бөлігі болып табылады. Технологияларды қолданудың тиімділігін арттыру үшін олардың негізі болып табылатын философиялық және психологиялық категорияларды жете түсіну қажет.

Біліктілікті арттыру жүйесін технологиялар мен белсенді оқыту әдістері арқылы жобалауда олардың мына төмендегідей қызметтері есепке алынады:

- педагогикалық мақсаттарға жету құралы қызметі;
- білім мазмұнының әрекеттік компоненті қызметі;

- оқу әрекеті жобасының қалыптасу, өзін-өзі дамытуға қабілеттілікті дамыту қызметі;

- «білім алу – оқыту» бірлескен әрекетін ұйымдастыру қызметі;

Сонымен білімдік үрдісті технологиялық амалға көшіру - оның педагогикалық және әлеуметтік мүмкіндіктерін ашады, педагогикалық үрдістің болашағын болжап, нәтижеге жетуді тиімді басқаруды, білімдік, тәрбиелік мәселелерді кешенді шешу, тұлғаның дамуына қолайлы жағдай жасауды қамтамасыз етеді. Ал білім көтеру ісін технологияландыру ұстаздардың кәсіби құзырлылықтарын қалыптастырып, шығармашылығын арттырады.

Қазіргі замандағы ұстаздың жаңашыл рөлі – білім берудің тиімділігін арттыру жолдарын іздеуде болып тұр. Кәсіби шығармашықты қазіргі технологиялар және белсенді оқыту әдістері негізінде дамытуда мына төменгі талаптардың басшылыққа алынуы тиіс деп есептейміз: 1) технологияны қолдану барысында тыңдаушылардың әрекетінде баламалылықтың болуы (технологияны өзі таңдау еркі); 2) технологияларды меңгеруді технологиялық жағдайда ұйымдастыру; 3) технологиямен жұмыс жасауға оны толық меңгергеннен кейін кірісу; 4) өз әрекетіне үнемі сын баға беріп отыру.

Біліктілікті арттыру жұмыстары білімдегі үздіксіздікті қамтамасыз етіп, оның тиімділігі ұстаздың кәсіби әрекетіндегі нәтижелілікте көрінетін болады. Ұстаздың біліктіліктілігін арттыру негіздері еліміздегі білім беру саласындағы басты нысанаға алып отырған сапаның дамуына әсер етуі үшін, сол жүйені инновациялау, технологияландыру қажет деп есептейміз. Оқытудың дәстүрлі әдістерінен педагогикалық технологияларға көшу инновациялық жұмыстардың негізі болып табылады.

Тәуелсіз еліміздің болашағы – бүгінгі бүлдіршіндер. Оларды жан-жақты білімді, интеллектуалды жастар етіп қалыптастырғанда ғана қазақ елі бәсекеге қабілетті мемлекеттер қатарынан көрінбек. «Мектептің жүрегі – мұғалім» деп Ыбырай Алтынсарин бабамыз айтқандай, алдымен мұғалімді жан-жақты, білімді және рухани бай тұлға етіп өсіруіміз керек. Баланың көзін білімге мұғалім ашады. Сонда ұстазды қалай даярлаймыз? Ең бастысы, ұстаз бүгінгі өмір ағымына ілесуі керек. Қазіргі мұғалім жаңа білім беру парадигмасы негізінде инновациялық технологиялар мен интерактивті әдіс-тәсілдерді терең меңгерулері тиіс.

Әдебиеттер:

1. Тұрғынбаева Б.А. Ұстаздық. Шығармашылық. А., 2007.
2. Қабдырқайырұлы Б. Оқыту педагогикасының жаңа технологиясы. А., 1999.
3. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии.-М., Педагогика, 1989.
4. Кукушкин В.С. Педагогические технологии.-М., Ростов-на-Дону, 2006.-329 б.
5. Егоров В.В. Информационные технологии в подготовке .А: Ғылым. 1994.

ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ АЛҒАШҚЫ 10 ЖЫЛДЫҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУЫ

Абуев Қ.Қ., Киккаринов Е. Б.

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау Мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
8702-123456789@mail.ru

Коммунистік қызыл империяның тарих қойнауына сіңіп кеткенімен, оның саяси, экономикалық, мәдени мұрасы көп уақытқа дейін қоғамға әсерін тигізіп отырды. 1991 жылдан бастап посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттер жаңа саяси-экономикалық қатынастарға бағыт алды. Марксистік-лениндік деп аталған, мызғымас догмаларға сүйенген идеология келмеске кетіп, қоғам өмірінде, мәдениетте тектоникалық өзгерістер басталды. Бұрынғы социалистік мәдениет қирап, тәуелсіздік алған ел – Қазақстан, кеңестік қазақ мәдениетінің негізінде жаңа мәдени фундаменттің негізін қалай бастады. Осы орайда президент Нұрсұлтан Назарбаев: – «Жиыrmасыншы ғасырдағы қазақ мәдениеті дегеніміз Мұқан Төлебаевтан Ғазиза Жұбановаға дейінгі ең бір тамаша сазгерлік мектеп, Ермек Серкебаевтан Әлібек Дінішевке дейінгі әлемнің кез келген театрының сәні болар опера әншілері, бұл дегенің – жас Қазақстан суретшілерінің жаңалық ашулары мен қазақ философтарының тың ізденістері, бұл дегенің – Әлкей Марғұланның этнологиялық айқындамалары мен Алматының әсем сәулет ансамблі, бұл дегенің – Мұқағали Мақатаевтың лирикасы мен Асқар Сүлейменовтың эсселері. Бір сөзбен айтқанда, бұл дегенің сырты жылтырақ жаттанды бірдеңе емес, жаңасып кетсең, жаныңды байытар байтақ әлем – қазақ мәдениеті» деп жазды [1, 133 б.].

КСРО-дан қалған мемлекеттік мәдениет мекемелерінің жүйесі кітапханаларды, мұражайларды, театрларды, мәдени-демалыс орындарын, концерттік ұйымдарды, кино қондырғыларды, мәдениет, демалыс парктерін және т.б. қамтыды. Аталғанның түгелге жуығы мемлекеттік баланста тұрды. Кейінгі онжылдық кезеңде бұл саланы қаржыландыру жүйесі өзгере бастады:

- ұлттық маңызға ие болған мемлекеттік мәдениет мекемелерін мемлекеттік қаржыландыру сақталынды;
- мәдени жобалар мен бағдарламаларды іске асыру үшін басқа қаржы көздерін тарту мүмкіндігі ашыла түсті;
- меншік формасының өзгеруіне байланысты мәдени мекемелердің көпшілік бөлігі, атап айтқанда, кинематография, телевизия саласы туризм, спорт, шоу, концерттік ұйымдар және т.б. өзін-өзі қаржыландыруға көшірілді.

Егемендіктің алғашқы жылдары бұл процесс күрделі жағдайда жүрді. Себебі, Қазақ мемлекеттілігінің орнауының қиындықтары мен қайшылықтары мәдениетке әсері тимей қоймады. Жоспарлы экономиканың құлдырауы, социалистік емес экономикалық қатынастарға көшу, жаңа жағдайдағы негативті құбылыс ретінде мәдениет саласының қызметкерлерінің әлеуметтік жағынан қорғалмағаның бірден көрсетті [2, 543 ,7].

XX ғасырдың 90-шы жылдары Қазақстан өзіндік мәдениетін қалыптастыратын жолдар іздей бастады. Егемендіктің алғашқы қадамдары репрессияға ұшыраған мемлекеттік және қоғам қайраткерлерінің, ғалымдардың, жазушылардың аттарын ақтауға бағытталды. Атап айтқанда, М. Шоқай [3], М. Дулатұлы [4], Ақан сері [5, 242 б.] және т.б. жаңа есімдер, олардың жасаған игілікті істері, қалам тартқан шығармалары қоғамға қайта оралды.

Мәдениет саласындағы өзгерістер өз кезегінде оны басқаратын мемлекеттік мекеменің қалыптасу үрдісімен байланысты. Бұны біз Қазақстан Республикасының мәдениет саласын басқаратын мемлекеттік орталық органның бірнеше рет құрылымдық өзгерістерде болғанынан көреміз. Егер 1990-1992 жылдары мәдениет саласы – Мемлекеттік комитет қарамағында болса, 1992-1997 жылдары – Қазақстан Республикасының Мәдениет министрлігіне бағынды. Кейінгі жылдары мәдениет саласын басқаратын мемлекеттік орган басқа министрліктермен біріктіріліп отырды [6 сайт мин культа]. Мәдениет саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыру үшін оның заңнамалық негіздерін қалау керек еді. 1996 жылы «Мәдениет туралы» заң қабылданды. Сонымен қатар, мемлекеттің мәдени салада маңызды бағытары болып белгіленді:

- қазақ халқының мәдениеті мен Қазақстанды мекендейтін ұлттар мен этностардың мәдениетін сақтау және дамыту;
- тарихи-мәдени мұраны сақтау;
- Қазақстанның мәдени-рухани дамуының ең жақсы жетістіктерінің үлгілерін насихаттауға бағытталған, кеңмасштабты мәдени акциялар өткізу;
- алыс және жақын шетелдерімен, халықаралық ұйымдармен (ЮНЕСКО) мәдени байланысты тереңдету және кеңейту;
- менеджменттің тиімді модельін таңдау;
- мұражайлар мен кітапханалар ашу;
- фестивальдар, конкурстар, айтыстар, көрмелер өткізу;
- симпозиумдар, конференциялар ұйымдастыру;
- ағартушылық, ақпараттық, баспагерлік қызметті жолға қою;
- мәдениет пен өнер саласындағы қызметкерлерді әлеуметтік жағынан қорғау және т.б.

Республиканың мәдени өміріндегі елеулі оқиға – 1992 жылғы Қазақтардың халықаралық құрылтайы болды. Қыркүйек айында болған құрылтай әлемнің көптеген елдерінен келген жазушыларды, ғалымдарды, ақындарды, қоғамдық және діни қайраткерлерді біріктірді [7, 372 б.]. Құрылтайға қатысушы қонақтар Қазақ елінің дамуына, тарихы мен мәдениетіне қатысты пікірлерін білдірді.

Қазақстан Республикасы халықаралық құқықтың субъектісі ретінде дүниежүзілік, аймақтық ұйымдарға мүше бола бастады. Біріккен Ұлттар ұйымының білім, ғылым және мәдениет саласындағы халықаралық мекемесі ЮНЕСКО-ға Қазақстан 1992 жылы 22 мамырда мүше болып енді [8, 80 б.]. Ұйыммен тығыз қарым-қатынас орнатылып, гуманитарлық байланыстар кеңейді. Қазақтың ұлы ақыны Абайдың 150 жылдығын халықаралық деңгейде

мерекелеу үшін үкімет дайындықты 1991 жылы бастады, арнайы қаулы қабылдады [9, 86 б.]. 1993 жылы Парижде ЮНЕСКО-ның Бас конференциясының 27-інші сессиясында бірауыздан Қазақстан Республикасы делегациясының ұсынысы қабыл алынып, мерейтойлар күнтізбесіне Абай Құнанбайұлының 150 жылдығы енгізілді [10]. Халықаралық мәдени кеңістікке жан-жақты қазақ мәдениеті интеграциялана бастады. Осы уақытта Қазақстан Республикасы ЮНЕСКО бастамасымен жасалынған халықаралық конвенциялар ратификациялады. Яғни, тәуелсіздіктің алғашқы жылдары мемлекет мәдениет саласындағы ішкі және сыртқы бағыттармен айқындала бастаса (1991-1994 жж.), 1995 жылдан бастап халықаралық деңгейге шығуға, Қазақстанның бай мәдениетін дүниежүзі елдеріне насихаттауға көше бастады. ЮНЕСКО ұйымы аясында: 1995 жылы көрнекті ақын Абай Құнанбаевтың 150 жылдық мерейтойы (1995 ж.), кейін белгілі жазушы М.Әуезовтің 100 жылдығы (1997 ж.), Мұхммед Хайдар Дулатидың 500 жылдығы (1998 ж.), Қаныш Сәтпаевтың 100 жылдығы (1999 ж.), көне Түркістанның 1500 жылдығы (2000 ж.) әлемдік деңгейде өткізілді [11, 287 б.]. Әлемдегі ең беделді ұйымдардың бірі саналған ЮНЕСКО Абайдың 150 жылдығына арналған іс-шараларды өткізуге техникалық және қаржылық көмек көрсетіп, «Абай туралы естелік» бағдарламасын жүзеге асыруға бар күшін салды [12, 192 б.]. Абай шығармалары Иран, Пакистан, Монғолия, Оңтүстік Кореяғ Түркия елдерінде аударылып, басылып шықты [13, 85 б.].

Планета халықтары қазақ мәдениеті мен оның көрнекті өкілдерімен таныса бастады. Алматыда ЮНЕСКО-ның Орталық Азиядағы тұңғыш және жалғыз өкілеттілігі ашылды.

Қазақстанда Президент жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңес шешімдерінде (1993 ж.) қазақ мәдениетіне зор көңіл бөліне бастады. Қазақстан Республикасының әлеуметтік-мәдени дамуы тұжырымдамасында: «қазақ мәдениетіне, яғни мемлекетке атау берген мәдениетке, дау жоқ, ең басты рөл беру керек, өйткені бұл мәдениет Қазақстаннан басқа еш жерде дами да, гүлдене де алмайды» [14, 359 б.]. - деп жазылған. Тұжырымдаманы жүзеге асыру үшін мынадай шаралар орын алды: ақындар айтысы өткізіле бастады, қазақ драматургиясы тарихи тақырыптарға қалам тартты, ақындар өлеңдерінде басты тақырып тәуелсіздік идеясы жырлана бастады [15, 112 б.], облыс орталықтарында қазақ драма театрлары ашылды [16, 286 б.]. Бұл өз кезегінде ұлттық мәдениеттің дамуына, жаңа тыныс алуына леп берді. Қазақ мәдениеті рухани жаңғыру жолына ден қойды.

Республикада орыс драма театрларымен қатар, ұйғыр, корей, неміс кәсіби театрлары жұмыс істеді. Қазақстанды мекендейтін 120 ұлт өкілдері өздерінің ұлттық-мәдени орталықтарын құра бастады [17, 36 б.]. 1995 жылы 1 наурызда Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығымен Қазақстан халқының Ассамблеясы құрылып, барлық ұлттық-мәдени орталықтар оған мүше болып енді. Басқа ұлттардың Қазақстан территориясында өзінің мәдениетін сақтау мен дамыту жағдайы мемлекеттік саясаттың басты бағыттарына айналды.

Осы жылдары Қазақстан ашық қоғам құруға кірісті, мәдениеттен цензура алынып, ол кең тыныстап дем ала бастады. Жеке меншіктің көп формалары (қоғамдық қор, акционерлік қоғам және т.б.) ар-ұждан, сөз бостандығы, еркіндік эйфориясы қаламгерлерге, кинорежиссерлерге, суретшілерге жалпы шығармашыл адамдардың творчествосына тікелей ісер етті. Мәдениет саласын коммерциялау кең көлемде жүре бастады. Кеңес Одағы кезінде Қазақстанда Шәкен Айманов атындағы 1 кинофильм студиясы болса, нарықтық қатынастарға көшу, коммерциялизациялау кезеңінде 22 жекеменшік киностудия пайда болды. Республика астанасы – Алматыда 14 көркем сурет галереялары ашылды. Дүниежүзі мәдениетіндегі өзгерістер, жергілікті мәдениетке ықпалын тигізбей қоймады. Коммунистік идеология орнына жаңа идеология мәселелері күн тәртібіне шықты. Экономикадағы, білім, мәдениет саласындағы өзгерістер бұқаралық ақпарат құралдарында жиі талқыланатын тақырыптар еді. Олардың қатарында: мәдениет, білім, ғылым мекемелерін қаржыландыру, кей жағдайларда мүлдем тоқтату мәселесі, коммерциялау, әлеуметтік пакеттің азаюы және т.б. болды. Сонымен қатар, халықтың санасын улайтын арзанқол өнімдер таралды. Бұл өз кезегінде қоғамды демократияландыру деп түсіндірілді.

Тәуелсіздіктің әр жылын қоғамға маңызды бір салаға арнау дәстүрі қалыптаса бастады. Президент Н.Назарбаевтың жарлығымен 1997 жыл – «Ұлтаралық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы», 1998 жыл – «Халықтардың бірлігі және ұлттық тарих жылы», 1999 жыл – «Ұрпақтардың бірлігі және сабақтастығы жылы», 2000 жыл – «Мәдениетті қолдау жылы», ал 2001 жыл – «Қазақстан Республикасы егемендігі мен тәуелсіздігінің 10 жылдығы» деп жарияланды. 1998-2000 жылдарға арналаған мәдениетті қолдау жөніндегі мемлекеттік бағдарлама жүзеге асырылды. Бұл жылдары жүзеге асырылған шаралар мәдениеттің дамуына серпін берді.

Президент Н.Назарбаевтың жарлығымен 2000 жыл – Мәдениетті қолдау жылы деп жарияланды [18, 250 б.]. Егер оңтайландыру, яғни оптимизация желеумен, 1991-1999 жылдары аралығында музейлер саны 97-ден 88-ге дейін азайса, киноқондырғылар 10 мыңнан 500-ге, кітапханалар 9,5 мыңнан 2,5 мыңға, клубтар саны 9 мыңнан 1 мың 200 –ге дейін азайды [19, 68 б.]. Мәдениет жылы ауқымында материалдық техникалық базаны нығайтуға, күрделі жөндеуге қомақты қаржы бөлінді. 727 мәдениет мекемесі жаңадан ашылып немесе жұмысын қайта бастады. Олардың қатарында 468 кітапхана, 239 клуб, 5 жаңа театр мен 5 мұражай бар. Театрлар Астанада, Петропавлда, Оралда, Өскеменде және Түркістан қаласында ашылды. Корей музыкалық драма театры, Республикалық неміс драма театры, Н.Сац атындағы орыс академиялық балалар және жасөспірімдер театры жеке ғимараттарға көшті. Мәдениетті қолдау жылы аясында барлығы 2368 мәдени объекті: 1449 кітапхана, 681 клуб үйі, 49 мұражай, 11 театр, 6 кинотеатр, 2 филармония жөндеуден өтті. Жабылып қалған ауыл кітапханалары мен өнер мекемелері қайта жұмыс істей бастады [20, 293 б.].

Тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығы мәдениет саласы үшін қарама-қайшылықты кезең болды. Қазақстан мәдениеті бірталай жетістіктерге жеткенімен, осы кезеңде кері кеткен кемшін жағдайлар орын алды. Мәдениетті мемлекеттік қаржыландыру күрт азайды. Республика астанасы – Алматыда, 1998 жылдан Астанада жаңа мәдени ошақтар ашылып жатса, аймақтарда, ауылды мекендерде мәдениет үйлері жабылып жатты. Қазақстан мәдениеті халықаралық деңгейге шығып, өзіндік ерекшелігі бар мәдениетін әлемге паш етсе, оңтайландыру ұранымен кітапханалар мен мәдени клубтар саны азайып, халықтың мәдени деңгейі төмендей бастады. Мәдениет министрлігі жанынан күрделі мәдениет мәселелері бойынша Ғылыми орталық ашылды. Қазақ елінде халықаралық этномәдени фестивальдар өткізіле бастап, өнердегі менеджмент қалыптаса бастады. Тәуелсіздіктің басты жетістіктерінің бірі қазақ халқының, сонымен қатар Қазақстанда тұрып жатқан басқа ұлттардың мәдениеттері, салт-дәстүрлері қайта жаңғырды, дами бастады.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында. Алматы, «Атамұра». 2003. 285 бет.
2. Қазақстан тарихы 5 том Алматы, Атамұра. 2010.
3. Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры. Құрастырған Байбота Серікбайұлы Қошым-Ноғай. Алматы, «Жалын», 1992. 183 б.
4. Қайсар Әлім. Мұңды сапар. Алматы, «Ана тілі», 1997. 135 б.
5. Жигалов К.В., Султанов Б.К. Первый президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности (1.12.1991 – 31.05.1993). Алматы. «Фонд политических исследований «Казахстан – XXI век». 1993. 285 б.
6. Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің ресми интернет-ресурсы. www.mks.gov.kz
7. Кузембайұлы А., Абиля Е. История Казахстана. Санкт-Петербург. «Соларт». 2004. 415 б.
8. Жигалов К.В., Султанов Б.К. Первый президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности (1.12.1991 – 31.05.1993). Алматы. Фонд политических исследований «Казахстан – XXI век». 1993. 285 б.
9. Қайнар Олжай. Президент пырағы. Алматы, Атамұра. 1994. 206 б.
10. Қазақстан Республикасы ЮНЕСКО және ИСЕСКО жөніндегі ұлттық комиссия мәліметі. www.natcom.unesco.kz
11. Қаражан Қ.С. Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы. Алматы, «Қазақ университеті», 2005.
12. Калиева Р.М. Республика Казахстан и современный мир. Астана, «Елорда». 2000. 280 б.
13. Назарбаев Н. Тәуелсіздік дәуірі. Астана, 2017. 508 б.
14. Әминов Т.М. Қазіргі Қазақстан тарихы. Алматы, 2017.
15. Становление и развитие независимого Казахстана: социогуманитарный анализ. Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 2011. 368 б.
16. Қаражан Қ.С. Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы. Алматы, «Қазақ университеті», 2005.

17. Современный Казахстан: цифры и факты. Алматы, «Полиграфия комбинаты». 1998.
18. Мұхамедов М.Б., Сырымбетұлы Б. Қазақстан тарихы. Алматы, «Қарасай» 2007
19. Шеретов С.Г. Новейшая история Казахстана (1985-2002 гг.). Алматы, Юрист, 2003.240 б.
20. Жұмақаева Б.Д. Қазақстан тарихы. Алматы, 2010.

СИСТЕМНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ ГЕОГРАФИИ

Азанова Г.К.

ГККП «Высший колледж, город Кокшетау»
при управлении образования Акмолинской области
gulzhankanatovna@mail.ru

*Нам нужна современная система образования,
соответствующая потребностям экономической и общественной
модернизации.
Н.А. Назарбаев*

«Плохой учитель преподносит истину, а хороший учит ее находить» - это высказывание А. Дистервега известно всем. Однако используется ли это положение применительно к географии в полной мере? Обращение к личности учащегося не может само собой привести к реализации идей развивающего обучения на занятиях географии. Сумма знаний, данная учащемуся вне его деятельности, без учета его «внутреннего» содержания, не может привести к развитию личностных качеств, тем более - творческих способностей учащихся.

Целью современного образования является не столько обогащение знаниями, сколько овладение способами деятельности. Большое значение в повышении качества географического образования играет умение учителя географии организовать учебную деятельность учащихся по практическому применению имеющихся у них теоретических знаний и самостоятельному получению из различных источников новых знаний, необходимых им для решения поставленных учебных задач.

Одной из многих задач современной педагогики является воспитание личности, умеющей легко разрешать любые противоречия, получающей удовольствие от своей жизнедеятельности, и обладающей высокими нравственными принципами. И поэтому необходимо выйти на новый уровень творческой педагогики, которая поможет преподавателю и учащемуся находить выход из любой жизненной ситуации, а самому учащемуся проявить своё творчество в любой деятельности.

Многие ученые посвятили свои научные исследования изучению творческого мышления учащихся. Но в наш век «век электроники и информатики» необходимо идти в ногу с техническим прогрессом.

В связи с этим возник новый вид образования – инновационный, в котором новые инновационные технологии с применением компьютера призваны сыграть системообразующую, интегрирующую роль. [1: 5-9]

На сегодняшний день понятие «инновация» является одним из самых популярных в современных научных исследованиях. Инновация – это процесс освоения и внедрения нового. Новшество – явление, несущее в себе сущность, способы, методики, технологии и содержание нового.

Главной целью инновационных технологий образования является подготовка человека к жизни в постоянно меняющемся мире.

Включение в образовательный процесс информационных и коммуникационных технологий в качестве средства обучения, воспитания и развития, а также средства управления образовательным процессом обеспечивает эффективность профессиональной деятельности преподавателя.

Информационные технологии обладают рядом возможностей, позволяющих интенсифицировать учебный процесс, а именно: компьютер можно использовать как средство выполнения расчетов; для хранения информации; как средство имитации и моделирования изучаемых процессов; для индивидуального обучения; компьютер позволяет осуществлять обратную связь; возможно творческое взаимодействие «учащийся – компьютер – преподаватель»; как средство оценки, учета и регистрации знаний; для диагностики и анализа.

Главная задача преподавателя: найти способы и возможности наиболее экономного и результативного использования компьютерной техники на уроке.

Компьютерные технологии обучения способствуют показу новизны материала, обновлению и углублению уже усвоенных знаний, показу достижений современной науки, моделированию жизненных и производственных ситуаций, что придает содержанию личностную окраску и способствует развитию познавательного интереса к предмету.

Различные формы самостоятельного использования системы заданий и упражнений по географии дают возможность учащимся применить свои теоретические знания на практике, в процессе непосредственной учебной деятельности и формировать необходимые им географические умения. Реализация системно-деятельностного подхода в процессе преподавания географии позволяет добиться высокого качества географического образования и подготовить учащихся к использованию своих географических знаний в реальной жизни и практической деятельности.

Ни для кого не является секретом тот факт, что знание определения географического понятия «азимут» не поможет найти правильную дорогу в незнакомой местности, если при изучении географии в школе не были сформированы практические навыки ориентирования на местности с помощью карты, плана, компаса, местных признаков и т.д.

Теоретические знания без умений их применять на практике остаются мертвым грузом, перегружающим память учащихся совершенно не нужной им информацией. [2:17-21]

Процесс информатизации современного общества обусловил необходимость разработки новой модели системы образования, основанной на применении современных информационно-коммуникационных технологий. Современное образование не должно отставать от требований времени, а значит, что современный педагог должен использовать компьютер в своей деятельности, т.к. главная задача – воспитать новое поколение грамотных, думающих, умеющих самостоятельно получить знания.

Поэтому сегодня **важно** не столько дать ребенку как можно больший багаж знаний, сколько **обеспечить его общекультурное, личностное и познавательное развитие, вооружить таким важным умением, как умение учиться.** По сути, это и есть главная задача новых образовательных стандартов, которые призваны реализовать развивающий потенциал общего среднего образования. **Конструктивно выполнить задачи образования 21 века и помогает системно-деятельностный подход.**

Системно-деятельностный подход – это метод обучения, при котором обучающийся не получает знания в готовом виде, а добывает их сам в процессе собственной учебно-познавательной деятельности.

Принципиальным отличием технологии деятельностного метода от традиционной технологии демонстрационно-наглядного метода обучения является то, что **предложенная структура описывает деятельность не преподавателя, а учащихся.**

Реализация технологии деятельностного метода в практическом преподавании обеспечивается следующей **системой дидактических принципов:**

1) Принцип деятельности - заключается в том, что учащийся, получая знания не в готовом виде, а добывая их сам, осознает при этом содержание и формы своей учебной деятельности, понимает и принимает систему ее норм, активно участвует в их совершенствовании, что способствует активному успешному формированию его общекультурных и деятельностных способностей, общеучебных умений.

2) Принцип непрерывности – означает преемственность между всеми ступенями и этапами обучения на уровне технологии, содержания и методик с учетом возрастных психологических особенностей развития учащихся.

3) Принцип целостности – предполагает формирование учащимися обобщенного системного представления о мире (природе, обществе, самом себе, социокультурном мире и мире деятельности, о роли и месте каждой науки в системе наук).

4) Принцип минимакса – заключается в следующем: учебное заведение должно предложить учащемуся возможность освоения содержания образования на максимальном для него уровне (определяемом зоной ближайшего развития)

и обеспечить при этом его усвоение на уровне социально безопасного минимума (государственного стандарта знаний).

5) Принцип психологической комфортности – предполагает снятие всех стрессообразующих факторов учебного процесса, создание в колледже и на занятиях доброжелательной атмосферы, ориентированной на реализацию идей педагогики сотрудничества, развитие диалоговых форм общения.

6) Принцип вариативности – предполагает формирование учащимися способностей к систематическому перебору вариантов и адекватному принятию решений в ситуациях выбора.

7) Принцип творчества – означает максимальную ориентацию на творческое начало в образовательном процессе, приобретение учащимся собственного опыта творческой деятельности.[3:51-53]

Основной из главных задач преподавателя географии является организация учебной деятельности таким образом, чтобы у учащихся сформировались потребности в осуществлении творческого преобразования учебного материала с целью овладения новыми знаниями.

Для того, чтобы знания учащихся были результатом их собственных поисков, необходимо организовать эти поиски, управлять учащимися, развивать их познавательную деятельность.

Литература:

1. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. М., 2009
2. Аванесов В.С. Теория и методика педагогических измерений. М., 2004
3. Аванесов В.С. Основы научной организации педагогического контроля в высшей школе. М., 2008

ЩУЧЬЕ-БУРАБАЙ КУРОРТТЫҚ ЗОНАСЫНДА ЭКОТУРИЗМНІҢ ДАМУЫ

Алдашев Р.Б., Жаркинбеков Т.Н.

Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау Мемлекеттік университеті

Aldashev.raimbek@mail.ru

Жалпы экотуризмнің даму жолдарын айтпас бұрын, ең алдыменен экотуризмнің қандай бағыттарда жұмыс жасайтыны туралы айта кетсек деймін. «Экологиялық туризм» (француз тілінен «tourisme, tour» — «сейілдеу, сапар» деген сөз) — туризмнің жаңа шыққан түрлерінің бірі. Сауықтырушылық, танымдық, қарым-қатынастық қажеттіліктер ұштастырылатын, халықтың тынығуға қатысты қажеттіліктерін неғұрлым толық қанағаттандыруға мүмкіндік беретін туризм саласы болып табылады. Экологиялық тұрғыдағы көрнекті орындарды ұлттық саябақтарды, табиғат ескерткіштерін, табиғат

қорғау мәселелері неғұрлым оңтайлы шешілген аумақтарды, экологиялық ұйымдардың, аралап көру қоса жоспарланған саяхат болып саналады. Оған экологиялық білім беру және ағарту элементтері міндетті түрде қамтылады. Қазақстан Республикасы Еуразия құрлығындағы терең қойнауында орналасқан, дүние жүзі мұхиттарының бәрінен бірдей қашықтықта жатыр. Географиялық орнымен бірге, геосаяси орны да өте қолайлы. Солтүстігінде ауданы да, халқы да көп болатын Ресеймен, оңтүстігінде халқының саны жөнінен ешкіммен теңдеспейтін Қытай Халық Республикасымен шектеседі. Оңтүстік батысында Түркіменстанмен, оңтүстігінде Өзбекстан және Қырғызстанмен шектеседі. Республиканың табиғаты әр алуан. Табиғат зоналары бойынша баға берсек, аумағының 40 пайызын шөлдер, 23 пайызын шөлейттер, 20 пайызын дала, 7 пайызын орман-дала, ал қалған 10 пайыз жерін таулар алып жатыр. Республика табиғатының әр алуандығы оның алқабында әр алуан өсімдіктер мен жануарлардың мекендеуіне жағдай жасаған. Қазақстанда басқа ТМД республикаларымен салыстырғанда туризм салаларының ішіндегі экотуризм кешеуілдеп дамығын. Қазақстанға экотуризм мақсатында келіп жатқандардың саны аз. Көпшілік туристер іскерлік қызметтер аясында келіп кетеді. Шетелдерде экотуризмді, негізінен, табиғи экоаймақтар мен ұлттық саябақтарда жүзеге асырады. Егер ерекше қорғалатын аймақтарда экотуризмді дамытсақ, олардың өзін-өзі қаржыландыруына ешқандай күмән болмайды. Экологиялық туризмді дамытуға кішігірім тосқауыл қоятын табиғи мемлекеттік қорықтар мен табиғи ескерткіштер. Бұларда экотуризм тек қана экскурсиялық жол-сапарлармен шектеледі. Экскурсияны арнаулы буферлі зонада белгілі, алдын ала дайындалған жол-сапарлар бойында жүргізіледі. Экотуризм табиғи қорықтың алабында белгілі тәртіптерге сай іске асады. Қазақстан аумағындағы экотуризм соңғы жылдары қарқынды дамып келе жатқан өңірлердің бірі – Ақмола облысы болып табылады. Соның ішінде Ақмола облысының табиғаты ең керемет сұлу өлкесі – Бурабай екені бәрімізге анық. Қазақстан Швейцариясы деген атақ алған бұл өлке - Щучье, Зеренді сияқты басқа да керемет өлкелерге бай өңір. Екі ұлттық табиғи саябағы «Бурабай және Көкшетау» қайталанбас жануарлар және өсімдік әлемін сақтауға құрылған болатын. Таулы төбелер, арналар, сарқырамалар, көгілдір көлдердің алтын жағажайлары жыл сайын он мыңдаған саяхатшыларды өзіне тартады. Әсіресе, «ЭКСПО-2017» көрмесі кезінде, бұл өңір біршама шетелдік азаматтарды аң-таң қылған болатын. Неолит заманындағы ескі қорғандар, орта ғасырдағы ескерткіштер осы өңірдің қарқынды тарихын еске алады. Ақмола облысы Бурабай, Щучье, Зеренді және басқа да табиғи жерлері бола тұрып, бүкіл халықтық саяхатшылық жүйесінде өз орнын алуға қабілеті бар. Саяхатшылықтың басқа түрлерін дамытуға мүмкіндіктері бар. Олар аңшылық, балық аулау, суда жүзу және экология. Щучье-Бурабай демалатын табиғат кешендері Қазақстан Республикасының саяхатшыларын ғана қызықтырып қана қоймайды, сонымен қатар жақын және алыс елді мекендерде тұратын саяхатшылар да қызыға келетіні де рас. Бұл курорттық орындар тамаша табиғи ауа-райы жағдайларымен, бай емдік қорларымен, тарихи-мәдениет қорымен, тиімді географиялық орналасуымен,

қолдағы бар мемлекеттік көлік авиациясы, темір жол және автокөлік магистралімен мақтана алады. «Щучье-Бурабай» аймағы демалатын табиғаты сұлу жетістіктермен 19 ғасырдан бастап әйгілі. Ең алғаш қымыз-тұзбен емдеу сауықтыру кешені Бурабай көлінің шетіне 1910 жылы салынды, 1925 жылы Мемлекеттік «Бурабай» курорты ашылды, 1927 жылы Щучье көлінің жағасында ең бірінші «Бармашино» шипажайы пайда болды. Осы аталған факторларды айта отырып, Елбасымыздың Жолдауына сәйкес, туризм Қазақстан экономикасының басымды бағыты болып мойындалуы керек. Облыстың тамаша табиғи ресурстары, қолайлы ауа-райы, тарихи-мәдени мұраның мол мүмкіншілігі өлкеміздің туристік бет-келбетін тартымды ету бойынша жұмысты көлемді жүргізуге мүрсат береді. Туризм, сонын ішінде экотуризм адамның өмірінде тұрақты орын алды, себебі ол көрмеген жерлерді ашып, оны білуге, табиғи ескерткіштерімен танысуға, тарих пен мәдениетті, әр түрлі халықтың салт-дәстүрін зерттеуге ынтық екендігі ақиқат болып табылады.

Жалпы алғанда экскурсиялық жол-сапарларды халықаралық маңызы бар деген батпақты-көлді нысандарда, су және орманның ғылыми, мәдени және экологиялық маңызы бар жерлерде ұйымдастыруға болады. Қалалардың ішіндегі ерекше қорғалатын зоопарктерде, ботаникалық бақтарда, дендропарктерде экологиялық экскурсиялар өткізуге әбден мүмкіндік бар. Қазақстанда қазіргі таңда дамып жолға қойылған ұлттық парк – «Көкшетау паркі». Экотуризмді дамыту үшін шетелдердің іс-тәжірибесін пайдалану керек екендігін айтпай кетуге болмайды. Адамзат өркениетінде жинақталған тәжірибені республиканың табиғатына, ұлттық менталитетіне бейімдеп барып жүзеге асыру қажет. Батыс Еуропаның Жерорта теңізінің жағалауы мен Альпі таулы облыстарында экотуризм 19 ғасырдан бері дамып келе жатқаны рас. Осындағы экотуризм өзін-өзі қаржыландырып, мемлекет қазынасына қосымша қаражат түсіріп отырғаны белгілі. Сонымен, Қазақстанда оның ішінде «Щучье-Бурабай» курорттық аймағында экотуризмді дамытуға бағытталған табиғи алғы шарттардың бар екендігін айтуға болады:

- Экотуризмді дамытуға болатын ерекше қорғалатын аймақтар мен нысандардың белгілі бір жүйесі қалыптасқан;
- Оның ішінде республикалық маңызы бар 9 табиғи қорық және 4 мемлекеттік табиғи ұлттық парктер бар. Танымдық сұраныстарды қанағаттандыруға болады;
- Экотуризмді дамыту үшін белгілі бір ақпараттық құралдар мен әдістемелік нұсқаулар жетіспейді;
- Экотуризмді дамытудың экономикалық кілттері, яғни оны ынталандырудың жағдайларын анықтау керек;
- Экотуризмді дамытуға мүмкіндік беретін жағдайлар мен кедергілерді есепке ала отырып маркетинг жұмысын жолға қою қажет;

Ал маркетингке келетін болсақ, қоршаған ортаның маркетингі дегеніміз – адамдардың тіршілік ететін орта жағдайын бақылау арқылы, сұранымды жан-жақты зерделеп, болжап, жарнаманы пайдалану арқылы, өндірісті

ынталандыру, сақтау мен тасымалдаудың осы заманғы тәсілдерін, тауарлардың тұтынушыға жетуіне жәрдемдесетін және өндіру мен өткізу жөніндегі қаржы, коммерциялық және басқа да қызмет түрлері жатады. Маркетинг биосфералық қорықтарда да жүргізіледі. Яғни, үздіксіз бақылап, қадағалап, белгіленген аумақтың кейбір жағдайларын анықтап отыратын үрдіс болып табылады.

Әдебиеттер:

- 1) <https://kk.wikipedia.org/wiki/Маркетинг>
- 2) Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Экология және табиғат қорғау / Жалпы редакциясын басқарған – түсіндірме сөздіктер топтамасын шығару жөніндегі ғылыми-баспа
- 3) [https://kk.wikipedia.org/wiki/Экологиялық туризм](https://kk.wikipedia.org/wiki/Экологиялық_туризм)
http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-nazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy

КАЗАХСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В СТАНОВЛЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УСТРОЙСТВА В РОССИИ ПОСЛЕ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ XX ВЕКА

Базаров К.Т.

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
kanat.bazarov.1957@mail.ru

Изучение процесса распада Российской империи и «собирания» земель большевиками является актуальным для исследования современных дезинтеграционных процессов в России и азиатских странах СНГ. Именно впервые годы после революции закладывались основы национально-государственного устройства СССР, которые в итоге привели к коллапсу этой мощной державы. Немалую, а возможно, и одну из основных ролей во всех этих процессах сыграли этнический и конфессиональный факторы.

Октябрьская революция и ее последствия привели к тому, что тема федерации была развита в сторону образования государства нового типа, каким позже стал СССР. После разрушительной гражданской войны, иностранной интервенции и блокады, в условиях голода и нехватки самого необходимого, полной дезинтеграции страны и утраты контроля над значительной частью территории следовало в кратчайшие сроки остановить центробежные тенденции. С учетом того, что еще до октябрьских событий в национальных регионах произошли определенные изменения в административно-территориальной структуре, федеративная модель в наибольшей степени отвечала этим требованиям. Поэтому для рассмотрения процесса создания нового государства, новой административной и управленческой структуры,

важно исследовать дезинтеграционные явления и действия, которые происходили на территории страны, начиная с 1917 г. политическая ситуация в Казахстане была достаточно своеобразной. Пролетариат здесь был немногочисленным, крестьяне-переселенцы в большинстве своем были обеспечены землей, большой процент населения составляло казачество, бывшее при царизме привилегированным сословием. Казахи в большинстве своем поддерживали партию "Алаш" и мусульманские политические организации. Осенью 1917 г., накануне переворота, большевики практически не обладали авторитетом на территории Казахстана. Однако особенности политической ситуации, связанные с колониальным статусом этой окраины России, привели к установлению в ряде крупных городов Советской власти уже впервые же месяцы после Октябрьского переворота. Большевики понимали, что необходимо восстановление единого государства, поскольку иначе их власть не будет продолжительной. Так, 2 ноября 1917 года была принята «Декларация прав народов России». 20 ноября 1917 г. в обращении СНК «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока», которые провозглашали равенство и суверенность народов бывшей Российской империи, их право на свободное самоопределение, вплоть до отделения, отмену всяких национальных и религиозных привилегий и ограничений. Эти два документа оказали огромное влияние на мусульманское население, как на территории бывшей Российской империи, так и в исламских странах. Национальная идея стала императивом к практическим политическим действиям. Общественно-политические силы национальных окраин России предлагали различные варианты государственного устройства страны: в виде территориальной автономии либо культурно-национальной автономии в составе федеративного государства. Объявленная большевиками принцип равноправия и самоопределения наций, на практике же она отказывала бывшим колониальным народам империи в праве самим определять свою судьбу, объясняя это отсутствием в крае национального пролетариата. Красноречивым свидетельством этой политики служит отношение большевиков к Кокандской республике, а также автономии Алаш. После отказа большевиков Ташкента пойти на переговоры джадиды созвали в конце ноября - начале декабря 1917 года съезд в городе Коканде. Был образован Совет народов Туркестана: две третьих Совета составляли местные жители, одну треть - русские и евреи. 10 декабря 1917 года своим волеизъявлением Совет провозгласил Туркестанскую автономию, вошедшую в историю, как Кокандская автономия по месту её провозглашения. Правительство возглавил Мухамеджан Тынышбаев, которого затем сменил Мустафа Шокай. Мухамеджан Тынышбаев возглавил министерство внутренних дел. В правительство также вошли: Султан Шоахмедов - заместителем премьер-министра, Убайдулла Ходжаев - военным министром, Юрали Агаев - министром земледелия и водных ресурсов, Обиджон Махмудов - министром продовольствия, Соломон Абрамович Гершфельд - министром финансов. Четыре вакантных места предназначались для представителей от европейской части населения.

Мустафа Шокай, понимая всю ответственность, которую возлагает на них провозглашение Кокандской автономии в тогдашних условиях, в своем выступлении на съезде сказал, что для построения полнокровного государства и его сохранения требуются кадры и армия. Он напомнил, что "как бы ни была ослаблена Россия, она сильнее Туркестана". Позже, в 1932 году, анализируя декабрьские события, Мустафа Шокай в статье ("Воспоминания о декабрьских событиях") пишет: "Провозглашение автономии подняло дух туркестанцев. Кокандская автономия явилась определенным этапом в нашей жизни, показавшим, насколько была слепа наша вера в русскую революцию и русскую демократию" [1].

Провозглашая автономию, её сторонники ссылались на ленинский декрет об автономии для всех народов России. "Улуг Туркистан", самая влиятельная газета в Центральной Азии, издаваемая Бюро туркестанских "татар" (в состав её редакции входил и Мустафа Шокай), отмечала, что "исходя из этого, объявление Кокандской автономии не противоречит желанию народа и центрального правительства". Кокандская автономия была поддержана многотысячными митингами и демонстрациями в городах и аулах края. 13 декабря состоялась одна из таких мирных демонстраций в Ташкенте в поддержку Кокандской автономии. Большевики встретили демонстрантов пулемётными очередями.

Как указывает автор упомянутых донесений французской военной разведки, "большевицкое правительство Ташкента, состоявшее исключительно из русских, настроенных враждебно против автономии Туркестана и коренного населения, осталось верным этой линии поведения. В тесном контакте с правительством Советов в Москве оно быстро стало централизующим и антисепаратистским органом. Большевики и не думали считаться с интересами местных жителей, зато они проявили снисходительность к некоторым кругам русских консерваторов, так как им не был чужд принцип единения русских по национальному признаку" [2].

В статье Мустафа Шокай называет 13 декабря 1917 года траурным днём, "когда русские большевики злодейским образом убили десятки наших соотечественников, и кровь народа лилась рекой"[3]. Формально продекларировав право наций на самоопределение, большевики загнали в прочные оковы саму идею независимости нерусских народов бывшей царской России. На IV краевом съезде Советов Туркестана (19 - 26 января 1918 года) представитель фракции большевиков И. Тоболин однозначно выразился за создание особых условий для "класса трудящихся, класса пролетариата". Поскольку в Туркестане пролетариат был представлен только русскими переселенцами, эта завуалированная формулировка означала откровенное пренебрежение интересами коренного населения. В связи с этим съезд большевиков принял постановление "объявить вне закона Кокандское автономное правительство и арестовать главарей". Сам факт провозглашения автономии Туркестана был квалифицирован как "попытка

контрреволюционных элементов найти опору в среде мусульманской буржуазии и темной массы мусульманства".

На Коканд были брошены войска, состоявшие из рабочей красной гвардии, вооруженной милиции дашнак-цутунского отряда (дружины одноимённой армянской партии, известные своей особой жестокостью, были в рядах вооруженных сил советского Туркестана) и воинских частей Ташкентского гарнизона. Шестого февраля были начаты боевые действия против небольшого отряда сторонников Кокандской автономии. Три дня длилась резня большевиками мусульманского населения. Как отмечают английские исследователи, точное количество вырезанных жителей неизвестно, но оно, безусловно, огромно. Население Коканда, которое в 1897 году составляло 120 000 человек, в 1926 году сократилось до 69 300. Город был разрушен и сожжён.

Не имея армии, Кокандская автономия не сумела противостоять превосходившим силам большевиков, и после 64-дневного существования 13 февраля 1918 года была разгромлена. Сторонники автономии были вынуждены отойти в Ферганскую долину, где свыше 10 лет вели партизанскую войну. Взято с форума Туран. Надо отметить, что создание Казахской автономии и возникновение казахского демократического государства в рамках России было действительно крупным историческим событием в жизни казахского народа, попыткой восстановления государственности, утраченной вследствие колониальной зависимости. Однако недолгой была жизнь этой автономии, не признавшей легитимности власти большевиков. Интеллигенция России, в том числе и казахская, в большинстве своем враждебно встретила революционный переворот в октябре 1917 г. Для основной массы народа вторая революция была непонятной, так как "у киргиз нет капитализма, ни классовой дифференциации"[4]. Тем более, что большевистское движение, отмечал А. Байтурсинов, "сопровождалось повсюду насилием, грабежами, злоупотреблениями и своеобразной диктаторской властью..., движение на окраинах часто представляло собой не революцию (как она обычно понимается), а полнейшую анархию" [5].

Русская смута 1917 года, брожение в умах, поднявшиеся волны анархии и произвола, которыми были охвачены центральные губернии, естественно, воздействовали на население национальных окраин, в том числе и на Казахстан. Раскол в российском обществе привел к разделению и казахских интеллектуалов: на тех, кто оставался верным Временному правительству, и на тех, кто пошел за большевиками (К.Тогусов, А.Джангильдин и др.). В данной ситуации лидерам партии национального освобождения приходилось спешить и торопит события. В начале октября 1917 года газета «Казах» сообщает о подготовке к Учредительному собранию и разъясняет: «Все те, кто стоит за постановление киргизского съезда и за отдельную киргизскую политическую партию, должны именовать список кандидатов на собрании учредительное) списком партии «Алаш». 21 ноября этого года на страницах газеты публикуется проект программы партии». Как сообщает В.Григорьев, на выборах в

Учредительное собрание в ноябре 1917 года «Алаш» получила почти 90% голосов жителей аулов. Идеи независимости и создания собственного государства стали доминантой в общественных настроениях местного населения [6].

Пожалуй, во всей Центральной Азии не было в тот момент такого движения, которое по поставленным целям, политической значимости и широте охвата (демократичность, светскость) могло бы стать вровень с партией «Алаш». В основном платформа движения «Алаш-Орды» стыкуется с политическими программами либеральных демократов и социал-революционеров России, связи с которыми они, кстати, и не скрывали. Заслуга же лидеров движения состояла в том, что они внесли в своем большинстве в аполитичную массу новые идеи и принципы, разбудили дремлющую энергию народов азиатской части империи.

Общекзахский съезд, на котором было объявлено об образовании Алашской автономии, избрано ее правительство - Алаш-Орда, состоялся в Оренбурге 5-13 декабря 1917г. Деятельность молодой автономии проходила в сложных условиях. Тем не менее, органы власти Алаш-Орды стали возникать во многих местах Степного края. Наиболее дееспособными из них стали Семипалатинское с центром в городе Жана-Семей, преобразованном в городе Алаш, западное с центром в поселке Жамбейты и Тургайское отделения. Местные органы Алаш-Орды стали называть себя уалаятами, при них были созданы свои суды и органы милиции. В течение 1918 года правительство Алаш за подписью А.Букейхана, Мухамеджана Тынышпаева и Халела Габбасова издает ряд распоряжений, регулирующих основы землепользования; правительство ведет переписку с автономистами, Сибирским временным комитетом.

Лишенные возможности создания и укрепления национальной государственности на выше названных принципах, они вынуждены были согласиться на образование казахской государственности в советской форме, основанной на принципах классового деления общества, руководимого коммунистическими идеями. Идя на компромисс с советской властью, они смогли убедить центральное советское правительство в том, что Казахская АССР должны объединить всю или почти всю этническую территорию казахов, расчлененную в период царского колониализма на четыре части с подчинением до 1917 г. четырем генерал-губернаторством и сохранившую подобную раздробленность и после установления советской власти. В первые годы после установления Советской власти ряд территорий входил в состав Западной Сибири, Оренбургской и Астраханской областей, а южные и юго-восточные регионы Казахстана (Сырдарьинская и Семиреченская области) входили в состав Туркестанской АССР образованной под эгидой центральной советской власти на V Всетуркестанском съезде советов в 1918 году.

Выдающиеся представители казахской национально-демократической интеллигенции Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов, Мустафа Шокаев, Мухаметжан Тынышпаев, Миржакип Дулатов, Халел Досмухамедов, Жаканша

Досмухамедов, Жакип Акбаев и десятки других деятелей в 1905-1917 гг. вложили много сил для подготовки и организации этой первой общенациональной политической организации. С самого начала участия в общественно-политической жизни партия Алаш своими главными задачами считала достижение двух целей: 1) освобождение казахского народа от колониального ига, 2) обеспечение вхождения казахского общества в цивилизованное мировое сообщество. По своей социальной природе партия Алаш являлась политической организацией разночинной казахской национально-демократической интеллигенции.

Партия стремилась приспособить колониальный Казахстан к буржуазно-капиталистическим отношениям. Этого они хотели достичь эволюционным путем - путем реформ. Поэтому она отвергла идеи и лозунги Октябрьской революции 1917 г. и в годы гражданской войны стала союзницей антисоветских и антибольшевистских сил. В этом противостоянии партия Алаш и правительство Алаш-Орды потерпели поражение.

Таким образом, идея «национального самоопределения вплоть до отделения» провозглашалась большевиками только до захвата ими власти. После прихода к власти коммунисты перевели ее в «право на самоопределение и государственное определение», которым якобы народы советского Востока не захотели воспользоваться, отдав предпочтение большевистскому режиму. Газета "Правда" 10 октября 1920 г. публикует статью Сталина «Политика Советской власти по национальному вопросу в России», где он заявил: «...требование отделения окраин на данной стадии революции глубоко контрреволюционно». С этой позицией Сталина полемизирует М.Шокай в своей книге «Туркестан под властью Советов» (Париж, 1935) и дает жесткую критику этой антидемократической установке [7].

К чести лидеров национальной казахской интеллигенции надо сказать, что ни автономия «Алаш», ни Кокандская автономия не позиционировались ими как моноэтнические государства, ими отрицалось превосходство в гражданских и политических правах одного народа и ущемление прав других. А программный принцип пропорционального представительства обеспечивал участие в политических и государственных институтах некоренных народов, проживавших на территории данных автономий. Таким образом, каких-либо этнократических или шовинистических устремлений у просвещенной, демократически настроенной казахской интеллигенции не было. Особенностью автономий было также и то, что в основу социальной и гражданской жизни был положен не классовый принцип, который был на вооружении у большевиков, а демократические права личности (в том числе и право на вероисповедание). Взгляды лидеров автономии «Алаш», которые объявляли себя «западниками», находились в русле классического (демократического) либерализма [8].

Таким образом, идея о едином Туркестане М.Шокая, воплотившаяся в Кокандской (Туркестанской) автономии, а также проект Т.Рыскулова о Тюркской (Туранской) республике, хотя и потерпели поражение от Советской власти подобно автономии «Алаш», тем не менее, превратились в мощный,

действительный символ освободительного движения народов края, символ борьбы за независимость. Сегодня их идеи, внесшие неоценимый вклад в развитие политической мысли, национального и тюркского самосознания, могут стать опорой международному содружеству современных тюркских народов в условиях глобальных вызовов и угроз.

Литература:

1. Абдуллаев Р. Туркестанские прогрессисты и национальное движение// Звезда Востока. 1992. № 1. С. 108, 110.
2. Митрохин Л. В. Деятельность британской разведки в Закавказье и Русском Туркестане в 1917-1919 гг. (документы и материалы из Национального архива Индии)// Восточный архив. 1998. № 1. С. 8.
3. Х. Абжанов. . Қазақстан: тарих.тіл.ұлт. Астана.,2007.С.237.
4. Кулматов К. Национально-государственное строительство в Средней Азии и Казахстане. 1917-1927 гг. (Проблемы истории и историографии). Дисс... канд. ист. наук. М., 1992. С. 25.
5. См.: Алаш-орда. Сб. док-тов / Состав. Н. Мартыненко. - А., С. 139.
6. См.: Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. С. 34–39
7. Сталин И. В. Сочинения. Т. 4. С. 353.
8. Алихан Букейханов: “Киргизский народ не желает отделения от России. Мы - западники. Наши взоры устремлены на запад. Получить культуру мы можем оттуда, через Россию, при посредстве русских” - См.: Алаш-орда. Сб. док-тов / Состав. Н. Мартыненко. - А., С. 139.
9. Интернет ресурсы: <http://www.turan.info/forum/showthread.php?t=386>

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЖ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК-ТЕРРИТОРИАЛДЫҚ ӨЗГЕРТУЛЕР

Базаров Қ. Т., Алхабекова М.

Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

kanat.bazarov.1957@mail.ru

Қазіргі кезеңдегі Қазақстанның тарих ғылымындағы басым бір бағыты Кеңестік мемлекеттің әкімшілік-территориалдық құрылысын зерттеу мәселесі өзекті болып табылады. Мемлекеттің әкімшілік-территориалдық құрылысының қалыптасуында айтулы рөл атқарған саяси фактор ел тарихындағы маңызды орын атқарды. 1920-шы - 1930-шы жылдардың соңы КСРО-да кең ауқымды жаңғырту процестері жүргізілген кезең ретінде белгілі. Елді жаңғырту (индустрияландыру, ұжымдастыру және мәдени революция) процессін жүргізу үшін биліктің барлық сатысындаталап етілетін басқару моделінқұру қажет болды: орталық, аймақтық және жергілікті. Аймақтық басқару жүйесін құрастыру кезінде (РКФСР-ға тікелей кірген облыстар, өлкелер, АКСР), ондағы

өзгерістер келесі бағыттар бойынша орын алды: мемлекеттік және партиялық билік органдарының функциялары мен құрылымы, олардың бір-бірімен өзара әрекеттесу, кадрлық саясат, әкімшілік - территориялдық бөлінуі.

Республиканың әкімшілік-территориялдық құрылымын жетілдіру жұмысы бойынша тұтастай алғанда, сондай-ақ оның жекелеген өңірлерінің - процесс тұрақты және тәжірибе көрсетіп отырғандай, ол ел экономикасының дамуымен, оның реконструкциясымен тығыз байланысты. Кеңестік билік кезеңінің алғашқы онжылдығы елдің әкімшілік-аумақтық құрылымына үздіксіз эксперименттер жасау кезеңі болды, оның принциптері 1920-шы жж. экономиканы жедел түрде қалпына келтіру және 1920-30-шы жж. кеңестік әкімшілік-командалық басқару жүйесін қалыптастыруға жеттілігінен туындады.

XX ғ. 20-жж. Қазақстанның әкімшілік-территориялдық құрылымы бірнеше рет өзгерді. Оның ресми себебі ескі жүйенің әкімшілік құрылғылары социалистік құрылыс міндеттеріне сәйкес келмеуі. Реформа аясында губерниялар, уездер мен болыстар таратылды. Аймақтардың бірлестіктердің губерниялық және уездік бөліністері округ тік жүйеге ауыстырылды. Болыстар алдымен кеңейтілді, содан кейін кеңейтілген болыстар аудандар болып қайта құрылды.

Жаңа әкімшілік-территориялдық құрылыс Қазақстанда 1927 жылдың аяғына қарай басталды. Және ол елдің шаруашылық және табиғи жағдайларын жете зерттемеуі, үлкен аумақтағы қалалар мен ауылдардағы халықтың аз және шашыраңқы орналасуы және басқа да факторлардан қиындай түсті [1]. 1928 жылы жаңа құрылыс - округтік құрылыс бекітілді. 195 аудандардан тұратын 13 округ құрылды. 1928 жылғы 3 қыркүйектегі БОАК-нің қаулысымен Ақмола және Семей губерниясы таратылды; Ақмола губерниясының уездері мен болыстарынан Ақмола, Павлодар, Қызылжар және Сырдария округтік аудандары пайда болды. Семей губерниясының Қарқаралы уезінің, Ақмола губерниясының Ақмола және Атбасар уездерінің болыстары 1928 жылы толық немесе ішінара Ақмола және Қарқаралы округтерінің құрамына енді.

1920-шы жж. ортасында құрылған әкімшілік-территориялдық басқармасы көпке созылмады. Оны кезекті реформалау басқарушылық жұмыс аясын кеңейтудегі жаппай ұжымдастыруды жүзеге асыруға тікелей байланысты, Бұл аудандық деңгейдегі басқаруды нығайтуды талап етті. Аудандастыру жобасында көрсетілгендей, «Ұлттарды «дұрыс ұйымдастыру» мақсатында, экономиканың талаптары ұлттық талаптарға сәйкес келмегендіктен кей жағдайларда кей аудандардың халқының саны 25-тен 12-15 мыңға дейін төмендеді, ұлтаралық араздықтың алдын алу мақсатында үлкен әкімшілік – аумақтық шепке рұқсат берілді. Ұлттық мәселе округтерді құру кезінде де ескерілді. Губерниялық бөлініспен салыстырғанда, жаңа аудандастыру барысында ұлттардың аралас орналасуы аз болды, бөлінген бірқатар округтердің ішінде тек қазақтардан тұратын округтер де болды» [2].

Келесі реформалау ұжымдастыруға көшуге байланысты болды. Үкімет үш сатылы басқарудан екі сатылы басқаруға көшуді қабылдады. Округтер таратылды. 1930 ж. 15 маусымында округтер жойылып, олардың орнына

аудандық жүйе енгізілді. Барлығы 183 аудан құрылды. 1930 ж. 17 желтоқсанда аудандар ірілендіріліп, олардың саны 121 болды. Аудандық бөлініске көшу кезінде, Орталық Қазақстанаумағындағы Ақмола және Қарқаралы округтері жойылып, олардың аудандары кеңейтілді және республикалық билікке тікелей бағынуға берілді. Осы қайта құру нәтижесінде ұлттық – біртекті аудандар саны азайып, ұлттық белгісі бойынша аралас аудандар саны көбейді [3].

Қазақстанда жүргізілген бірінші бес жылдық жылдарында өнеркәсіптік және темір жол құрылысы, жаңа совхоздар, колхоздар, МТС жаңа өнеркәсіптік және ауыл шаруашылығы орталықтарының пайда болуына әкелді. Сондықтан 1932 ж. КазОАК екінші сессиясының VIII шақырылымында Шығыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Алматы және орталығы Петропавл қаласы болып Қарағанды облысын құру туралы шешім қабылданды. 1932 жылғы 20 наурыздағы БОАК қаулысымен .

Қарағанды облысының құрамына 23 аудан кірді: Айыртау, Ақмола, Арық-Балық, Атбасар, Бейнеткөр, Булаев, Есіл, Жаңаарқа, Қызыл-Ту, Көкшетау, Қорғалжын, Ленин, Мамлют, Нұра, Преснов, Рузаев, Сары-Су, Сталин, Тельман, Төңкеріс, Бурабай, Еңбекшілдер, Еркіншілік [4].

Мәселен, Қазақстанның солтүстік өңірлері бірнеше жыл өзгеріске ұшырады (1936–1939 гг.). Өңірдің өндірістік күштерінің дамуымен жаңа әкімшілік-аумақтық қайта құрулар қажет болды. Қарағанды облысының солтүстік аудандарынан 1936 жылы Солтүстік Қазақстан облысы құрылды.

1939 жылғы 14 қазанда жаңадан құрылған Ақмола облысына оңтүстік аудандар берілді, ал 1944 жылы 16 наурызда жаңадан құрылған Көкшетау облысына Солтүстік-Қазақстанның облысының 6 ауданы берілді.

Осылайша, неғұрлым қарапайым және ыңғайлы жаңа әкімшілік жүйесі жергілікті жағдайлардың әралуандығына қарамастан, орталықтандырылған бірыңғай әкімшілік басқарудың қаңқасы болды. Жаңа жағдайларда Қазақстанды аудандастыру және өзіндік дербес маңызға ие бола алмады және өзіндік артықшылықтарын көрсете алмады. Оның құқықтары мен мүмкіндіктері одақтық-ведомстволық бюрократиямен жүйелі түрде шектелді. Аудандық құрылымда Қазақстандық билік аймақтық ұйымдардың қызметін қиындатқан, өзіне тән емес әкімшілік басқарудың әдістеріне мәжбүр болды. Жергілікті өзін-өзі басқару, дербестікті жою, округтерді тарату облыстық құрылыстың деформациясына айналды. Әкімшілік-территориалдық құрылысты жүзеге асыру кезеңіндегі Қазақстанның жалпы саяси жағдайы КСРО-ның өзге өңірлерінен айырмашылығы сәл-ақ болды. Орталықтандырылған, біріздендірілген және бюрократияландырылған басқару аппараты мен билікке сүйене отырып мемлекетті жаңғыртуды жүргізу аймақтық органдардың дербестігінің шектелуіне әкеп соқты. Нақты билікті жоғалта отырып, олар аудандастыру және экономикалық даму саласындағы қажетті түрлендіруді жүргізе алмады, сондықтан әкімшілендіру, зорлық-зомбылық пен мәжбүрлеу әдістеріне жиі ұрынды.

Әдебиеттер:

1. Пятилетний план развития народного хозяйства и социально – культурного строительства КазССР (1928-29-33 гг.) Алма-Ата, 1931. С.187.)
2. ҚР ОММ. Қор 962. Тізбе 1. Іс 955. Парақ52.
3. ҚР ОММ. Қор 962. Тізбе 1. Іс 955. Парақ 62
4. Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағаты. Путеводитель.- Ч.1. Караганда, 1998. – С. 165.

ГИДРОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕР

Бекимова А.Б., Курманбаева А.С.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау
baisina@inbox.ru, aygul6868@mail.ru

*Метод дәрігердің рецепті де емес, Үкіметтің қаулысы да емес, педагогикалық
ақыл-кеңес. (С.Жиенбаев)*

Бүгінгі таңдағы оқыту үрдісі, оқытушыдан жаңашылдықты талап етеді. Әр оқытушы сабақтарында жаңа технологияның әдіс-тәсілдерін тиімді қолдана білсе, сонда ғана студенттердің сабақ үрдісі кезінде өздігінен жұмыс істеуіне, ізденуіне, тақырыпты өзі оқып танып білуіне жол ашады.

Қазіргі уақытта педагогика ғылымындағы негізгі мәселе– студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттыру болып табылады. Елімізде білім беру саласында қазір демократияландыру іске асырылуда. Заманауи әдістерді қолдану сабақтың мазмұнын нақты ашуға септігін тигізеді. Жаңа технологияның әдіс-тәсілдері студенттердің білімін толықтыруға көмектеседі. Осыған орай озық тәжірибе, жаңа технологияның тиімді әдістерін таңдап алып, оларды үйлесімді, тиімді және шығармашылықпен пайдалану – ұстаз шеберлігінің белгісі. Бұл жөнінде әдіскер-ғалым Ахмет Байтұрсынұлының «Жақсы дерлік де, жаман дерлік те бір әдіс жоқ Олақтықтың белгісі – бір ғана әдісті болу, шеберліктің болуы – түрлі әдісті болу; керек орнында жоқ әдісті таба білу», - деп түйіндеген ойынан алар тағылым үлгі мол [1:58].

Атап айтсақ, соңғы кездері жоғары мектепте «гидрология» пәнін оқытуда жаңа технологияларды қолдану өте жоғары қарқынға ие болып отыр. Оқытудың дәстүрлі үрдісіне инновациялық технологияны ендіру, оқытушылар мен студенттерге дәстүрлі формаларды және әдістерді жетілдіруге мүмкіндік береді, сонымен қатар жаңаларды да, атап айтқанда: тренингтер, дөңгелек үстелдер, пресс-конференциялар және тағы басқалары.

Гидрология пәнін оқытуда «Оқытудың интерактивті әдісі» шешуші орын алады. Егерде сабақ үстінде студенттер мен оқытушылардың арасында

тығыз қарым – қатынас орнатылса және ұтымды нәтижеге жетсе, бұндай оқытуды *интерактивті* деп атаймыз. Мұндай қарым – қатынас арқылы студенттер өз ойларын талқылап, шешімін табады[2:115].

Интерактивті оқытудың басты мақсаты – студенттерді өз бетінше ой қорытып, жауап табуға үйрету. Интерактивті әдісті пайдаланудың тиімділігі аса жоғары. Студент дайын білімді көшіріп алмай, өз бетімен ізденуге мүмкіндік алады. Әсіресе табиғатынан тұйық, өз ойын жеткізе алмайтын, өздеріне сенімсіздеу студенттерге пайдасы зор. Ал оқытушының міндеті – студенттің неғұрлым белсенділік танытуына жағдай жасау, қажет кезде жол көрсету болып табылады.

«Интерактивті оқыту» бұл ағылшынның «interact», “Inter” — өзара, «act» — әрекет ету деген сөздерінен шыққан. Яғни, интерактивті оқыту ең бірінші диалогтық оқыту барысындағы студент пен оқытушы арасындағы өзара қарым-қатынас. Бұл әдісте сабақ кезінде студенттердің өзара және оқытушымен қарым-қатынасы мейлінше жоғары деңгейде болады. Оқу процесінің барысында студент мынадай қарым-қатынасқа түседі:

1. Оқытушымен (сұрақ-жауап әдісі);
2. Өз жұбымен (жұптық жұмыс немесе диалогтық оқыту);
3. Шағын топтармен (топтық жұмыс);
4. Үлкен топтармен (көбіне пікірталас, топпен бір проблеманы талқылау(дискуссия));
5. Кейбір техника түрлерімен (мысалға , компьютермен, интерактивті тақтамен т.б)[3:11].

Педагогикалық еңбектерге талдау жүргізгенімізде, «адам өзі істеген нәрсе немесе заттың 80 пайызын, оқығанының 20 пайызын, ал естігенінің 10 пайызын есте жақсы сақтайды екен».

Бүгінгі таңда оқытушы топтық оқытудың жұмыстарының көптеген түрлерін іске қосты. Көпке белгілі – «Үлкен дөңгелек», «Зырылдауық», «Аквариум», «Миға шабуыл», «Дебат» және т.б [4:20-21].

Бұлардың маңыздылығы: сабақ барысында бір проблема толығымен алынса, осы проблема туралы студенттердің алғашқы түсініктері болса (сабақта айтылған немесе өмірден алынған) сонымен қатар талқыға салынған тақырып жабық және бір бағытта болуы тиіс.

Оқытушы студенттің нені білетінін және нені жасай алатынын, оның қызығушылықтарын, әр студенттің не істегісі келетінін түсінуге тырысуы керек. Интерактивті әдіске құрылған сабақ оқытушыдан студент бойында келесі қабілеттерді дамытуға күш салуды қажет етеді:

1. ережелерді, фактілерді ескерсек сақтау;
2. материалды түсіну, ұғыну;
3. білімін практикада қолдана білу;
4. ақпаратты сараптай білу;
5. ақпаратқа, жағдаятқа баға бере білу[5:13-14].

«*Миға шабуыл*» әдісі – берілген сұраққа кез келген студент жауап алатын әдіс. Маңыздысы айтылған көзқарасқа бірден баға қоймау керек, барлығын

қабылдау қажет және әрқайсысының пікірін тақтаға немесе парақ қағазға жазған дұрыс. Қатысушылар олардан негіздеме немесе сұраққа түсініктеме талап етілетін түсінулері керек.

«Миға шабуыл» белгілі бір сұраққа студенттердің ақпараттылығын немесе қарым-қатынасын анықтау қажет болған жағдайда қолданылады. Мысалы, «Көлдер» тақырыбын алып қарастырсақ, тақырыптың атауын анықтау мақсатында «миға шабуыл» стратегиясын алдын ала қолданған жөн. Мәселен, мына сұрақтарға жауап алынса:

1. Көл дегеніміз не?

2. Қазақстанның ең ірі көлдерің білесіңбе ?

Сонымен интерактивті оқыту әдістерін атап өтейік. Интерактивті оқыту әдістері:

1. Дискуссия
2. Жоба
3. Рөлдік ойындар
4. Аквариум
5. Шығармашылық тапсырма
6. Insert

Осы аталған интерактивті оқыту әдістерінің ішінде «гидрология» пәнінде қолдануға болатын түрлеріне тоқталып өтейік. Әр оқытушы өз бетінше топпен жұмыстың жаңа формаларын ойлап таба алады. Мысалы: дискуссия әдісі арқылы сабақ ұйымдастырылса, студенттер бір-біріне сұрақ қойып дискусс жүргізеді. Келесідей сұрақтар ұсынылса:

1. Каспий теңізінің экологиялық проблемасын қалай шешуге болады?

2. Қазақстандағы негізгі экологиялық проблемалар?

Жоба әдісі-студенттердің білімділік ситуацияға түсіп, өз проблемаларын іздеп, тауып, шешуі, өзіндік жұмыстарын, іс-әрекетін ұйымдастыруы. Жобалап оқыту технологиясы өткен ғасырдың басында АҚШ-та дүниеге келген. Оны проблемалар әдісі деп те атаған, Америка философы әрі педагогы Дж. Дьюи, және оқушысы У.Х. Килпатри ойлап тапты. Мәселен:

Су мәселесі бойынша тақырып таңдаудың өзектілігі қарастырылады, кейін қойылған мақсат пен міндеттерді студенттер топпен бірігіп шешімін табады. Жоба екі бөлімнен тұрады: теориялық және тәжірибелік. Мысалы су мәселесі бойынша Көкшетау қаласының «Қопа» көлін зерттеу өте өзекті, себебі халықтың игілігіне тұтыну үшін қажет мәселелердің бірі болып табылады.

Бұл сабақта қолданылған әдістерден шығатын қорытынды: интерактивті оқыту әдісінің біз үшін маңызы өте зор. Бұл әдістің тиімді жақтары:

1. Студенттердің барлығын сабаққа қатыстыруға мүмкіндік туады;
2. Студенттерді өз бетінше және топпен жұмыс істеуге үйретіп, ізденістерін арттырады;
3. Сабақтың мәнін нақты ашуға септігін тигізеді;
4. Бір мезетте бірнеше сұрақтарды шешуге жол береді;
5. Студенттердің барлығын бағалауға мүмкіндік аламыз.

Дәстүрлі оқыту жүйесінде студент объект ретінде қалып қояды, студенттің өз мүмкіндіктерін іске асыруға, өзін-өзі дамытуға, өздігінен ізденуге мүмкіншілігі болмай қалады, ал жаңа технологияларды оқыту үрдісінде тиімді пайдаланып, заман ағымына қарай күнделікті сабақта бейне, аудио, компьютерді қосып, кез-келген сабақта электронды оқулықты, интерактивті тақтаның мүмкіндіктерін тиімді пайдаланатын болсақ, студенттердің белсенділігі, мақсатқа ұмтылуы, ақпаратты өзі іздеп табуы, еркіндігі, шығармашылығы, көңіл күйдің көтеріңкі болуы қамтамасыз етіледі. Сөз соңында, ертедегі ойшылдар «шәкірт - нығарлай беретін ыдыс емес, керісінше тұтандыруды қажет ететін шырақ» деген екен, сол шырақты тұтандыратын ұстаздар және оның жарық болуы да бізге байланысты екенін әр уақытта есте сақтайық.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл құрал. Орынбор, 1915. 380б.
2. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. М.: Высшая школа. 1995. 336б.
3. Жартынова Ж. А. «Интерактивті оқыту әдісін қолданып сабақты жоспарлау және басқару». Алматы, 2014.11б.
4. Двучичанская Н.Н. «Интерактивные методы обучения как средство формирования ключевых компетенций»./«Электронное научно-техническое издание «Наука и образование». 2011. ББ.20-21.
5. Абтикалыков Н.Б. «Педагогикалық пәндерді оқытуда инновациялық технологияларды пайдалану». Қызылорда, 2012. ББ. 13-14.

1822 ЖЫЛҒЫ ОРТА ЖҮЗДЕГІ РЕФОРМАНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бексеитова А. Т., Даирова М.К.

Көкшетау қ., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
manshuk_010@mail.ru

XIX ғасырдың бірінші ширегінің аяғында Орта жүзде де, Кіші жүзде де хан билігін жою үшін қолайлы жағдайлар жасалды.

Негізінен Найман ірі ру бірлестігінің иеліктеріне өзінің билігін таратқан Бөкей хан 1817 жылы қайтыс болды, ал Орта жүздің екінші ханы Уәли екі жылдан кейін қайтты. Осы уақытқа дейін дала билігі мен хандарды бекіту құқығын өз қолдарына алған патша үкіметі ертеден көздеген мақсаттарын жүзеге асыруға бел буды. Олар жергілікті ақсүйектердің қайтыс болған хандардың орнына жаңа хандарды сайлау туралы бірқатар ұсыныстарын кері қайтарды. Абылай хан ұрпақтары арасында олардың ұсыныстарына қарсылық танытпаған Қытай мемлекетіне қарай бетбұрыс жасала бастады.

Хан билігін жою туралы мәселе қатаң түрде шешілген сияқты. Бірақ, шекаралық органдарда, Сібір генерал-губернаторлығында, Жеке сібір корпусы қолбасшысының кеңсесінде болашақ жүйеге және Орта жүзде жергілікті билікті ұйымдастыру формаларына қатысты бірыңғай пікір қалыптасқан жоқ. Сібір ведомствосы осы мәселені ойластырып, шешкенше, ақсүйектердің бастамасы бойынша қайтыс болған хандардың орнына жаңа басшылар тағайындалды, ал олардың біреуі хан атағын алып және Қытай үкіметі тарапынан мойындалған болатын. Бірақ, бұл ерте қалыптасқан жағдайды өзгерткен жоқ. Ресейден саяси тәуелділік сақталды.

Осылайша, Қазақстанды отаршылдық бағындыру жоспарлары іске асатын басқару реформасы туралы, нақты формалары туралы мәселелер жоғары билік басындағылар үшін маңызды мәселелердің бірі болды. Бұл жұмыс 1822 жылы ірі орыс заңгері және мемлекеттік қайраткері М.М. Сперанскийге жүктелді.

Аз зерттелген аудандарды неғұрлым толық зерттеу және жинақтап көрсету үшін М.М.Сперанский «Сібір жерлерін мәлім етуді» ұсынды [1:12]. Бұл жазбаны жасауға болашақ декабрист Г.С.Батеньков белсене қатысты. Сонымен бірге ол Сібірді басқару туралы заң жобаларына бірқатар қосымша, түсіндірмелік бөлімдер: құрғақтағы жол қатынастары, этаптар құру, жер аударылған «бұратаналар», «Орта Орда даласына» орыс билігін тарату бөлімдерін әзірледі. Бұл жаңалықтар сақталып қалған жергілікті басқару жүйесін жоққа шығарып, шексіз-шетсіз дала құрылысын ресейлік губерниялық басқаруға біршама жақындатуға тиіс болды.

1822 жылғы 22 маусымда патша «Сібір губернияларына арналған мекемелер», «Бұратаналарды» басқару туралы жарғы», «Қырғыз-қайсақтарды» басқару туралы жарғы, этаптар туралы жарғы, Жер міндеткерлігі туралы ережелер, астық қорлары, шаруалар мен «бұратаналар арасындағы борышкерлік міндеттемелер туралы ережелер үшін негіз болған 10 заңды бекітті [2:299].

«Сібір қырғыздары туралы Жарғы» кіріспеден, он тараудан және 319 баптан тұрды. Құжаттын мақсат-мұраты кіріспесінде-ақ айқындала бастады. Онда «Сібір қазақтары көшпенді бұратаналар тобына жатады, және олармен тең құқылы» - делінген. Әрі қарай, «Сібір бұратаналары туралы Жарғының мына баптарына ортақ деп жазылды:

- 1) Көшпенді бұратаналардың құқығы туралы (I бөлім, 5 тарау) (Мұндағы қырдағы басқарудың міндеті мен мазмұны шығарылып тасталды);
- 2) Қадірменді бұратаналар туралы (I бөлім, 7 тарау);
- 3) Заңдар мен әдет-ғұрыптары туралы (I бөлім, 7 тарау);
- 4) Бұратаналарды басқару туралы міндеттің жалпы негіздері (III бөлім, I тарау) [3].

1822 жылғы кейбір өзгерістері бар «Жарғы» 60-шы жылдардың ортасына дейін әрекет етті. Оның маңызы отаршылдық саясатты жүргізуде және қазақ қоғамына әсер етуінде орасан зор болды.

1822 жылғы «Жарғының» мазмұнын, ол қабылданған тарихи жағдайлардың сипаттамаларынсыз және оны құрастырған кезде автордың саяси көзқарасынсыз ашу мүмкін емес.

XIX ғасырдың басы Ресей үшін патша тәртібіне қатысты демократиялық қарсы әрекеттің әрі қарай өсуімен есте қалды. Жыл сайын феодалдық-басыбайлы қысымға қарсы шыққан шаруалардың белсенділігі артып отырып, наразылық толқыны өнеркәсіптік кәсіпорындарды қамтыды.

Батыс елдерінде бұрыннан жойылған, бірақ Ресейде әлі де сақталған крепостнойлық құқық ішкі саясаттың өзекті мәселесі болды. Француз ағартушыларының және Ұлы француз буржуазиялық революцияның идеялары өз жауаптарын тауып, Ресейде таралды. Жаңа дворяндық пен буржуазияның арасында революциялық көтеріліске дайын радикал топтар қалыптасты.

I Александр әсіресе еңбекшілер бұқарасы ішінде өсіп келе жатқан қарсыластарды бағыттан адастыру үшін бірқатар либералды әрекеттер жасауға мәжбүр болды, осылайша самодержавиелік құрылысты нығайтуды көздеді.

Осындай саяси кеңістікте Сібір генерал-губернаторы, «Сібір қырғыздары туралы Жарғының» авторы және Ресей империясы заңдарының ірі кодификаторы М.М. Сперанскийдің идеялары мен көзқарастары қалыптасты [4:159].

М.М. Сперанский алдымен патшаға жақын жүрген адамдардың және ірі мемлекеттік шенеуніктердің бірі болды. Замандастар мен зерттеушілердің пікірлері бойынша, ол шенеуніктердің арасында мемлекеттік қайраткер ретіндегі дарынымен, зор еңбекке қабілеттілігімен ғана емес, терең білімімен де көзге түсті.

Ол 1812 жылы патшаға автордың үдемелі буржуазиялық көзқарастарын көрсететін мемлекеттік түбегейлі өзгерістің жобасын ұсынды. Ол билік жүйесі мен басқару және уақыт талабы арасындағы зор алшақтыққа меңзеді. «Патшалықтың өз ұлылық және әлсіреу дәуірі бар. Әр дәуірде басқару бейнесі мемлекет тұрған азаматтық құрылым деңгейіне сәйкес келуі тиіс. Әр кезде, басқару бейнесі сол дәрежеден қалып немесе артық кетсе, ол зор немесе аз күйзеліске ұшырайды... Уақыт рухына сәйкес келмейтін ешқандай үкімет оның зор әсеріне қарсы тұра алмайды»[5:15-16].

М. Сперанскийдің дүниеге көзқарасы XVIII ғ. ағартушылық философия мен табиғи құқық мектебі идеяларының әсерін көрсетті[6:9]. Ол заңдар сәйкес келетін қоғамдық рух туралы, осы сәйкестіктен шығатын міндеттер алдындағы «державалық билік» міндеттері туралы айтты. М. Сперанский бойынша ойластырылған және жақсы заңдар, қоғамда тәртіп пен әділдік орнатуға көмектесті. «Егер держава басқарушылары қоғамдық рухтың қозғалысын нақтырақ байқағанда, қаншама апаттардың алдын алып, қаншама қан төгілмес еді», - деп мемлекеттік өзгеріс жоспарында жазды[7:10].

М. Сперанскийдің жоспары патша мен оның саясатына әсер ететін кертартпа топтың зәресін ұшырды. Ол Нижний Новгородқа жер аударылды. М. Сперанскийдің кейінгі қызметі оның Ресейдің мемлекеттік құрылымның маңызды реформаларына ұмтылуы жеңіліс тапқанын көрсетеді. Ол шешуші

әрекеттерден бас тартса да, мемлекеттің саяси құрылымына серпіліс, ілгерілету көзқарасын сақтаған қайраткер болып қалды.

1816 жылы Сперанскийдің қуғындалуы аяқталып, алғашында ол Пенза губернаторы болып, ал 1819 ж. басында – Сібірдің генерал-губернаторы болып тағайындалды. Сол кезде Сібір үш губерниядан тұрды: Тобыл, Томск және Иркутск. Барлығы бір генерал-губернатордың билігінде болды. Замандастардың пікірлері бойынша, XIX ғ. басында сол ретке келтірілмеген кең өлке маңызды өзгерістерді талап етті. Шет аймақ жағдайларын қозғаған барлық авторлар, сол жерлердегі бұзақылықтар туралы жазды. Революцияға дейінгі авторлардың бірі Сібірде «халық әділсіздік пен алым-салықтан еңіренді», - деп жазды[8:170]. Енді біреуі «әкімшілік зорлықшыларға толы бақытсыздыққа ұшыраған өлке», - деп жазды. Азаптайтын паракорлық туралы келесі фактілер айтылады. Бір губерниядағы бастықтың әйелі, Трескина, буряттарға бір тонды қайта-қайта 10000 руб. ассигнациямен сатқан, яғни оны сатқан және пара ретінде оны қайтарып алған. Исправник Лоскутов «аяз күндері жалаңаш адамдарға су құйып, олардан мүсін жасаған»[9:58]. Сібір тұрғындары ғана емес, орыс шаруалары да қатты қысым көрген. Соңғылары шенеуніктердің бұзақылықтарына өздерінің арыздарымен жоғары үкімет топтары мен патшаның назарын аударды.

Сібірдегі бассыздыққа 1805 жылы генерал-губернатор лауазымына тағайындалған П.Б. Пестель өзінің «сібірлік кеңсесімен» Петербургта болып, сол жақтан өлкені басқаруды «жүзеге асырғаны» себеп болды. Сібір генерал-губернаторының ордасынан сол кездегі байланыс пен хабарлама құралдары кезінде 10 мың шақырым алшақ болғанын ескерсек, бұл басшылықтың сипаты түсінікті болады. Генерал-губернатор Сібірде дұрыс болмағандықтан, әскери және азаматтық шенеуніктерге көрсетілген бассыздықтың күшеюіне себеп болды.

Осы жағдайда М. Сперанскийдің тағайындалды. Ол Сібірге қарапайым губернатор ретінде емес, тәртіп орнату үшін зор өкілеттігі бар ревизор ретінде барды. Патшаның өзі М. Сперанскийге жаңа лауазымды тағайындау туралы жазған хатында: «Кейбір уақыттан бері маған Сібір өлкесін басқаруға қатысты жағымсыз хабар жетуде, сондықтан сізді генерал-губернатор ретінде тағайындап, Сібір губернияларын қарап шығуды тапсырамын», - деп жазды. Кейін: «Сол жерде алшақ өлкені басқаруды ойластырып, қағазға жазып, тапсырма аяқталғаннан кейін, өзіңізден өлкенің маңызды жағдайын есту үшін және келешекке оның ауқаттылығын орнату үшін нәтижесін маған Петербургқа алып келіңіз» [10:175-176].

М. Сперанский Сібірде болған аз уақыт аралығында (шамамен екі жыл) өлкенің жағдайын жақсарту бойынша үлкен жұмыс атқарды. Ол орасан еңбекке қабілеттілік көрсетті, жергілікті жағдайлармен танысу үшін жүріп-тұрды. М. Сперанскийді тағайындаумен Сібірдің жаңа тарихы ашылды және Сібірді басқару «оның өміріндегі жаңа бір бетті құрастырады» деп санайтын буржуазиялық тарихшылардың сипаттамаларында ақиқат бар, өйткені әкімшілік қиянат етушілік әдеттегі іс болғанда, ол осы жамандықты белсенді

түрде азайтуды қолына алды. Әрине, ертеден келе жатқан құрылыммен пайда болған зарарды құрта алмады, бірақ соның ең қауіпті нәтижелеріне шектеу қоюды өзінің міндеті деп санады.

М. Сперанскийдің үкімет қолдайтын қызметі үшін, Сібірде екі бағытты әрекет ету маңызды болды: 1) бұл өлкеде кеңінен таралған және мемлекет мүддесі үшін қауіпті болған әкімшілік бұзақылықтарды жою; 2) осы өлкеде тұратын халықтарды империя саясатына белсенді түрде қатыстыру мақсатында басқарманы қайта құру. М. Сперанский екі бағытта да зор табыстарға жетті. Өзі және оның ұсынысы бойынша бұрынғы шенеуніктердің көбін сотқа беріп, қызметтерінен босатты. Ол 3000 баптан тұратын, он ауқымды заң ережелерін құрды. Осы заңдардың ішінде «Сібір қырғыздар туралы Жарғы» да болды.

«Жарғыны» құрастырғанда М. Сперанский және оның тобы үшін көшпелі буряттардың дәстүрлері мен тұрмыстарын зерттеу маңызды болды. Ол қоныстарды өзі аралап және олар туралы егжей-тегжейлі жазба жүргізген. М. Сперанский бірнеше рет Омбы және Семей қалаларының маңындағы қазақ халқы қоныстанған аудандарды да аралаған. 1819 жылдың ортасында Омбы бекінісін аралап жүргенде, қазақ ауылдары оның құрметіне жасаған тойларға қатысқан. 1820 жылдың аяғында ол Семейде болды, Далалық аудандарды аралап жүргенде, жол бойы генерал-губернатор қазақ ақсүйектерімен кездеспеуі мүмкін емес еді. Орта жүздің қазақ халқына жақын тұрған Омбы облысының әскери басшылары мен шенеуніктері қазақтар туралы мәліметтерді жеткізуде маңызды рөл атқарды.

Еуропа тәртібіне үйренген генерал-губернатор қазақтармен бірінші рет кездесуі ауыр әсер қалдырды. Өзінің күнделігінде және қызына жазған хаттарында қазақтарды «жабайы» деп атады. Ол кейін қазақ қоғамының саяси және экономикалық құрылуында белсене қатысады. М. Сперанскийдің Сібірдің мемлекеттік істеріндегі ерекше ынтасы, оған жүктелген міндеттермен ғана түсіндірілмейді. Ол үкімет пен императордың сенімін ие болып, патша қуғынынан толықтай босағысы келді.

Әлбетте, 1822 ж. «Жарғы» үкімет тарапынан қазақтарға «адамгершілік қамқорлық» ретінде сыйланған жоқ. Патша шенеуніктері көрсеткісі келгендей, ол Орта жүздің құрылымын қамқорлыққа алу үлгісі де болған жоқ. 1822 ж. Омбы облыстық басшысы «Жарғы» туралы бір қазақ сұлтанына былай деп жазды: «Даладағы жаңа құрылым тәртібі біздің Ұлы Патшамыздың «адамгершілік қамқорлықтың дәл өзі, өзара ұрыстар мен барымтадан жағдайлары нашарлаған қырғыз халқын тыныштандыру, жарастыру тілегі» [11:7-8].

«Жарғы» өзінің мақсаты мен мазмұны бойынша Қазақстанның Ресейге қосылуына және оны отарға айналдыруға бағытталған саясатымен байланысты. Бірақ осы мақсаттарды жүзеге асыруға таңдалған әдістер мен тәсілдер тұрғылықты аудандарды отарлаудың ескі дәстүрлі әдістерінен ерекшеленеді.

«Жарғыда» бірінші кезекте Орта жүздің барлық аумағында шекаралық басқарма органдарымен тығыз байланысқан және бағынған көшпелі қазақ халқының арасында жергілікті билікті көрсететін округтарды ұйымдастыру

туралы мәселе туындады. Айта кететіні, әр аймақтық приказдарға әскери күштер мен шенеуніктер берілген. Бұл маңызды іс-шараларды жүзеге асыру: а) далаға шептерді тереңдетіп кіргізу; б) ауылдардың бір бөліктерін Қытай үкіметінің әсерінен тартып алу; в) көшпелі ұжымдарды нақты бір әкімшілік аудан шегінде ұстап қалу; г) билік әсерін барлық қазақ руларына тарату; д) Қазақстанның Ресейге қосылуы үшін жағдайлар жасауға мүмкіндік беретін тұрақты басқару ұйымдастыруға әкелді.

Осы ауқымды және күрделі жоспар, бұрын қалыптасқан ескі басқару тәртіптерді өзгерпей-ақ, біртіндеп, дұрыс және зор табыспен жүзеге асырылды. болатын. Оның маңызы М. Сперанскийдің өзінің іс басары Капцевичке жазған хатында сипатталған.

Орынборлық губернатор басқаша әрекет еткенін атап өткен жөн. Ол Кіші жүзде ескі ішкі тәртіптерді өзгертуді қолдаған. Тәжірибе көрсеткендей, М. Сперанский ұсынған тәсіл әрекетті және ыңғайлы болды. Округтар мен болыстарды ұйымдастыру қазақ қоғамының әрі қарай дамуына оң әсерін тигізді. Ол әкімшілік нақтылықты енгізді, рулық және феодалдық өзара тартыстарды жоюға себеп болды, біртіндеп рулық институттардың қалдықтарын өзгертті.

Әкімшілік сатының жоғары буындарында билік сұлтандардың айрықша құқығы ретінде жарияланды. Округ бұйрықтарында аға сұлтандар, болыстардағы билеушілер тек сұлтандар болуы мүмкін еді. «Жарғыда» осы ережеден ерекшеленетін ешқандай ескертпелер жоқ. Осыған байланысты, «Жарғыны» құрастырушы қазақ қоғамында сұлтандық топтың рөлін, оны монополиялық билік ететін сословие ретінде тым әсіреледі.

«Жарғыда» саясатта біртіндеушілік және сақтық принциптері қатаң ұстанған. Бұл шарт қаржылық мәселеде де сақталған. Әр округ бес жыл ішінде міндетті алым-салықтан – жасақтан босатылған. Онда «жасақты қабылдай отырып, артық сұрыптау жасамай, тек қана ірі қара мал сау болып, ал жылқыларды тұтынуға жарамды болуы тиіс» деп көрсетілген. Бұл шаралар халықты реформадан шошытып алмау үшін қажет болған [12:285].

Өзінің мазмұны мен мәселелердің әзірленгендігі жағынан, «Сібір қырғыздар туралы Жарғы», «Орынбор қазақтарын басқару туралы Ережеден» әлдеқайда кеңірек және толық болды. Ол басқару мен экономикалық саясаттың негізгі мәселелерін егжей-тегжейлі қарастыруымен ерекшеленді.

Әдебиеттер:

1. Фатеев А. Сперанский – генерал-губернатор Сибири // Записки русского научно-исследовательского объединения в Праге, Прага.1924, т.12,18-б.
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін).Бес томдық.3-том. – Алматы: «Атамұра»,2002. – 299 б.
3. Учреждение для управления Сибирских губерний Санкт-Петербург, в Сенатской типографии.1822 г.(титул восстановлен по Смирдину).
4. Салык Зиманов. Политический строй Казахстана первой половины XIX века и Букеевское ханство. – Алматы: Изд-во «Арыс»,2009. – 159 стр.

5. Сперанский М.М. План государственного преобразования. М., 1905, стр.15,16.
6. Покровский В.С. История русской политической мысли, вып. III. М., 1952, стр.9.
7. Сперанский М.М. План государственного преобразования. М., 1905, стр.10.
8. Корф М.А. Жизнь графа Сперанского, т. II. Спб., 1861, стр.170.
9. Фатеев А. М. Сперанский. Биографический очерк. Харьков, 1910, стр.58.
10. Приводится по работе: Корф М.А. Жизнь графа Сперанского, т. II. Спб., 1861, стр.175-176.
11. ЦГИА КазССР, ф.388, т.1, д.402, л.7-8.
12. Вагин В. Исторические сведения о деятельности графа М.М. Сперанского в Сибири, т. I, Спб., 1872, стр. 285.

ЩУЧЬЕ-БУРАБАЙ КУРОРТТЫҚ ЗОНАСЫНЫҢ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Елеу Р.А., Жаркынбеков Т.Н

Көкшетау қ., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

e.rus.a@mail.ru

Геоэкологиялық мәселелер кешенді сипатта жүреді, сондықтан геология мен географияның, геофизика мен геохимияның ықпалдастығын талап етеді, сөйтіп геоэкология жан-жақты кешенді ғылым болып табылады. Геоэкологияда функционалды бірлік ретінде өсімдік жамылғысы, тірі ағзалар және геологиялық орта кіретін жүйені қарастырады. Геоэкологияның негізгі міндеті шаруашылық әрекеттері әсерінен геологиялық орта өзгерістерін, ластануларын зерттеу және бағалау болып табылады.

Щучье – Бурабай курортты аймағының жалпы ауданы 83,4 мың гектар жерді алып жатыр. Бұл аумаққа демалу мекемелері, жалпы кешенді маңыздағы қызмет көрсету нысандары, елді-мекендер, ормандар, су қоймалары жатады. Щучье-Бурабай курорттық зонасының санитарлық-гигиеналық жағдайы қазіргі таңда өте күрделі және ауа, су және топырақ ластану мәселелерінің жуық арада шұғыл шешуді талап етеді. Дегенмен, ең маңызды мәлесе жыл сайын демалушы халық санының өсуіне байланысты, әсіресе жаз мезгілінде, суды пайдалану және ағын сулардың мөлшерінің көбеюі болып тұр.

Өкінішке орай, курорттық зона аймағында жыл сайын ашық су қоймаларының жағдайы нашарлауда. Бұл курорттық зонаның геоэкологиялық мәселелерінің ең маңыздысы болып табылады. Курорттық зонаның территориясы, қоршаған ауданымен салыстырғанда бірнеше ондаған әлсіз тұзданған сулы көлдер алып жатыр солардың ішінде ірілері: Үлкен Шабакты, Кіші Шабакты, Бурабай, Шортанды, Қотыркөл, Жайнақ көлдері. Қазақстан

Республикасының биотехнологиялық мониторингтер ұлттық орталығындағы соңғы рет лабораториялық зерттеулер 2003 жылы өтті, осы зерттеудің ақпаратына сүйенсек, курорттық белдемінің көлдерінің индексі қатты ластанған және қоқыстанған болып келеді. Бурабай көлінде темір мен фтор, Щучье көлінде темір мен мұнай өнімдерінің мөлшері жоғары, соған қарамастан бұл көлдерде шомылу тиым салынбаған. Жалпы қоқыс мөлшері көлдерде орташа 1,5 метр.

Щучье-Бурабай курорттық зона аумағындағы су нысандарының су сапасы келесі түрде бағаланады: «ластанудың орташа деңгейіндегі» су – Бурабай, Сұлукөл, Қатаркөл, Текекөл көлдері; «ластанудың жоғары деңгейіндегі» су – Үлкен Шабакты, Щучье, Кіші Шабакты, Карасье, Лебяжье көлдері; «ластанудың өте жоғары деңгейі» - Майбалық көлі. 2016 жылғы 1 жарты жылдықпен салыстырғанда су сапасы Текекөл, Сұлукөл көлдерінде – жақсарған; Карасье, Майбалық, Лебяжье көлдерінде – нашарлаған; Бурабай, Үлкен Шабакты, Щучье, Кіші Шабакты, Қатаркөл көлдерінде – айтарлықтай өзгерген жоқ.

Су қоймаларындағы судың ластануының негізгі себептері мынадай:

- өнеркәсіп және шаруашылық қалдықтардың су арқылы су қоймаларына ағуы;
- жыртылған жерлерден ағуы, ластаушы заттарды септиктерден, жағалау мен жаға маңы жерлерді тұрмыстық қалдықтармен ластануы;
- елді-мекендерде жауын суын жинайтын канализациялардың болмауы, соның салдарынан еріген қар және жауын сулары ластанған ағын суларға, өндірістің қалдық суларына қосылады;
- көлік ағынының өсуіне байланысты топырақтың, атмосфералық ауа мен судың ластануы;
- көл жағалауындағы аймақтың және ормандардың санитарлық жағдайының лас болуы және тазаланбауы;
- басқа да антропогендік факторлар.

Соңғы онжылдық қарастырылған мәліметтеріне сүйенсек, көлдердің су деңгейінің төменденудің тұрақты тенденциясы (0,48-0,62 м) байқалады. Көлдің суы ластанғаннан су қойма ағысының қысқаруына әкелді, көлдердің су деңгейінің төмендеуі биоқұрылымдарға, биомассаға, фитопланктондар мен зоопланктондар күрт азаюына әкелді. Осының нәтижесінде балықтың қорегі азая бастады, бағалы өсімдіктер және балықтар азайып бағасы төмен балықтарға ауыса бастады. Қазіргі Бурабай көлдерінің топтарының экологиялық жағдайы өте нашарлады, өйткені 90-шы жылдары бұрында әрдайым болатын гидрологиялық және метеорологиялық бақылаулар күрт қысқарды, ғылыми зерттеулер толығымен тоқтатылды деуге болады. Тек соңғы жылдары аталған жағдай жақсарды деп атап көрсетуге болады. Табиғи нысандарды сақтап қалу және сауықтыру туралы проблемалар жалпы мемлекеттік негізде өсуде. Қоршаған ортаны қорғау министрлігінің қатысуымен Щучье-Бурабай курорттық белдемінің канализациялық құрылысқа қаржы бөлінді. Республикалық бюджеттен № 57 бағдарлама бойынша 612

миллион теңге бөлініп қолданды. Әр тәулікте қалдықтар көлемі 7000 м³ дейін жетеді және олар тазартылмайды, осының нәтижесінен тазарту мекемелерін немесе қалдықтарды қайта өңдеу мекемелерін ойластыру керек. Щучье қаласында, Бурабай және Қотыркөл елді-мекендерінде тұрмыстық қалдықтарға арналған полигондар және оны утилизациялауға жалпы жұмысқа 4.8 млн теңге жұмсалды. «Оқжетпес» және «Бурабай» санаторияларында қалдықтарды шығаруға өзінің арнайы транспорты бар, ал қалған сауықтыру мекемелері ГКП «Табиғат» көмегі арқылы жұмыс істейді. Арнайы келісімшарт арқылы сұйық және қатты тұрмыстық қалдықтарды шығаруы туралы 33 келісімшарт Бурабай ауылының шаруашылық нысандарымен тіркелді.

«Бурабай» мемлекеттік табиғи паркінің проблемаларының бірі жергілікті халықты сумен қамтамасыз ету. Щучье қаласының шаруашылығына және ішуге арналған су Щучье көлінен алынады, жылына орташа 1 млн 300 мың м³. Осының нәтижесінен жыл сайын көлдің су деңгейі түсіп жатыр.

Атмосфералық ауаның ластануын төмендетуге бағытталған іс-шаралар елді-мекендердері автотранспорттық құралдарды азайту, айналма жолдар салу арқылы жүзеге асыруға болады. Сонымен қатар курорттық зона аймағына кіретін автокөліктердің санын шектеу қажет, ал демалушыларды жеткізуге арнайы көлік құралдарын пайдаланған жөн, шығатын улы заттардың мөлшері жоғары автокөліктерді курорттық зона аймағына кіргізбеу үшін бақылау пункттерін ұйымдастыру қажет.

Щучье-Бурабай курорттық аймағында аумағында атмосфералық ауаның жай-күйіне бақылау 4 стационарлық бекетте жүргізіледі: Бурабай елді-мекені аумағындағы мектеп, «Щучинск» санаторийі, Щучинск қаласындағы №1 мектеп аймағы, Шоссейная көшесіндегі №171 үй аумағында орналасқан автоматты түрде жұмыс жасайтын станциялар. Аталған станциялардағы жинақталған мәлеметтер бойынша аймақтың ауаның ластану деңгейі төмен деп бағаланады.

Щучье-Бурабай курорттық аймағы аумағының жауын-шашын құрамында барлық анықталатын заттардың шоғырлары шекті жол берілген шоғырлардан аспады.

Қалыпты жағдайда топырақта жүретін барлық үрдістер тепе-теңдікте болады, бірақ кейде адамзат әрекетінен бұл тепе-теңдік бұзылып жатады. Шаруашылық әрекеттер салдарынан топырақтың ластануы, құрамының өзгеруі немесе тіптен жойылуы болып жатады.

Алдағы жылдары жерасты көздерінен және өзендерден су қорын жинау мақсатында шипажай аймағындағы елді мекендерде сумен жабдықтау жүйесін, магистральді және пәтер ішіндегі су құбырлары құрылысын жүргізу, сондай-ақ қайта қалпына келтіру жұмыстары жоспарлануда. Сонымен қатар, 5,8 млрд. теңгеге сауықтыру орындарын құру көзделуде.

Әдебиеттер:

1. Бекетаев И., Экологические проблемы Щучинско-Боровской курортной зоны, 2008.

2. Кукшкин М., Озера Бурабая: вчера и сегодня, borovoe.kz/, 2008
3. kazhydromet.kz

СОВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МЕТОДЫ И ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ГЕОГРАФИИ

Жанайдарова Г.И., Титова М.А.

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова,
г. Кокшетау

gulden.rahimova@mail.ru

В настоящее время в условиях современной школы методика обучения переживает сложный период. Изменились цели общего среднего образования, разрабатываются новые учебные планы, новые подходы к отражению содержания посредством не отдельных обособленных дисциплин, а через интегрированные образовательные области. Создаются новые концепции образования, стандарты, в которых описано не только содержание, но и требования к результатам обучения.

Трудности возникают и в связи с тем, что в учебных планах школ увеличивается число изучаемых дисциплин, сокращается время на изучение некоторых классических школьных предметов, в том числе и географии. Все эти обстоятельства создают базу для новых теоретических исследований в области методики изучения географии, требуют иных подходов в организации учебного процесса. В методике географии накопилось достаточное количество проблем, которые нуждаются в постановке специальных исследований.

Последняя проблема тесно связана с разработкой и внедрением в учебный процесс новых педагогических технологий. В центр внимания работников образования поставлена результативность обучения.

Под технологией обучения понимают способы повышения эффективности обучения, такое проектирование учебного процесса, который имеет четко заданный результат.

Термин «технология» заимствован из зарубежной методики, где его используют при описании по-разному организованных процессов обучения. Различают два понятия:

- а) технология обучения, что означает разработку оптимальных методик обучения;
- б) технология в обучении.

Под последним определением понимают использование технических средств обучения (компьютерных программ, в том числе новых мультимедийных учебников географии и др.). Однако и в том и в другом случае предполагается, что применение технологий направлено на совершенствование приемов воздействия на учащихся при решении дидактических задач. [1; 35]

Педагогическая технология — это совокупность методов, приемов, форм организации обучения и учебной деятельности, опирающихся на теорию обучения и обеспечивающих планируемые результаты. Основная цель педагогических технологий — такая организация взаимосвязанной деятельности учителя и учащихся (т. е. методов обучения), которая направлена на обеспечение планируемых результатов.

С помощью технологий учителя стремятся превратить обучение в своего рода «производственно-технологический процесс с гарантированными результатами» (Кларин М.В.). [1;68] Педагогическую технологию определяют как оптимально организованное взаимодействие учителя и учащихся. Специфика технологии в том, что в ней проектируется и реализуется такой учебный процесс, который гарантирует достижение поставленных целей. Иначе говоря, технология стремится детально определить все то, что способствует реализации заданных целей.

К главным признакам технологии обучения относят: четкую постановку перед учащимися учебных целей и задач, осознание значимости лично для каждого из них изучаемого материала, мотивацию учебной деятельности школьников.

Видов педагогических технологий много, их различают по разным основаниям. В дидактике выделяют три основные группы технологий: - технология объяснительно-иллюстративного обучения, суть которого в информировании, просвещении учащихся и организации их репродуктивной деятельности с целью выработки как общеучебных (учебно-организационных, учебно-интеллектуальных, учебно-информационных), так и специальных (предметных) умений;

- технология личностно ориентированного обучения, направленная на выявление и «окультуривание» индивидуального субъектного опыта ребенка путем согласования с результатами общественно-исторического опыта, т. е. перевод обучения на субъективную основу с установкой на саморазвитие личности (Якиманская И.С); [2;15]

- технология развивающего обучения, в основе которой лежит способ обучения, направленный на включение внутренних механизмов личностного развития школьника.

Каждая из этих групп включает несколько технологий обучения. Так, группа личностно-ориентированных технологий обучения включает технологию разноуровневого (дифференцированного) обучения, коллективного взаимообучения, технологию полного усвоения знаний, технологию модульного обучения и др. Эти технологии позволяют учитывать индивидуальные особенности учащихся, совершенствовать приемы взаимодействия учителя и учащихся.

Внедрение в практику работы учителя личностно-ориентированных технологий предполагает, что главный результат обучения заключается в преобразовании индивидуальной картины мира при ее взаимодействии с

научно-географической; особое внимание к саморазвитию и самовоспитанию учащихся.

Задача учителя при этом заключается в выявлении избирательности ученика к содержанию, виду и форме учебного материала, мотивации его изучения, предпочтений к видам деятельности.

В процессе реализации технологий личностно-ориентированного обучения целесообразно соблюдение следующих условий:

- структурирование учебного материала на смысловые блоки и постановка к каждому из них познавательных учебных задач (иногда проблемного характера), создающих у школьников познавательную потребность;

- создание специальных учебно-познавательных мотивов, так как реальный смысл учения определяется для школьников не столько целями, сколько мотивами, отношением их к предмету;

- постановка познавательных учебных задач, которые своим содержанием направлены на программирование направленности деятельности учащихся на учебные открытия, на фиксацию и усвоение нового способа деятельности;

- реализация учебной задачи посредством создания проблемной ситуации, создания условий интеллектуального затруднения.

Приведем несколько технологий используемых на уроках географии.

Технология дифференцированного обучения известна в методике географии, а также прослеживается в обновленном содержании образования. При ее применении учащиеся класса делятся на условные группы с учетом типологических особенностей школьников. При формировании групп учитываются личностное отношение школьников к учебе, степень обученности, интерес к изучению предмета, к личности учителя. Создаются разноуровневные программы, дидактический материал, различающийся по содержанию, объему, сложности, методам и приемам выполнения заданий, а также для диагностики результатов обучения.

В практике работы учителей географии широко распространена *технология учебно-игровой деятельности*. Игровые технологии являются составной частью педагогических технологий. Проблема применения игровых технологий в образовательном процессе в педагогической теории и практики не нова. Применение игры на уроке очень разнообразно. Её можно организовать в начале урока при проверке домашнего задания или для активизации внимания учащихся, при изучении нового материала для более глубокого, осмысленного и быстрого усвоения учебного материала и в конце урока для закрепления изученного материала и снятия напряжения после сложной классной работы[3; 46]. Все эти игровые формы учитель выбирает в зависимости от темы урока, подготовленности учащихся, их возраста, например приём «Слова в словах».

Учитель пишет на доске географическое название, например: «Караганда». Из букв этого слова нужно составить другие географические названия, не прибавляя новых букв, а буквы, которые есть в этом названии, в одном слове можно использовать только один раз. Из букв слова «Караганда»

можно сложить такие названия: Канада, Ангара, Анкара, Гана, Карадаг.

Технология развития критического мышления. Одна из основных технологии обновленного содержания образования в казахстанских школах. Цель - научить ученика самостоятельно мыслить, осмысливать структурировать и передавать информацию, чтобы другие узнали о том, что новое они открыли для себя. Технология развития критического мышления, это разновидность личностно ориентированного обучения. Разница лишь в том, что в данном варианте личностно ориентированное обучение не останавливается на общих лозунгах, а достигает уровня технологической проработки метода.

Критическое мышление начинается с вопросов и проблем, а не с ответов на вопросы учителя. Основу модели развития критического мышления составляет трехфазный процесс: вызов – реализация смысла(осмысление содержания) – рефлексия (размышление).

Стадия вызова предназначена для того, чтобы настроить учащихся на достижение целей урока или его отдельного этапа. Им предлагается вернуться к уже накопленным знаниям по предложенной теме, дается возможность проанализировать свои мнения или чувства относительно какого-то вопроса, связанного с целями обучения.

На стадии реализации смысла (осмысления содержания) учащиеся занимаются новым материалом, которому посвящен урок. Они активно конструируют новую информацию, и сами отслеживают этот процесс, устанавливают связи между полученными и ранее усвоенными знаниями. Именно на стадии реализации смысла идет работа непосредственно с текстом – индивидуально, в парах, в малых группах или всем классом.

На стадии рефлексии учащимся предлагается проанализировать только что пройденный ими процесс усвоения нового содержания и само содержание. Стадия рефлексии дает реальную возможность и стимул вернуться к стадии реализации смысла, если ученик сам определил необходимость дальнейшей работы с текстом. Кроме того, рефлексия представляет собой новый вызов, если возникают дополнительные вопросы, то потребуется дополнительная учебная деятельность[4; 35].

Итак, в современный учебный процесс внедряются новые методы и технологии обучения, которые возрождают достижение экспериментальной педагогики прошлого века, которые построены на принципе саморазвития, активности личности. Особенности технологии заключаются в следующем: не объем знаний или количество информации является целью образования, а то, как ученик умеет управлять этой информацией: искать, наилучшим способом присваивать, находить в ней смысл, применять в жизни; не присвоение «готового» знания, а конструирование своего, которое рождается в процессе обучения.

Литература:

1. Блаженков В.А. Приемы развивающего обучения географии. Москва: Дрофа, 2006.

2. «Современные образовательные технологии». М: КноРус, 2009
3. Ермолаева М.Г. Игра в образовательном процессе: Методическое пособие/ М.Г. Ермолаева. – 2-е изд., доп. – СПб.: СПб АППО, 2005. – 112
4. Заир-Бек С.И. Развитие критического мышления на уроке: Пособие для учителя / С.И. Заир-Бек, И.В. Муштавинская.- М.: Просвещение, 2004

ВНЕДРЕНИЕ НОВЫХ ПОДХОДОВ И НЕТРАДИЦИОННЫХ ФОРМ ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ В ШКОЛЕ

Жапарова К.Г., Абдрахманова С.А.

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

abdraxmanova_s@mail.ru

Основная цель преподавания истории в школе - развитие личности ученика на основе знания прошлого и умения ориентироваться в важнейших достижениях мировой культуры. Развитие личности предполагает, прежде всего, формирование творческого мышления, способности критически анализировать прошлое и настоящее, делать собственные выводы на основе самостоятельного изучения исторических источников. История должна ставить учеников перед проблемами нравственного выбора, честно показывая сложность и неоднозначность моральных оценок исторических событий. Ученик получает право на субъективность и пристрастность, на обоснование своих решений нравственных проблем истории. Необходимо воспитать историзм – умение понимать и оценивать события прошлого в их взаимосвязях, уникальных для каждого отдельного исторического момента, осознавать постоянную изменчивость мира и общества в их целостности, процесс возникновения, развития и исчезновения общественных явлений

Важная цель уроков истории – способствовать социализации вступающего в жизнь человека, т.е. самоопределению его как личности, пониманию им своего места в обществе, своих исторических корней. Важная задача истории – воспитать гражданина страны. Активного, принципиального в отстаивании своих позиций, способного к участию в демократическом самоуправлении, чувствующего ответственность за судьбы страны, патриота родной культуры. Подлинный патриотизм немыслим без интернационализма - поэтому подробное знакомство с историей разных народов и культур, понимание постоянного характера взаимодействия и взаимообогащения разных культур, их тесной связи друг с другом входит неотъемлемой частью в задачи исторического образования. Ученик должен понимать, что его народ – это часть мировой цивилизации. Ориентация исторического образования в школе на развитие личности ученика предполагает отказ от подхода к истории как к застывшей схеме, в которой массы людей повинуются жестким социологическим законам и фатально движутся по пути прогресса к заведомо

определенной цели. Предметом истории как науки является человек в бесконечной системе поколений, поэтому гуманизация истории означает ее «очеловечивание». Познание исторических закономерностей, решение исторических проблем, понимание смысла истории должно идти не путем отвлеченных абстракций, а от человека и через человека.

Формирование исторического мышления, развитие творческих познавательных способностей ребенка возможно только путем восхождения от простого к сложному. Его следует начинать с образных представлений об истории на эмоционально – нравственном уровне. Следующая ступень – приведение знаний в простейшую хронологическую систему, понимание истории как цепи событий и деяний исторических лиц, в результате которых меняется мир. На следующем этапе формируется аналитическое мышление, умение выявлять причинно – следственные связи, определять главные и второстепенные факторы развития и т.д. При этом особое внимание обращается на умение пользоваться терминами, характерными для соответствующей эпохи. На аналитическом уровне возможно уже понимание истории как действий и борьбы больших групп людей, движимых общими интересами. Заключительный этап формирования исторического мышления - понимание истории как единого, целостного процесса, выявление общих и частных закономерностей, постановка и решение исторических проблем. Важнейшим условием развития личности должно стать поощрение ребенка к самостоятельности мышления, уважение его мнения. Учитель обязан доказывать, а не навязывать свои оценки событий и фактов. Необходима вариативность программ обучения истории, что обеспечивается, во – первых, наличием разноуровневых программ индивидуальных планов. Во – вторых, введением факультативных курсов на средней и старшей ступени обучения. В – третьих, предложением курсов, один из которых ученик должен освоить обязательно по выбору. Историческое мышление следует формировать в тесном взаимодействии с литературой, философией, искусством, географией. При этом не только история должна играть роль одного из методов изучения гуманитарных предметов, но и сами эти предметы могут стать средством исторического познания. Ведущее место в современном преподавании истории занимает использование активных форм и методов обучения, инновации в учебном процессе, новых педтехнологий, организация самостоятельной познавательной деятельности учащихся применение практических и творческих заданий, диспутов и семинаров. В использовании этих форм непосредственную роль играет учитель. Учитель - непосредственный творец учебного процесса, создатель неисчислимого множества конкретных учебных ситуаций, через которые проходит ученик на протяжении всего периода школьного обучения. Нельзя не согласиться с тем, что именно от учителя всецело зависит и такой важный аспект успешной учебно - воспитательной работы, как эмоциональность обучения. Здесь решающее значение имеет личность учителя, его способность поддерживать живой темп урока, увлечь каждого: активизировать познавательную и мыслительную деятельность

учащихся на уроках, сформировать у всех учеников положительное отношение к учению.

Поэтому в своей педагогической деятельности учителю необходимо уделять большое внимание новым формам и методам обучения: нетрадиционным, нестандартным или инновационным. Имеется несколько классификации методов обучения. Среди педагогов распространена традиционная классификация, отраженная во всех учебниках дидактики: методы словесные, наглядные, практические и т.д. В основании этой классификации лежит способ предъявления учебной информации обучаемым. Если же в основу классификации положить, например, степень самостоятельности учащегося в приобретении знаний, то получается другой набор: репродуктивный, частично – поисковый, исследовательский. Такая классификация, как и классификация по уровню исследовательской деятельности обучающихся, напрямую связанных между собой, помогает оценить степень их активности.

Такие формы проведения уроков создают определенный, эмоциональный настрой, обостряют мыслительную деятельность, а главное, развивают интерес у учащихся к изучению предмета. При нетрадиционном обучении обязательным является применение занимательного дидактического материала: кроссвордов, ребусов, головоломок, сканвордов, загадок, логических и аналитических задач и др., что позволяет привлечь внимание учащихся к уроку, развивать их интерес к предмету и получению знаний. При проведении нетрадиционных уроков стимулируется поисковая деятельность учащихся. Именно такие уроки заставляют ученика сконцентрировать свое внимание в индивидуальных, а особенно в коллективно – командных состязаниях, воспитывают у них ответственность за свою работу в команде, развивают чувство коллективизма и взаимопомощи, в чем и проявляется активный, воспитательный аспект. Большую роль в развитии познавательной активности, а особенно творческих способностей учащихся играет внеклассная работа по предмету. При проведении в школе декады истории проходят исторические вечера, КВН, «Конкурсы знатоков истории», «Лидер XXI века», театрализованные инсценирования исторических событий, викторины «знаешь ли ты историю?» и др. С интересом проходят конкурсы на лучший кроссворд, ребус или сканворд среди учащихся 5-11 классов. Творческие способности особенно проявляются в конкурсах. Они дают большие возможности учителю проявить творчество и внедрить на практике разнообразные формы нетрадиционного обучения.

Таким образом, нетрадиционный подход к учебно – воспитательному процессу дает большой импульс творческому поиску самого учителя, а так же в поисково – познавательной деятельности учащихся. В конечном итоге воспитывает и вырабатывает у учащихся стремление к новым знаниям.

Литература:

1. Закон об Образовании РК от 2007 года.
2. Студеникин М.Т. Современные технологии преподавания истории в школе. М., «Владос». 2007.
3. Асылбекова А.Е. Современный урок. Алматы: Ғылым. 2001.
4. Кукушкин В.С. Педагогические технологии. Москва-Ростов-на-Дону. 2006.
5. Борзова Л.П. Игры на уроках истории. М., 2001.

СМАҒҰЛ СӘДУАҚАСҰЛЫ ТҮЛҒАСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Идрисов Р.А.

Ш.Уәлиханов ат. Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

Tarikhirashidi71@mail.ru

«Қырылғанда ел бағына туған ұл,
Ердің ері сынбай шыдар сынға бұл,
Ел шындығын, сор мен бағын саралап,
Мәскеуден де, таскеудеден тайсалмай,
Саңқылдаған ақ сұңқардай Смағұл,
Асып туған асыл ері Алаштың,
Маңдайында жұлдыз болып тұрған ұл,
Смағұлдың құрметіне жас ұрпақ
Қойса деймін шын ниетпен шыңға гүл!»

Баянғали Әлімжанов.

Өмірде адам жұрттан, айналасынан көп оқшауланбайды, оның өсуі де, өшуі де қоршаған ортасымен байланыста көрінеді. Сабақтастық, қарым-қатынас, мұрат бірлігі нәтижесіне жіті назар аударған жөн. Бұл күрделі кезеңнің келбетін анық тануға, тұлғалардың мың сан байланысының іргелісін анықтауға мүмкіндік береді.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы «тар заманда» қайраткерлердің өмірі мен шығармашылығы да өзіндік өзгешеліктерімен айқын көрініп, қазақ қоғамына, руханият әлеміне еркін енді, мысалы, М.Шоқай, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Қ.Кемеңгеров, С.Қожанов, Т.Рысқұлов т.б. Алаш алыптары арасына қайраткерлігі мен қаламгерлігі қатар көрініс тапқан, ұлттық болмысты жаңғыртуға қызмет еткен, «елі үшін күйген» - Смағұл Сәдуақасов есімі мен еңбегі айрықша назар аудартады және осы қатарға қосуға әбден құқығымыз бар[1:160].

С.Сәдуақасовтың өмірі мен қоғамдық қызметіне сипаттама берген «Қайраткер Садуақасов» атты тұңғыш мақала 1988 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған еді. Оның авторы – жазушы, журналист, зерттеуші Б.Қойшыбаев. Сол жылдан бастап қайраткер қаламгердің өмірбаянын нақты деректермен толықтырған алғашқы мақала авторы филолог Б.Дәрімбетовтің соғыс және еңбек ардагері экономист Н.Сансызбаевтың еңбектері баспасөзде жарияланды [2]. Бұл азаматтарымыз С.Сәдуақасов өмірі мен мұрасын зерттеуде, насихаттауда нәтижелі еңбек етіп, «Жалын», «Қазақстан коммунисті» беттерінде жарияланған мақалаларында Смағұлдың Голощекинмен келісе алмай, қатты ұстасқан негізгі мәселелері – мекемелерді, аппараттарды жергіліктендендіру (коренизация), интеллигенцияға көзқарас, байларға көзқарас, өндіргіш күштерді дамыту деген үш-төрт қоңыраулы тақырыпты алға тартады.

Қазақстан тарихында С.Сәдуақасов туралы жазуда 1990 жылдары жаңа белес басталды. Бұл еңбектерде енді көбіне қайраткердің жеке өмірі де қарастырыла бастады. Мысалы, сондай еңбектердің біріне профессор Қ. Қ. Әбуевтың «Жизнь и судьба» атты мақалаларын жатқызуға болады [3].

Тарихшылардың біраз еңбектері Смағұл Сәдуақасовтың қызметтік жолының аспектілерін айқындаушы болып, жарыққа шыға бастады. Мысалы осы жылы шыққан Б.Қойшыбаевтың тағы да өзінің «Жазықсыз жапа шеккендер» атты кітабының «Смағұл Сәдуақасов» деген үлкен тарауда автор қайраткердің қызметі, жеке өмірі, отбасы, қоғамдық саяси өмірге араласуы, оның «Ұлттар мен ұлт адамдары туралы» атты мақаласына талдау жасайды. Сол сияқты тарихшылар М.Қойгелдиев пен Т.Омарбековтің 1993 жылы шыққан «Тарих тағылымы не дейді?» атты еңбекте, М.Қойгелдиевтің «Сәдуақасов не үшін күресті?» деген үлкен бір тарауда оның өмірі мен қызметі және 20-жылдардағы ауыл проблемаларын және осы ауыл жағдайын жақсартуда Сәдуақасовтың жасаған шараларын жазып өтеді. Сондай-ақ Смағұл мен Голощекин арасындағы дау және Голощекиннің Сәдуақасовты не үшін кудалағаны сияқты мәселелерді де айтады[4].

Смағұл Сәдуақасұлының өмірі мен шығармашылығын зерттеушілердің бәрі де оның осы бекзат қасиетіне тәнті. Смағұлдай арда ұлдың халқына қайта оралуына, асыл бейнесінің ұлт жүрегіне ұялауына көп еңбек сіңірген, оның мұрасын ширек ғасырдай уақыт зерттеп, екі томдық еңбегін шығарған, бір монография жазған, жастайынан тағылымды сөз сабақтап, терең ой айтып жүрген ұлтжанды ғалым Дихан Қамзабекұлының еңбектерінде де оның осы қасиеті айрықша әспеттеледі. Сондай-ақ әдебиетші Д. Қамзабекұлының «С.Сәдуақасұлы» атты 1996 жылы шыққан кітабында оның өмірі жайлы, қоғамдық-саяси қызметі және ол қалдырған мол мұра, яғни шығармашылығын жазады. Сонымен бірге С.Сәдуақасовтың мұрасын болашақта қалай зерттеу керек екендігін айтып өтеді. Мысалы ол: «Смағұл еңбектері тарихи дерек көзі ретінде қарастырылуы керек. Қазақтың жер мәселесі тарихын әуезе еткен мақала, еңбектері қазірше өз зерттеушісін күтіп жатыр...», -деп Д. Қамзабекұлы тарихшыларымыздың алдына үлкен міндет қояды. Сол сияқты оның 1997 жылы шыққан «Руханият» атты кітабындағы «Мұхтар мен Смағұл» деген бөлімде негізінен екі қайраткердің ұқсас тұстары туралы айтылды және олардың арасындағы достық қатынас, бір-біріне жазған хаттары да бар. 2003 жылы осы автордың «Смағұл Сәдуақасұлы» атты екі томдық шығармалар жинағы жарық көрді. Олардан басқа Д. Қамзабекұлының Сәдуақасов жайында жазған көптеген мақалалары және еңбектері маңызды болып келеді[5:25].

Атап өтетін болсақ, «Смағұл Сәдуақасов» атты ғұмырнамалық деректі еңбек, «Алаштың ұлы Смағұл», «Смағұлдың хаттары», «С. Сәдуақасовтың көсемсөз мұрасы», «Мұхтар мен Смағұл», «Тарихты жазған тарихта қалған тарланбоз» және тағы басқа да мақалалары «Қазақ тарихы», «Жұлдыз», «Ақиқат» журналдарының беттерінде жарияланды. Жалпы, Смағұлтанудың ірге тасын қалауда Д.Қамзабекұлының еңбегі зор деп айтуға болады және ол өз жалғасын табуда.

Смағұл Сәдуақасұлының қайраткерлігін 1989 жылдан бері терең зерттеп келе жатқан профессор Мәмбет Қойгелдиев, қайраткердің әдеби шығармашылығын зерттеп, еңбектерін екі том етіп шығарған, үлкен монография жазған профессор Дихан Қамзабекұлы, профессорлар Талас Омарбеков, Дана Махат, Тұрсын Жұртбай, өзге де ғалымдар мен сөйлеушілер жан-жақты атап көрсетті. Өкініштісі, қазақ қайраткерлерінің Кеңес өкіметі идеясына негізделген күллі жасампаздық ниеттерінің жүзеге асуына тосқауыл көп еді. Таптық көзқарасқа иек артқан большевизм ұлттық тұтастықты көздемейтін. Алаш жұртының ұраны іспетті арыстар – тарихи тұлғаларды тану, зерделеу мәселелері біршама уақыт алатыны айқын, соған қарамастан, сіңірген еңбектері жаңғырып сөз бола бастаған, еліміздің сондай бірегей ұлдарының бірі – С.Сәдуақасұлының өмір жолы. Оның қызметі азаматтық, елшілдік рухты, ұлтшылдықтың шын мәнінде не екендігіне, қалай қалыптасатындығының мысалы және қазіргі заман ұрпаққа үлгі бола алады. Ал ол баға тарихта ұрпақтар жадында қалса, тәуелсіз ел болған бүгінгі күнде күллі ұлт білуі тиіс тұлға ретінде танылуы тиіс. Халқының перзенті Смағұл Сәдуақасұлы мұраларының тәуелсіз еліміздің дамуына, рухани байлығымыздың артуына көп пайдасы болғандығы айқын.

С. Садуақасов қандай мемлекеттік қызметте жүргеніне қарамастан басты мақсаты – қарапайым халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту болды. Егер әділетсіздік көрсе, шындықты айта білетін азамат болатын. Ол өзінің «О национальностях и националах» атты мақаласында Кеңестік жүйенің, оның ішінде сол кезде Қазақстанды басқарып отырған Ф. Голощекиннің жүргізіп отырған теріс саясаттарын ашық түрде әшкерлейді. С. Садуақасовтың ойынша, Кеңес одағына кіретін барлық республикалар теңдей дәрежеде даму керек. Орта Азия республикаларының бұрынғы империялық дәуірдегідей шикізат аймағы болып қала берсе, онда жаңа жүйенің сол кездегі биліктен айырмашылығы жоқ екенін ашық айтты.

Кеңестік дәуірде аты аталмағандар қазақ елі өз егемендігін алып жариялықтың арқасында тарих сахнасына қайта шықты. Халқымыздың жарқын болашағы үшін осылайша жан қиярлықпен күрескен тұлғалардың бірі болып Смағұл Қазақстанға большевиктердің саясатын терең және жан-жақты талдай келе, Қазақстанды дамытудың өзіндік Тұжырымдамасы мен Бағдарламасын әзірлеп, ұсынды. Казрайком Бюросының мүшесі бола отырып, ол Голощекин бастаған Қазақстан басшылығының саяси курсының ("Кіші Қазан" идеясының) қасіретке алып келетінін біріншілердің бірі болып көре білді, дұрыс бағалай білді. Ал, бұл курс Сталиннің өзімен бекітілген болатын. Ол заманда большевиктердің саяси басшылығына, әсіресе Қазақстанда жүйелі түрде қарсы шығу - бұл құбылыс болатын, бұл ерлік болатын! Смағұл Сәдуақасовтың ұлылығы мен ерекшелігі осында. Жас мөлшері, білімі мен таланты жағынан Смағұл Сәдуақасовты ұлтымыздың тағы бір ғұламасы Шоқан Уәлихановпен жиі салыстырады. Бірақ Смағұл Сәдуақасовтың басты ерекшелігі - бұл оның саяси шешімдері мен саяси бағадан қателеспегендігі. Оның жүз жылға жуық уақыт бұрын жасаған түйіндері, сол уақытта объективті және дұрыс болса,

бүгін де олар өзекті болып табылады. Ол саясатта да адасқан жоқ. Республика басшыларының бірі және жоғары мемлекеттік лауазымдарда бола отырып, ол жайбарақат өмірдің қызығына салынған жоқ, пендешілікке барған жоқ.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың “Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру” атты бағдарламалық мақаласы әрбір қазақстандықтың жүрек түкпірінен орын алып, рухын көтеріп, санасын жаңғыртты. Рухани жаңғыру – ол ұлттық жаңғыру. Осы тұста қазақ халқы және оның келешегі үшін адал еңбек еткен Смағұл Сәдуақасовтай тұлғаны, оның негізгі ойлары мен тұжырымдары әсіресе жастардың жадында мәңгілікке қалдыру үшін көп жұмыс атқарылуы қажет. С.Сәдуақасұлы өз елінде қызметінен айырылып, өмірінің соңына дейін қуғын көрсе, ал қазір біз қазақ ханы С.Сәдуақасұлын олай болмай қазақ елінің қоғам қайраткері ретінде үлкен баға беріп тарих бетіне қалдырып отырып, өзі сіңірген еңбегі өлмеді[6:47].

Смағұл Сәдуақасовтың әдеби шығармашылығындағы негізгі мақалалары мен еңбектері: «Ауылдағы жастар туралы», «Жастар съезіне» (1920), «Көтеріл, жастар!» (1920), «Өткен күндер һәм болашақ» (1922), «Жастарға жаңа жол» (1924), «Кооперация һәм қазақ шаруасы» (1924), «Жастармен әңгіме» (1925) және т.б. көбінесе жастарға, яғни елдің болашағына бағытталып арналған болатын. Осыдан Алаш қайраткерлері басты тарихи-мәдени қызметтерін атқарды деуге болады. Ол халқымыздың азаттық жолындағы өздеріне дейінгі құндылықтарын саралап, олар туралы өз ойларын басылым беттерінде білдіріп үлгерді. Сол миссия арқылы өздерінің заманы мен біздің Тәуелсіз Ел заманымыздың арасына көпір салып кетті деуге толық негіз бар. Соның арқасында ұрпақтар сабақтастығы жұқарса да, үзілмеді.

Бүгінгі уақыттағы ел алдындағы мәселелер мен бағыт-бағдарлар да негізінен өзектілігін жойған емес және қоғамды жаңарту мен дамытуға жаңғыру үстінде.

Әдебиеттер:

1. Б.Дәрімбетов. // «Жалын» 1990, № 3. Н.Сансызбаев. // Қазақстан коммунисті» 1991, № 4.
2. Сәдуақасұлы С. Таңдамалы шығармалар. Алматы, 1993
3. Қ. Қ. Абуев // . Степной маяк. «Жизнь и судьба». Кокшетау.1993.29.05.
4. Қойгелдиев М., Т.Омарбеков. Тарих тағылымы не дейді? Алматы, 1993
5. Қамзабекұлы Д. Руханият: (Мақалалар мен зерттеулер). – Алматы: «Білім», 1997. – 272 бет.
6. Қамзабекұлы Д. Смағұл Сәдуақасұлының бай мұрасын қалай зерттеу керек? // Қазақ тарихы, 1994 ж. №2, 47 бет.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫҢ ІРІ ӨКІЛІ – ИСАТАЙ КЕНЖАЛИЕВ

Ихсанова А.Б.

Батыс Қазақстан облысы, Орал қ.,

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті

raymoon@list.ru

Қазақстанда тарих ғылымының Кеңестік дәуірде қалыптасып, дамуына өз еңбектерімен, зерттеулерімен елеулі үлес қосқан ғалымдардың үлкен шоғыры өсіп шықты. Олар Отан тарихы бойынша іргелі зерттеулер жүргізіп, республикамыздың ғылымы мен мәдениетінің өркендеуіне бар күш-жігерлерін жұмсады. Осыдан-ақ, қоғамның прогреске ұмтылған талпынысын шапшаңдатуға ықпал ететін, өздерінің көрегендігімен өмір сүріп отырған кезеңінің бет-бағдарын анықтайтын негізгі күш – интеллигенция екендігін байқаймыз және интеллигенция өкілдерінің тарихын зерттеу, олардың ролі мен ғылымға қосқан үлесін зерделеу, кейінгі ұрпақ үшін маңызды міндет екендігін түсінеміз.

Қазіргі еліміздің тәуелсіздік алған жаңа өзіндік даму жолын таңдаған тұсында ұлттық интеллигенцияның атқарар қызметі өлшеусіз, оларға артылар жүкте аса ауыр. Өйткені, Қазақстан Республикасы Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында ұлттық интеллигенцияның рөліне ерекше тоқталды. Жолдауда Қазақстан халқының бағыт алып, бой түзеуге тиіс заманның жаңа қаһармандарын танымал ету қажеттілігі баян болды. Осы мәселе тұрғысында рухани дамуда интеллигенцияның рөлін айқындап берді: «Интеллигенция қалыптасқан мемлекет кезеңінде жаңа жалпыұлттық құндылықтар жасауда алдыңғы қатарлы күш болуы керек. Олар заманға сай және болашаққа құлшынысты болуға тиіс. Біз жастарымыз бағыталып, бой түзеуге тиіс өз заманымыздың жаңа қаһармандарын көрсету және жасауымыз керек. Интеллигенция менің пайымдауымдағы Қазақстан-2050 Жаңа саяси бағыты негізінде ел болашағының ментальді, дүниетанымдық үлгісін жобалауда негізгі рөлді қолға ала-алады және алуға тиіс», - деп сенім білдіреді [1].

Интеллигенция – «латынша түйсікті ойшыл, есті білімпаз» деген сөз. Зиялылықты адамдар әр заманда әртүрлі қабылдады, өзінше бағалады. ХХІ ғасырда Еуропа елдерінде «интеллигентті» дегеннің орнына «интеллектуалды» деген терминді пайдалану сэнге айналған. Арасында айырмашылық жоқ. Дегенмен, «интеллектуалды» деп тек саналы, жан-жақты білімді адамдарды атайды. Интеллигенцияның тарихына үңілетін болсақ, оның алғашқы мағынасы қоғам үшін, оның дамуы үшін үлесін қосатын, қоғамның белгілі бір бөлігін құрайтын топтың ең көрнекті, таңдаулы өкілдері. Қашанда ұлттың бірлігі, халықтың рухы ел басына күн туғанда сыналады. Сол кезде ғана олардың

шынайы бет бейнесі айқындалып, ел бастаған жанашырлардың озық ойлы тобы қалыптасады [2].

Қазақ интеллигенциясының өкілдеріөзі туған халқының өткен тарихын кейінгі ұрпаққа сол алғашқы қалпында еш бұрмалаусыз көрсетуді, тарихи оқиғаларды архив құжаттары, нақты деректер арқылы жеткізуді басты мақсат етіп алған. Туған жердің тарихын жандандыруда, тарихи сананы қалыптастыруда зор еңбек сіңірген өлкемізден шыққан интеллигенция өкілдерінің бірі – тарих ғылымдарының кандидаты Исатай Нәсекенұлы Кенжалиев.

Исатай Нәсекенұлы 1927 жылы 10 маусымда Батыс Қазақстан облысы, Казталовка ауданының Беркәлі бөгетінде дүниеге келді [3: 315б.]. Оның балалық кезеңі соғыс жылдарымен тұспа-тұс келді. Исатай Нәсекенұлы елдегі қиын жағдайға қарамастан алғыр да зерек бала болып өсіп, еңбекте де ересек адамдармен қатар бірге жүрді.

И.Кенжалиевтің өз қолымен толтырылған өмірбаянында көрсеткендей, әкесі – Насиболла Кенжалиев ауылда ұстаз, ал анасы – Уабила қарапайым, алайда көзі ашық, көкірегі ояу адам болған. Әкесінің жұртшылықта болуы, бала тәрбиесін толықтай анасының қолына алуына себеп болды. Ұлынан білімділік пен біліктілікті талап еткен анасы Уабила көзі көріп, қолына түскен кітаптарды ұлына әкелетін, ондағы ойы баласының білімді болуына көмектесу [4: 8б.]. Осылайша, болашақ ірі тұлға ретінде қалыптасуына алғашқы түрткі болған ол ата-анасы.

Исатай Нәсекенұлы 1935 жылы орыс мектебінде оқи бастап, 1937 жылы Казталовкада жалғастырады. 1942 жылы Әжібай қонысында 7 класс бітіріп шығады да, Киров колхозына жұмысқа орналасады.

Соғыс аяқталған кезде оқуын аяқтауға тырысқан Исатай Нәсекенұлы 10-шы сыныпқа оқуға түседі. Үзіліп барып жалғасқан оқу арнасын тауып, мектепті үздік бітіріп, 1947 жылы Орал педагогикалық институты тарих факультетіне қабылданды. Оқу қадірін біліп, жасы ересек тартып барып қолы жеткен студенттік жылдарды да барынша мазмұнды, жемісті өткізуге тырысты. 1951 жылы оқуын тәмамдап, өзінің туған жеріне жұмысқа орналасады. Казталовкаға оралған Исатай Нәсекенұлының еңбек жолы өзі оқып шыққан орта мектебінде инспектор қызметінен басталды. Богатырев ауылында мектеп директоры болып қызмет атқарғаны да бар. Құрылыс материалдарының тапшылығы кезеңінде мектеп салып, үлкен ерлік жасағандай болды. Исатай Нәсекенұлының еңбегін ескерген ауыл парткомы оған аспирантураға жолдама береді. 1954 жылы Алматыға келіп, бірден аспирантураға түсе алмаған тарихшы, елге бірден қайтпады. Нарынкөл ауданының Сарыжаз орта мектебінде қызмет етеді, бір жағынан аспирантураға түсуге дайындықты қолға алады [5].

1955-1958 жылдар аралығында Алматы қаласындағы облыстық оқу бөлімінде, яғни мұғалімдердің біліктілігін арттыру институтында тарих кабинетінің әдістемелік меңгерушісі қызметін атқарады. 1958 жылы Алматы қаласының Фрунзе ауданының №60 мектебінде директорлық қызмет атқарып, 1959 ж Ленин ауданының №70 орта мектебіне тарих пәнінің мұғалімі қызметіне

ауысады. Ал, 1960 жылы ол кезде С.М.Киров есімімен аталған қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіне аспирантураға түсіп, 1964 жылы аталған жоғары оқу орнының тарих факультетінің толық курсын тарих мамандығы бойынша жақсы және үздік бағалармен бітіріп шығады. Сондай-ақ, 1970-1975 жылдар аралығында тарихшы Исатай Нәсекенұлы Ауылшаруашылық институтының сырттай бөліміне түсіп, «ауыл шаруашылық өндірісінің экономист-ұйымдастырушы» мамандығын алып шығады.

1965 жылы Алматы ауыл шаруашылық институтының КОКП тарих және философия кафедрасының оқытушысы қызметіне орналасып, философия, ғылыми коммунизм және КОКП тарихы пәндерінен семинар сабақтарын жүргізді. 1969 жылы әріптестерінің ұсынысымен аға оқытушылық дәрежесіне ие болады. Осы кезеңде ол, Абилов Х., Лившиц В.М., Сабиров М.Д. Арыстанбеков, Никитин В.С., Османов Э.Р., кейін Молдабаев Ф.Н., Кулекенов М.Р., Чернов К.Ф., Джаманкулов С.Д., Иксанова З.И., Зеленская И.Н., Устименко Е.А., Ниязова М.А., Асанов А.Х., Жетыбаев А.К., Рукин В.А., Ли Хан-Сен, Канаев А.С., Кумаров М.Ш. және т.б. профессор-оқытушылар құрамымен жұмыс жасап, әріптестер тарапынан жақсы пікірлерде болады.

Еліміздің іргелі жоғары оқу орнындарының бірі, яғни Алматы ауылшаруашылық институтында он жеті жыл сабақ беріп, 1983 жылы ақпан айында И.Кенжалиев Алматы Энергетика институтына ауысады. Аталған оқу орнында маркстік-лениндік кафедрасында аға лаборант болып жұмыс жасайды. Сондай-ақ, Қазақ қыздар педагогикалық университетінің мұрағатында сақталған жеке қорында: «...За время работы в Алма-Атинского энергетического института товарищ И.Кенжалиев аккуратно выполняет поручения кафедры, помогает в учебном процессе, составлял планы секции, семинарских занятий, принимал участие и в других учебно-методических мероприятиях. И.Кенжалиев активно участвует в общественно- педагогической работе, помог в налаживании работы первичной организации общества «Знание» АИЭ. В составе идеологической комиссии цеховой парторганизации кафедр общественных наук АЭИ оказывает помощь в проведении идейно-воспитательной работы среди студентов. Постоянно работает над повышением своего идейно-теоретического уровня...» - деп АЭИ-ның ректоры А.В.Болатов И.Кенжалиевке осындай мінездеме береді [6: 196.]. Бұл мысалдан И.Кенжалиевтың өзінің қызметі мен бірге ұланғайыр қосымша қоғамдық жұмыстар да атқарғанын байқаймыз.

И.Кенжалиевтың ұстаздық қызметі туралы сөз етілгенде, көрнекті ғалымның студент жастар алдында Қазақстан тарихының бұған дейін белгісіз болып келген кезеңдері жөніндегі оқыған дәрістерін толықтырып тұратынын ерекше атап өту қажет деп есептейміз. Осы кезеңде ол жастарға бағыт беріп, ғылыми зерттеу жұмысымен айналысуда үлкен қамқоршы болды. Сонымен қатар бос уақыты бола қалса, кітапханаға барып, тарих, саясаттану, философия пәндерімен білімін көтеріп, ізденушілік талабы мен зерттеушілік талғамын шыңдауының нәтижесінде ғылыми жұмысын оқытушылық-педагогикалық жүйемен тығыз ұштастыра білді. Сондықтан да болар, білікті педкадр

қатарында болып, Алматы қалалық, аудандық комитеттері, ректораттар құрмет грамоталарымен, ақшалай да заттай да сыйлықтар иеленіп жүрді [6: 226.].

Ол педагог ретінде ұлт тарихын жастарға ұғымды және ұтымды түрде қалай жеткізудің әдістері мен тәсілдерін тиімді пайдаланып қана қоймай, Қазақстан тарихының зерттелмеген кейбір мәселелеріне ден қойып, үнемі ізденіс үстінде болды. Кешегі кеңестік әміршілдік жүйенің өзінде ұлтымыздың тарихи кезендерін дөп басып, шындықты шырылдап тұрып жазған тарихшыларымыздың болғаны белгілі десек, солардың қатарында Исатай Кенжалиевтың жүргенін, тек оның мақалаларын оқыған біледі. Көзі ашық, көкірегі ояу ғалым, күнделікті өмірде айналасында болып жатқан күрделі әлеуметтік-саяси жағдайларға үнемі қатынасып отырды, өзінің келелі ойларымен бөлісіп, мақалалар жазып оқырмандарды тарихи зерделеуге шақырды. Мәселен, 1954 - 1956 жылдары Қазақстанда жүргізілген тың және тыңайған жерлерді игерудегі солақай саясат және империялық сананың күшейгенін ерте аңғарған ғалым, оның жағымсыз жақтары қазақ жерінің орынсыз жыртылуы, дала төсіндегі ата-баба бейіттерінің орасан зор зәбірленуі туралы қарсылық білдіріп, жаңа жерлерді игеруге Ресей мен Қытайдағы қазақтарды көшіру тиімді деп 1956 жылы Н.Хрущевке хат жазады. Алайда жауап ала алмады [4: 106.].

60-жылдары КСРО мен Қытай арасының суынып, шығыстан Қазақстанға соғыс қаупі күшейгенде, жеріміздің жақындығы ғалымды ойландырды, үлкендермен ақылдасып сөйлесті, олардың айтары ұлтты біріктіретін саяси күш пен әскери күш Мәскеуде еді. Осындай шарасыздықтан ғалым КОКП саяси бюросына хат жазып, шығыстағы қауіпті сейілту үшін Қазақстанда әскери округ құру және әскери оқу орындарын ашу, ұлттық әскери кадрларды дайындауды қолға алу, осылайша саяси мүмкіндікті пайдаланып, оның қажеттілігі мен тиімділігін айтып мәселе көтерді [4:116.].

Исатай Кенжалиев қоғамдық жұмыстарға белсене араласып, қалалық әкімдік жанындағы ономастикалық комиссияның мүшесі болды. Қалалық, аудандық, облыстық көлемдегі су, жер т.б. атаулардың шығу тарихын мұқият қадағалап, оның дұрыс-бұрысын тарихи деректі құжаттармен дәлелдеп, жариялады. Сондай жұмыстарының бірі Алматы қаласының көшелерінің бірі «Ташкент» көшесін «Райымбек батыр» деп атауды, бейітін қоршап, мазар тұрғызылуын жиі айтып, ақыры 1991 жылы бұл ұсынысы орындалды [4:156.].

Ғалымның тағы бір көтерген келелі мәселелерінің бірі 1992 жылы 8 тамызда жарияланған «Халық кеңесі» газетінде «Астана қайда болуға тиіс?» деген мақаласы шықты. Онда еліміздің солтүстік облысындағы саяси жағдайдың қиындығын, әрі оны тұрақтандыру үшін көп шараларды жүзеге асырып, жақыннан оның орындалуын бақылау, демографиялық байланысты өзгерту т.б. үшін астананы Ақмолаға көшіру қажет деп жан-жақты дәлелдеді. Бұл ұсыныс баспасөз бетінде де, елбасы тарапынан да түсіністік тауып, батыл шешімін тапты [7].

Тарихшы-ғалым өзінің екінші мекеніне айналдырған Алматының тарихына құлшына кірісіп, жергілікті мерзімді баспасөздерде публицистикалық

мақалаларын жиі жариялап отырды. Мәселен, «Алма-Ата» атауының транскрипциясын өзгертіп, ежелгі «Алматы» деп атау туралы жабыла жазып жатқан тұста, ғалым Исатай Кенжалиевтың өз ойын жария етпеуі мүмкін емес. Архивке барып, архив дерегін алға тартып, яғни «1853» жылы жазылған бір деректегі орыс офицерінің қаланы «Алматы» деп жазған дерегін көпшілікке ұсынды, сөйтіп қала атауы үлкен даумен өз атауын алды [4: 166.].

Алматыда жүріп қазақ зиялыларының ортасында ойып орын алған ғалым Исатай Кенжалиевтың өзгелер үлгі алар қырларының бірі, оның қоғамының тарихшысы емес, халқының тарихшысы болуы.

Исатай Кенжалиев Алматыда жүріп зейнетке шыққаннан кейін, 1995 жылы туған жері Орал қаласына оралып, қоныс тепті. Исатай Нәсекенұлы келісімен-ақ, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің тарих факультетіне, оның ішінде Қазақстан тарихы кафедрасының оқытушыларымен тіл табысып, еңбектене бастады. Кафедраның ғылыми жұмыстарына араласып, диссертациялық жұмыстарға ғылыми талдау жасау, пікір жазу, кеңес беру сынды жұмыстарға бел байлап, барлық бұл саладағы іс-тәжірибесін жас оқытушылар мен ғалымдарға өнеге еткендей кеңестерін беріп отырды. «Дәріс, семинар сабақтарын, арнайы курстар: «Бөкей облысы туралы», «Батыс Қазақстан облысы» т.б. тақырыпта студенттерге арнап оқып келді. [8, 6 б.].

Ректорат, оның басшылары бұл ардагер-ұстаздың ғылыми жұмысқа тәжірибесі мол екендігін ескере отырып, оған Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің «Құрметті профессоры» атағын берді. Орал өңіріне келген келген бойда тыным таппай, Исатай Нәсекенұлы көптеген зерттеу еңбектерін елге келіп, бірінен кейін бірін жазып, баспадан жиі шығара бастады. Осы жылдары ол «Батыс Қазақстанның қасіретті жылдары» атты еңбегінен екі кітап, Махамбеттің 200 жылдығына арнап «Махамбет Өтемісұлы» атты монографиясын шығарды. «Махамбет толғаулары», сол жылы Атырауда өткен Махамбеттің 200 жылдығына орай халықаралық конференцияға қатысып, сыйлықтарға ие болды. Сол сияқты 2004 жылы университет жанындағы баспадан «Ғұмар Қараш» атты монографиялық еңбегі жарық көрді. Сонымен қатар Ұлы Отан соғысының 60 жылдығына орай, Кеңес Одағының Батыры М.Мәметоваға арнап, «Мәншөк» атты еңбегін жарыққа шығарды. Исатай Кенжалиев ел арасында жүріп, естеліктер мен ғылыми зерттеулер жүргізді. Жинақталған құнды еңбектері 2006 жылы «Махамбет күйлері» атты жинақ болып шықты.

Тарихшы ғалымның әр жылдардағы жазылған еңбектерімен таныса отырып, Исатай Нәсекенұлының өлке тарихы туралы еңбектерінің кеңестік дәуірден бастау алғанына көз жеткізуге болады. Кеңестік дәуірдің сонау 70 жылдарынан Исатай-Махамбет көтерілісін, Бөкей Орда тарихын зерттеумен айналысып, содан 30 жылдай үзбей зерттеп Отандық тарихқа өзіндік үлес қосқаны сөзсіз.

Тарих ғылымдарының докторы Х.М.Әбжанов «Тұлғасыз тарихтың шығыршығы айналмайды» дегендей, Отандық тарих ғылымының дамуына үлес

қосқан, мемлекетімізде орын алған келелі мәселелерді шешуде жетекші рөл атқарғанын ескере отырып, Исатай Нәсекенұлы Кенжалиевті Батыс Қазақстан интеллигенциясының ірі қайраткерлерінің бірі екеніне көз жеткіземіз.

Кейінгі жас ұрпақ, біздер үшін қазақ халқына тәуелсіздік әкелген жаңа-XXI ғасырда өткен тарихымызды түгендеп, ой елегінен өткізіп рухани байлықтарымызбен қатар, сол байлықтарды жасап, зерттеп құнды-құнды еңбектер жазып қана қоймай, халқының жарқын болашағы үшін қызмет істеген біртуар азаматтардың, қоғам қайраткерлері мен интеллигенциясының есімдерін ел ішінде кеңінен насихаттау бүгінгі таңда атқарылуға тиісті кезек күттірмейтін басты міндеттердің бірі деп білеміз.

Әдебиеттер:

- 1 «Қазақстан – 2050» ҚР президентінің Қазақстан халқына жолдауы
- 2 <http://akikat.kazgazeta.kz/?p=6650>
- 3 Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2002. – 592 бет
- 4 Шарафутдинов З. Бас тарихшы. «Орал», 2007 ж., 28 бет
- 5 Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты 450 қ, 1-т, 2-іс
- 6 Дүйсеналиева А.Д. «И.Кенжалиевтің Қазақстан тарихының зерттелуіне қосқан үлесі (XVIII-XX ғғ.). -6М011400 – «Тарих» мамандығы бойынша педагогика ғылымдарының магистрі академиялық дәрежесін алу үшін дайындалған магистрлік диссертация. – Орал, 2017. – 19-22 б.
- 7 Кенжалиев И. Астана қайда болуы тиіс. // Халық кеңесі. – 1992 ж.8 тамыз
- 8 Қисметов Н. Тыным таппайтын ұстаз. //Орал өңірі. – 2007 ж.

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДУЛЫНЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ

Қабдуали С. М.

Ақмола облысы білім басқармасының жанындағы «Ж.Мусин атындағы
Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі» МКҚК

kubasultan@mail.ru

Халел Досмұхамедұлы – Алаш қозғалысының қайраткері, дәрігер, ұстаз, ғалым. Мамандығы дәрігер бола тұрса да, қоғам өмірінің сан салалы мәселелеріне араласқан саяси және қоғам қайраткері, тарихшы, табиғаттанушы, тілтанушы, әдебиетші, ауыз әдебиетінің сирек үлгілерін жинап насихаттаушы, аудармашы.

1883 жылы сәуірдің 24 бұрынғы Орал облысы, Гурьев уезі, Тайсойған болысы (қазіргі Атырау облысы Қызылқоға ауданы) Тайсойған құмында №4 ауылында дүниеге келген.

Жасынан зерек Халел 1902 жылы Орал әскери реалдық училищесін үздік бітірді. 1903 жылы Санкт-Петербургтегі императорлық әскери медициналық

академияға оқуға түседі. Халелдің студенттік кезеңі Ресейдегі саяси толқулармен тұстас келді. Мұның өзі жас жігіттің саяси көзқарастарының қалыптасуына игі әсер етті.

1909 жылы академияны үздік дәрежелі дәрігер атағымен, Алтын медальмен бітіріп, офицер ретінде кесімді мерзімдегі әскери міндетін өтеуге жіберілді. Алдымен Пермь губерниясында, кейін 2-Түркістан, 2-Орал қазақ-орыс атқыштар батальонында әскери кіші дәрігерлік қызмет атқарды. 1912, 1913 және 1915 жылдары оба індетіне қарсы күрес ісіне қатысты. Бұл еңбектері үшін Императорлық қола медальмен марапатталды. 1913-1918 жылдары «Қазақ» газетінде «Тамыр дәрі хақында», «Сары кезік — сүзек», «Жұқпалы ауру хақында» сынды кәсіби, әлеуметтік-саяси тақырыптарда мақалалар жариялап, өзіндік ой-пікірін білдіріп тұрды. «Как бороться с чумой среди киргизского народа» (1916) деген кітабы өз кезеңінде оба індетіне қарсы күрестің әдіс-тәсілдерін түгел қамтыған еңбек болды. Ресейдегі Ақпан төңкерісінен кейін қазақ даласында облыстық, жалпы қазақ съездерін ұйымдастырып, өткізуге атсалысты. Сәуір айында 800-ден аса делегаттың қатысуымен өткен Орал облыстық қазақ съезінде Ж.Досмұхамедовпен бірге «Орал облысының далалық бөлігін басқарудың уақытша ережелері» атты жергілікті және облыстық деңгейдегі басқару жүйесін толық қамтыған заң жобасын ұсынып, оған делегаттар бірауыздан дауыс берді. Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне қатысып, I жалпықазақ съезінен Бүкілресейлік құрылтай жиналысына депутаттыққа кандидат ретінде ұсынылды.

1917 жылы II жалпы қазақ съезінде жарияланған Алашорда үкіметі — Ұлт кеңесі құрамына сайланды. Алаш қайраткерлерімен бірге бірінші кезекте халықты бүліншіліктен қорғайтын ұлттық әскер — халық милициясын жасақтауға, Алаш қорын құруға, елден алым-салық қаражат жинау ісіне күш салды. Уақытша үкіметтен билікті күшпен тартып алған большевиктердің үстемдігі нығайған тұста, Кеңес үкіметінің басшысы В.И.Ленинмен, Ұлт істері жөніндегі халық комиссары И.В.Сталинмен бетпе-бет келіссөздер жүргізеді. Большевиктер Кеңес өкіметін толық мойындап, сөзсіз бағынуды талап етсе, олар Алашордаға ішінара билік беру (заң шығару, атқарушы билік, сот жүргізу, өз әскері болу), қазақтар шоғырланған жерлерді түгел қазақтарға қайтару, әр жерде кеңес органдары тұтқындаған алаш қайраткерлерін түрмеден босату, оларды қудалауды тоқтату, қаржылай көмек беру сияқты маңызды мәселелерді өткір қоя білді.

1918 жылы Жымпиты қаласында өткен Орал өңірі қазақтарының 4-съезінде Қазақстанның бүкіл батыс өңіріне ықпал етерлік ұлттық-территориялық құрылым — «Ойыл уәлаяты уақытша үкіметін» жариялауға қатысты. Сол жылы қыркүйек айының ортасында Кеңес өкіметіне қарсы күштердің Уфа директориясын жариялау мәжілісіне жиналған Алашорда қайраткерлері бұл құрылымды қолдап, оған «Алашорданың батыс бөлімшесі» деген ат берді. Осы кезеңде Халел Алашорданың атты әскерін ұйымдастырып,

Самарадағы Комуч үкіметінен қару-жарақ алуға, Ұлттық банк ашуға, баспахана, «Еркін қазақ» газетін шығаруға көп еңбек сіңірді.

Алашорда таратылғаннан кейін басқа қазақ зиялылары секілді Халел де жаңа өкіметтің жұмысына тартылады. 1920 жылы 21 тамызда Түркістан республикасы халық ағарту комиссариаты жанынан Түркістан халықтарының оқу-ағарту, мәдени һәм ғылыми мұқтаждарын өтеу үшін арнайы ұйымдастырылған Білім комиссиясының мүшелігіне, кейін төрағалығына сайланды. Ташкенттегі халық ағарту институтында оқытушысы болды.

Орта Азия (Түркістан) университеті медицина факультетінің хирургиялық емханасында ординатор, Түркістан денсаулық сақтау халық комиссариаты алқасының мүшесі және емдеу-санитарлық бөлімінің меңгерушісі болды. Орта Азия мемлекеттік баспа коллегиясының, кейін Қазақ мемлекеттік баспасы Шығыс бөлімінің меңгерушісі, Қазақ мемлекеттік баспа басқармасы меңгерушісінің орынбасары қызметтерін атқара жүріп, отандық ғылымның дамуына да мол үлес қосты. Халел Досмұхамедұлы бір өзі бірнеше қызметтер атқара жүріп, ұлттық мектептердің ғылыми терминология жасау ісіне ат салысады. Жер жерлерде қаулап ашыла бастаған жүйесін құруға, қазақ тіліндегі ғылыми терминология жасау ісіне ат салысады. Жер жерлерде қаулап ашыла бастаған ұлттық мектептерге ана тілінде оқулық жазу қажет болады. Осындай қажеттілік Халелді атқарып жүрген толып жатқан қоғамдық қызметтерін ана тіліндегі оқулықтар жазумен және оны шығару жұмыстарымен ұштастыра жүргізуге мәжбүр етті.

Алаш қозғалысы қалыптастырған зиялылардың ішінде Халел Досмұхамедұлының қайраткер ретінде де, қаламгер ретінде де орны ерекше. Ол сонау 1905 жылдан бастап Алаш қозғалысының басы-қасында жүрді. 1905 жылы Орал қаласында бес облыс өкілдері жиналған Қазақ конституциялық-демократиялық партия құру жиналысына қатысқан он сегіз жасар Халел ісімен де, сөзімен де туған халқына қызмет етіп өтті. Халел күрескерлік жолмен ел арасында жүріп, көнеден қалған мұраларды жинауға белсене кірісті. Оның осы саладағы еңбектері кейінгілерге дерек көзі ретінде мол пайдасын тигізді.

Халел – студент күннен-ақ ұлтшыл, жинаған білім қазынасын халыққа таратуды өзіне борыш санаған һәм сол пікірін іспен көрсете бастаған қазақтың үмітті ұлы еді[1,2].

Халқының жан саулығы мен тән саулығының шипагері бола білген Халел арнайы шақырумен Орынбор қаласында өткен Жалпы қазақ қырғыз съезіне қатысады. Осында қазақ қырғыз өлкелік автономиясы жарияланады, Алашорда өкіметі құрылады. Ол соған мүше болып сайланады.

Х.Досмұхамедовтың ғылыми ізденістермен тереңдеп шұғылдануына басты екі қызметі әсер етті. Біріншіден, қазақ-қырғыз білім комиссиясының, екіншіден, Мемлекеттік ғылыми кеңестің төрағасы болуы еді.

Ол қазақ әдебиеті мен мәдениеті үшін құнды бірқатар еңбектер тындырды. Халел Досмұхамедұлы қазақ халқының тілі мен әдебиетіне, тарихына қатысты материалдар жинақтап, тілдің дыбыс жүйесінің өзекті мәселесі – сингармонизм заңын зерттеді. Ол «Қазақ халық әдебиеті. Қысқаша

очерк», «Самарқан шаһарындағы «Тіллә-кәри» және «Ширдар» медреселерін салдырушы Жалаңтөс батырдың шежіресі», «Бұхарадағы Көгілташ медресесінің салынуы туралы әпсана», «Қазақ-қырғыз комиссиясынан», «Шернияз шешен», «Алаш не сөз», «Диуани лұғат ат-түрік», «Кенесарының соңғы күндері», «Қазақ әдебиетінің тарихы» сияқты т.б. ғылыми-теориялық еңбектер жазып қалдырды, «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы туралы қысқаша мағлұмат», «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингормонизм заңы», «Мұрат ақынның сөздері» сияқты күні бүгінге дейін деректік мәнін жоймаған жинақтарын шығарды.

Халел Досмұхамедұлының қаламы жүйрік журналист болғанын қазақ тілінде шығып тұрған «Шолпан», «Ақ жол», «Еңбекші қазақ», «Сәуле» сияқты газет журнал беттерінде жарияланған мақалаларынан айқын көруге болады. Ол сонымен бірге қазақ қырғыз білім комиссиясы жанынан «Сана» журналын шығарып, өзі соның редакторы болған.

Қазір біз тарихымызды зерттеп, тіліміздің, өнеріміздің рухани мұраларымыздың терең тамырын тануға кірістік. Белгілі ғалым, академик-жазушы З.Қабдолдың сөзімен айтқанда, шын мәнінде халқымыздың ояну дәуірі туғызған алыптардың қатарында жарық жұлдыздар шоғыры секілді Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқиев есімдерімен қатар Халел Досмұхамедұлы есімін атауы әмбебап ғалым Халел Досмұхамедұлына берілген әділ баға болып табылады. Бүгінде Халелтану бағытында көптеген жұмыстар атқарылып жатыр.

Алашшылдар қазақ халқының болашағын таптық жікке бөлуден емес, ұлттық бірліктен көргенін, халықтың тұрмыс-тіршілігін басты назарға алғаны мәлім болды. Алашорданың қызметіне араласқаны – Халелдің өміріндегі ақтаңдақ емес, қайта оны төл халқының ұлы мақсатына жақын етіп көрсетеді. Қорыта айтқанда, Х.Досмұхамедұлы – халқына өзін арнаған ғылым адамы. Бойындағы күш-қуатын, сана-сезімін сарқа еңбек еткен. «Өз еліміздің өткен-кеткені туралы, басынан кешкен дәуірлері туралы ... ата-бабаларымыздың істерімен танысып, кеткен жаңылыстарына күйініп, жақсылықтарына сүйініп ғибрат алмақ – адамға сана береді» [3], - деп, оның өзі айтқандай, алашшылдар мен тапшылдарды бөле-жармай, ендігі жерде қазақ халқының басынан өткен үлкен бір белесі, сабағы деп қабылдау керек.

Алаш қайраткерлері қазақтың рухани дүниесін байытатын мәдени, әдеби құбылыстардың қай-қайсысына болса да баға беруге тырысып, өз заманынында қалың көпшілікке таныстырып отырды. Осындай ұлт үшін рухани мұраны насихаттаған үлкен шоғырды өз тарихымызда ең алдымен алашшылдар арасынан табамыз. Алаш қозғалысы – тек қана белгілі бір кезеңді қамтыған саяси, тарихи, қоғамдық құбылыс емес, тұтас ұлттық өрлеуді тудырған орасан құбылыс. Соның ішінде қайраткерлігімен де, қаламгерлігімен де ұлтына қызмет еткен Халел Досмұхамедұлы сияқты ұлы тұлғалардың орны айрықша.

Алаштың қайраткері Халел Досмұхамедұлының ауыз әдебиеті үлгілерін жинап-зерттеудегі, зар заманды қайта жаңғыртудағы қомақты үлесі бар. Халел Досмұхамедұлы қазақтың рухани дүниесін байытатын мәдени, әдеби

құбылыстардың қай-қайсысына болса да баға беруге тырысып, өз заманынында қалың көпшілікке таныстырып отырды. Осындай ұлт үшін рухани мұраны насихаттаған үлкен шоғырды өз тарихымызда ең алдымен Халелдің еңбектерінен табамыз.

Әдебиеттер:

1. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары (Құраст. Жолдыбаев М., Дәуітов С.) – Алматы: Қазақстан көркем әдебиет баспасы, 1931. – 53 б.
2. Омарұлы Б. Зар заман әдебиеті. – Астана: Елорда, 2005. – 372 б.
3. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176.

ОБРАЗОВАНИЕ ЗЕМСТВА В АТБАСАРСКОМ УЕЗДЕ (1917 – 1919 ГГ.)

Каженова Г. Т.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана
gkazhenova@mail.ru

Первые местные органы самоуправления в России – земства, были введены в 1864 г. В Сибири, Степном и Туркестанском крае, как и в некоторых губерниях и областях Российской империи, земские учреждения стали вводиться только в 1917 г., что было связано с административными реформами Временного правительства 1917 г. Пришедшее к власти Временное правительство впервые вводит волостное земство и *рассчитывает получить широко разветвленный, многочисленный аппарат управления, расходы, на содержание которого несло бы местное население.*

17 июня Временное правительство утвердило Временное положение о введении земства в Архангельской губернии, Сибири и Степном крае. Согласно этим юридическим актам, исполкомы губернского и уездных народных собраний преобразовывались во временные земские управы с возложением на них полномочий по сбору налогов и организации выборов земских собраний.

Представители казахской интеллигенции рассматривали земства как первую ступеньку в достижении самоуправления и перехода к территориальной национальной автономии. *Вопрос о введении земства обсуждался на Первом Общеказахском съезде 21-28 июля 1917 г., на котором было принято решение о создании земства «среди кочующих, как и среди оседлого населения».*

Летом 1917 г. в Акмолинской и Семипалатинской областях, как и по всей Сибири, власть на местах была сосредоточена в руках общественных исполнительных комитетов, которые состояли из демократичных по составу местных организаций и учреждений. Повсеместно при уездных исполнительных комитетах стали создаваться комиссии по введению земства.

Так же, как в сибирских областях и губерниях, земство в Акмолинской области стало создаваться снизу, с волостного уровня. Выборы в уездные

земские собрания происходили здесь после организации и начала работы волостных земств. Создание уездных земских управ и проведение уездных земских собраний гласных началось только лишь в ноябре 1917 - январе 1918 г.

13 декабря 1917 г. начала свою работу Атбасарская уездная земская управа. С 19 по 26 января 1918 г. проходила вторая сессия Атбасарского уездного земского собрания гласных, на котором тайным голосованием избрали председателя земского собрания и его заместителя сроком на один год. На собрании также был избран начальник Атбасарской уездной милиции и его помощник из казахов. Начальнику уездной милиции поручили укомплектовать штат милиции, причем всякое назначение участковых начальников и милиционеров должно было утверждаться уездной земской управой [1: 5-18].

Начавшаяся земская реформа в основном охватила районы с проживанием русского населения. В казахских волостях организация земства начаться не успела. Земская реформа была прервана с установлением Советской власти.

Большевики, захватив власть в свои руки, начали упразднение и разгон всех только что образованных волостных земских собраний и волостных земских управ, заменяя их совдепами и советскими исполнительными комитетами. Аппарат земских управ передавался соответствующим подразделениям исполнительных комитетов Советов. Таким образом, большевики, придя к власти, ликвидировали органы земского самоуправления.

Казахская либеральная интеллигенция, организовавшаяся к тому времени в партию «Алаш», Октябрьскую революцию восприняла как покушение на демократию и угрозу своим автономистским планам. 5 - 13 (18 - 26) декабря 1917 г. в Оренбурге состоялся Второй Общекиргизский (общекзахский) съезд, на котором было провозглашено казахское автономное государственное образование под управлением правительства, именовавшегося «Алаш-Орда». Съезд решил не признавать Советской власти, и в конечном итоге Алаш-Орда переходит в антисоветский лагерь.

В конце мая – начале июня в целом ряде городов Сибири и Казахстана произошли антисоветские мятежи. Советская власть пала. С приходом к власти антибольшевистских правительств началось восстановление и функционирование земских учреждений. В декларации к населению от 1 июня 1918 г. Западно-Сибирский комиссариат, под властью которого находилась и Акмолинская область, главной задачей местных уполномоченных назвал восстановление органов самоуправления, которые и должны были стать представителями высшей государственной власти на местах.

Во многих местах городские и земские управы возобновили деятельность в первые же дни после падения Советской власти. Часто органы местного самоуправления оказывались единственной властью на освобожденных территориях. Во многих уездах временное управление в городе и уезде переходило объединенному собранию выборных представителей станицы и гласных городской Думы. Собранием избирался Временный исполнительный

комитет по управлению городом и станицей, который и принимал на себя обязанности по организации власти в уезде.

В г. Атабасаре, основное население которого составляло казачество, после свержения большевистской власти также был образован Временный исполнительный комитет, который сразу же организовал съезд гласных, избранных ранее в уездное земское собрание из представителей волостей. Съезд проходил с 5 по 9 июня 1918 г и представлял из себя земское собрание (которое функционировало до конца 1919 г.). На съезд явилось 84 делегата от уезда и станицы. Съезд решил произвести новые выборы уездных земских гласных из числа съехавшихся на съезд делегатов, с расчетом выбрать одного уездного гласного от 3000 человек. Участники съезда также высказали пожелание о немедленном присоединении казаков к общей земской работе и «не разделении на казаков, крестьян и киргиз» [2: 19-24].

На протяжении лета 1918 г. большая часть функционировавших до установления Советской власти органов местного самоуправления возобновила свою деятельность. Началась работа по созданию новых земств. Выборы земства осложнялись тем, что население самовольно образовывало новые волости до проведения самих выборов, а количество гласных от волостей уже было определено по прежнему административному делению. Это нарушало пропорциональное представительство гласных. Кроме того, выборы земских управ происходили с отступлением от закона 1917 г., так как во всех русских волостях они были избраны не земскими собраниями, а волостными сходами. Все эти временные органы самоуправления предполагалось заменить земскими управами на предстоящих выборах, которые должны были пройти в течение января и февраля 1919 г.¹

По данным на 18 сентября 1918 г. Атбасарская уездная земская управа состояла из 8 человек, представлявших только русское население. Лишь в декабре 1918 г. на земское собрание явились представители от казахских общественных организаций и попросили пополнить уездную управу казахскими представителями. Тогда в Атбасарскую уездную управу вошло 5 человек от русского населения, избранных на крестьянском съезде еще в июне 1918 г. и 3 чел. от киргизского населения, избранных на собрании, состоявшемся в декабре этого же года [3: 25-2 об.].

Большую роль в восстановлении органов земского самоуправления сыграли представители Алаш-Орды. После свержения Советской власти для обеспечения относительной самостоятельности лидеры Алаш-Орды вступают в союзные отношения с антибольшевистскими силами России. 24 июня 1918 г. Алаш-Орда приняла постановление о признании недействительными на территории Алаш всех декретов советской власти. Вводились в действие законы и декларации Временного правительства, восстанавливались земские учреждения, введенные законом от 17 июня 1917 г. и упраздненные советской властью.

¹Государственный исторический архив Омской области. Ф. 1617. Оп. 1. Д. 140. Л. 19.

Алаш-Орда включила в свое исключительное право на сбор всех государственных налогов с населения автономии, распорядившись немедленно приступить к сбору кибиточной подати. Были разработаны принципы управления автономией. Повсеместно стали создаваться областные и уездные советы Алаш-Орды, состоящие из 3-5 человек, которые временно назначались Алаш-Ордой, а затем избирались из числа всех граждан автономии на первом очередном земском собрании гласными-казахами и утверждались Алаш-Ордой. Причем, как указывалось в постановлении, если неказахское население изъявит желание остаться в автономии, то советы избираются всем собранием [4: 91-92]. Таким образом, при разработке принципов управления в автономии, Алаш-Орда стремилась сохранить представительные многонациональные по составу органы местного самоуправления, созданные после февраля, и в то же время создать национальные органы власти, подчиненные непосредственно ей.

30 августа 1918 г. представители Алаш-Орды докладывали в комитет членов Всероссийского Учредительного Собрания, что на освобожденных от большевиков частях территории автономии Алаш восстановлены земские и городские самоуправления [5: 72]. Однако в основном речь здесь шла о земствах, восстановленных в русских волостях.

Образование земств в казахских волостях происходило с большим трудом. В Атбасарском уезде в волостях с казахским населением еще сохранялись исполнительные комитеты под председательством бывших волостных управителей, а в отдельных аулах - аульные старшины. Так, в 11-ти отдаленных Баганалинских волостях председателем комитета этих волостей был избран Касен Каскымбаев, бывший волостной управитель, которого называли эмиром или ханом. У него на службе состояло около 3 000 вооруженных джигитов и несколько мелких отрядов. Отряды Каскымбаева останавливали на дорогах людей, едущих с товаром и накладывали на них контрибуции на содержание своих отрядов. Каскымбаев боролся с большевизмом, следил за порядком и искоренял конокрадство [6: 25 – 26 об.].

Об отношении казахского населения к земству председатель Атбасарской уездной земской управы писал, что казахская интеллигенция относится к земству сочувственно, но ее слишком мало. Относительно остального казахского населения, он предполагал, что оно «принять активного участия в земской управе едва ли сможет, в особенности в зимнее время, в виду разбросанности его на сотни и тысячи верст и отсутствию средств и путей сообщения, особенно это чувствуется в настоящую суровую зиму, т.к. благодаря гололедице наблюдается падеж скота».

Экономическое положение уезда зимой 1918/19 года действительно было очень тяжелым. Об этом в Омск сообщалось: «В санитарном отношении уезд находится в плохих условиях по причине недостаточности медицинского персонала и отсутствия медикаментов в то время, когда в уезде свирепствует эпидемия тифа. В экономическом отношении некоторые поселки нуждаются в семенной ссуде, а у киргизского населения, вследствие последних метелей, а затем гололедицы, в пяти волостях явилась бескормица и связанный с ней

падеж скота, так называемый «джут». Вообще состояние уезда во всех отношениях нельзя назвать благополучным».

Не состоявшиеся зимой выборы гласных не начались и весной. 25 мая 1919 г. председатель Атбасарской уездной земской управы Г.В. Яценко докладывал управляющему Акмолинской областью о том, что выборы гласных в земство, как русского, так и казахского населения приостановились.

Повсеместно начавшаяся работа по восстановлению земских учреждений крайне затруднялась нехваткой финансов. Местные органы отмечали как большое зло «нелажность аппарата для собирания земских повинностей». Затруднения в земской работе вызывались и «отсутствием культурных работников», в докладах с мест писали: «в большинстве волостных управ секретари не только неопытные, но есть и малограмотные...».

Уездные управы связывали трудности в работе и с последствиями периода большевистского правления: «...Самым главным наследием большевистской политики является нежелание населения платить земские сборы. После того как население привыкло смотреть, что все расходы по содержанию каких-либо учреждений и организаций могут покрываться из собранных контрибуций с состоятельного класса, взыскание земских сборов показалось слишком странным, якобы являющимся предзнаменованием осуществления старых дореволюционных порядков. Все эти факторы тормозили восстановление и налаживание работы уездных и волостных земств.

Летом 1919 г. ситуация на фронтах гражданской войны развивалась явно не в пользу белых. Постепенно произошел перелом. Началось наступление Красной армии. На освобожденных территориях Акмолинской области, как и повсеместно, Реввоенсоветы армии и политотделы частей Красной Армии создавали местные революционные комитеты. Земские учреждения были ликвидированы.

Таким образом, в Атбасарском уезде начавшаяся с таким трудом работа по созданию органов местного самоуправления завершиться не успела. Организация земских учреждений в казахских волостях усложнялась из-за кочевого образа жизни населения, отсутствия средств и путей сообщения. Выборы в земство, запланированные на зимний период 1919 г. не состоялись из-за суровых погодных условий, гололедицы, падежа скота, которые ухудшили и без того тяжелое социально-экономическое положение кочевого населения. В казахских волостях Атбасарского уезда сохранялись исполнительные комитеты, которые возглавляли бывшие волостные управители или аульные старшины, не заинтересованные в образовании земских органов.

Сложную ситуацию, в которой создавались органы земского самоуправления в крае, усугублял и тот факт, этот процесс проходил на фоне периодической смены власти антибольшевистских правительств и Советов. Это ограничивало возможности земских самоуправлений. После окончания гражданской войны, окончательно установившаяся Советская власть полностью ликвидировала земство.

Литература:

1. Государственный исторический архив Омской области. Ф. 1617. Оп. 1. Д. 133. Лл. 5 -18 об.
2. Государственный исторический архив Омской области. Ф. 1617. Оп. 1. Д. 133. Л. 19 – 24.
3. Государственный исторический архив Омской области. Ф. 1617. Оп. 1. Д. 140. Л. 25 – 27 об.
4. *Алаш-Орда. Сб. документов. - Кзыл-Орда, 1929. - С. 91-92.*
5. *Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. 2300. Оп. 9. Д. 1. ГАРФ. Ф. 667. Оп. 1. Д. 16. Л. 72.*
6. Государственный исторический архив Омской области. Ф. 1617. Оп. 1. Д. 140. Л. 25 – 26 об.

АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ – ҒАЛАМДЫҚ МӘСЕЛЕ

Ж.Ж.Кульбаева, Р.К.Хусаинова

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ.

kudaikulova88@bk.ru, bizhamal55@bk.ru

Азық-түлік қауіпсіздігінің қазіргі жаһандық жайы адамзат өміріне күрделі қауіп төндіруде. Жер шары тұрғындарының саны өскен сайын халықты азықпен қамтамасыз ету мәселесі де ушығып отыр. 2050 жылы адам саны 9,5 млрд-қа дейін жетеді деген болжам бар. Сондықтан да азық-түлік дағдарысы және оның алдын алу – әлем жұртшылығын алаңдатып отырған басты мәселе. Қазіргі таңда азық-түлік тапшылығы орын алып, ашаршылықтан зардап шегіп жатқан елдер де аз емес. Дүниежүзінде бүгінгі күні созылмалы аштық дертіне шалдыққандардың саны 925 млн адамға жетеді, бұл Жер шары тұрғындарының 14 пайызына тең. Сондай-ақ әлем елдерінің 29-ы азық-түлік тапшылығын өткір сезінуде. Бұл маңызды мәселе турасында Қазақстан Президенті Н. Назарбаев ШЫҰ мүше мемлекеттері басшыларының отырысы кезінде сөйлеген сөзінде «Қазіргі уақытта әлемдік тұтыну мен табиғат апаттарының салдарынан шикізат пен энергия ресурстары бағасының өсуі азық-түлік өнімдерінің қымбаттауына алып келді. Азық-түлік дағдарысының зардаптары бүкіл әлемдегі әлеуметтік және саяси жағдайдың ушығып кетуіне соқтырады. Бұл жағдайда азық-түлік қауіпсіздігін аймақтық және халықаралық деңгейде тұрақтандырып, үйлестірілген және келісілген әрекеттерді жүзеге асыру шарт», – деп атап өтіп, ШЫҰ-ға қатысушы мемлекеттердің арасындағы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша ынтымақтастықты арттыру керектігін айтқан болатын. Сондай-ақ осы отырыста Елбасы азық-түлік қауіпсіздігі мен суды пайдалану ісінің маңыздылығын ескере отырып, ұйым

қабырғасында «Су-азық-түлік» комитетін құру жөнінде бастама көтерген-ді. Қазіргі азық-түлік дағдарысының әлем бойынша белең алып отырған шағында мұндай іс-шаралардың жедел қолға алынып, нақтыланған жүйеде жұмыс атқаруының, азық-түлік қауіпсіздігін сақтауда қосымша резерв жинаудың, сондай-ақ елді азық-түлікпен қамтамасыз етудің бірден-бір бағыты – ауыл шаруашылығында кәсіпкерлікті өрістету, шаруа қожалықтарын кеңінен дамыту, ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу саласы мен тамақ өнеркәсібіне аса мән беріп, олардың жұмысын жандандыруды қадағалаған жөн.

Азық-түлік тапшылығының жылдан-жылға артуының бір факторы ретінде жоғарыда халық санының өсуін атап, тамаққа сұраныстың бұрынғыдан еселеніп артып ортырғанын айтсақ, енді бірі соңғы кездегі аграрлық сектордың дұрыс жолға қойылмай, кенже қалуы деуге әбден болады. Сөзіміздің дәлелі, еліміздегі ауылшаруашық өнімдері 1990 жылы ішкі жалпы өнімнің (ІЖӨ) 36 пайызын құраған болса, бүгінде бұл көрсеткіш 4 пайыздан ары аса алмай тұр. Азық-түліктің тек 40 пайызы ғана өзімізде өндіріліп, қалған 60 пайызы өзгенің бақшасынан тасымалданады. Демек, бұл тұста аграрлық сектордың рөлі ерекше. Қазіргі ауыл шаруашылығының шикізаттық сипаты азық-түлік қауіпсіздігіне көп кедергі келтіріп отыр. Осы орайда технологияның кенже қалып отырғаны қол байлап, бүгінгі күні елдегі ауыл шаруашылығы өнімдерінің басым бөлігін – 80 пайызын шикізат күйінде шығаруға мәжбүрміз. Яғни азық-түлік қауіпсіздігі мәселесінде ерекше мәнге ие отандық өнім, оның ішінде ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен өңдеуде үлкен жобаларды қолға алып, арнайы бағдарламалар негізінде жұмыс жасау керектігі көрініп тұр. Әлемдік тәжірибелерге көз жүгіртсек, 70-80 жылдары-ақ Германия, Франция, Швеция, АҚШ елдері азық-түлік қауіпсіздігіне бағытталған шаралар бойынша алдымен фермерлердің құқығын ерекше қорғайтын заңдар қабылдаған, аграрлық секторға ерекше мән берген. Демек, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, қайта өңдеу өнеркәсібі экономиканың негізгі бір саласы ғана емес, сонымен бірге ол – азық-түлік қауіпсіздігінің кепілі. Сондықтан да бүгінде жүзеге асырылып жатқан мемлекеттік аграрлық саясатқа ерекше назар аударып, оның алдағы уақыттағы даму көрсеткіштері мен негіздерінің қалай көш түзейтініне болжам жасай отырып, заман талабына сай стратегиялық бағыттарына қажетті өзгерістерді енгізуіміз керек. Елімізді азық-түлікпен қамтамасыз етудің бірден бір бағыты – ауыл шаруашылығында кәсіпкерлікті өрістету, шаруа қожалықтарын кеңінен дамыту. Осы орайда айта кетерлігі, қай елде болмасын ауыл шаруашылығының өркенді дамуы алдымен қаржыландыру мәселесіне тікелей байланысты. Дегенмен қазіргі күні банктер ауылға қаржы беруге құлықсыз, инвесторлар да бұл жаққа көп жолай бермейді, елімізде аграрлық саланы бірден-бір қаржыландырушы тек мемлекет болып отыр. Ал ауыл шаруашылығы қомақты айналма қорды қажет ететіндіктен бөлінген қаржының бұл саланың етек-жеңін толықтай жамауға жетпей қалып жататыны да аян. Бұған агросектордың табиғи жағдайға барынша тәуелді сала екенін тағы қосыңыз. Технологияның жедел игерілмеуі салдарынан шикізаттың уақытылы өңделмеуі, өз кезегінде оның арзан бағамен шекара асып жатқаны – жыл бойы

жанталасқан шаруалар еңбегінің зая кетіп отырғанының бір көрінісі. Сондай-ақ бұл жерде тікелей жеткізу жүйесінің дамымауы, яғни сатушы мен тұтынушы арасындағы тікелей сауда жасау жүйесінің жоқтығы да – жиналған өнімнің бекер жарамсыз болып, желге ұшуына себеп. Сондықтан да азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде орыны ерекше аталатын агросекторды жан-жақты жоспарлай отырып, дамытудың маңызы мол. Нарық механизмдері түзетілмейінше және егіншілікке одан көп инвестиция салынбайынша әлемнің әртүрлі аймақтарында «ашаршылық көтерілістерінің» бастала берері айдан анық.

Бүгінде кең жазиралы жайылымдары мен егіншілікке қолайлы алқаптары бар Қазақстанның ғаламдық азық-түлік жүйесіндегі алар орнын шет елдік мамандар ерекше атап отыр. IV астаналық экономикалық форумда да азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі сөз болып, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің қосымша деңгейін көтере алатын бірден-бір мемлекеттің бірі ретінде Қазақ елі аталды. «Қазақстан – аумақтық және жаһандық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі маңызы зор мемлекет. Агроөндіріс кешенін дамытуға қажетті жер және табиғи ресурстары мол. Бұл елде ауыл шаруашылығы саласы тұрақты дамып отыр. Өйткені ол мемлекет тарапынан ұдайы қолдауға ие болып келеді. Оның үстіне, аталмыш салаға жаңа экспорт көздерін ашу үшін инвестициялар да көптеп тартылды. Осындай жұмыстардың нәтижесінде соңғы жылдары Қазақстан – астық пен ұн экспорттау жөнінен көшбастаушы. Ал бұл Қазақстанның жаһандық азық-түлік нарығы үшін қаншалықты маңызды екендігін көрсетіп отыр», – деп «ҚазАгро» ұлттық басқару холдингі директорлар кеңесінің мүшесі, әрі италиялық «Агротехника» компаниясының директоры Джорджио Понци еліміздің агросектордағы әлеуетін сөзіне тиек етсе, осы форумда сөз алған БҰҰ Азық-түлік ауыл шаруашылығы ұйымының (UNFAO) бас директоры Жак ДИУФ мырза: «...жаһандық ауыл шаруашылығы жүйесіндегі Қазақстанның атқарар рөлінің маңыздылығын атап өткен жөн. Өзінің бай табиғи қазынасының арқасында бұл мемлекет ауыл шаруашылығы өнімін ұлғайту бойынша зор басымдықтарға ие. Соның арқасында Қазақстан жаһандық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде өзін жаңа деңгейге көтере алатыны сөзсіз. Сол себепті UNFAO басқа да халықаралық ұйымдармен қатар Қазақстанның ауыл шаруашылығын дамытуда технологиялық қолдау көрсетуге әркез дайын», – деп жаһандық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде өз орыны бар қазақ еліне UNFAO-ның ықыласы ерекше екенін жасырмады.

Азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі өте өткір болып отырған елдердің бірсыпырасы Орталық Азия өңіріндегі импорттаушы елдер екені баршаға аян. Бұл тұста Орта Азия елдеріндегі азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі алуан түрлі сипатта екенін айта кеткен жөн. Бірақ бес мемлекетке ортақ факторлар да баршылық. Мәселен, аймақ елдері теңізге шығатын жолдың жоқтығынан, қоғамдық институттардың әлсіздігінен, қатаң климаттық жағдайдан, сондай-ақ ортақ сауда айналымының дамымай қалуынан, су көздеріне қатысты түйткілдер мен кедейліктің аса жоғары деңгейде болуынан (25 пайыздан 60 пайызға дейін)

зардап шегіп отыр. Бұл туралы БҰҰ Азық-түлік ауыл шаруашылығы ұйымының (UNFAO) бас директоры Жак ДИУФ «Соның ішінде Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Өзбекстан секілді астықты сырттан тасымалдайтын елдердегі жағдайға ерекше көңіл бөлу қажет. Бұлар, негізінен, ТМД аумағы бойынша дәстүрлі экономикалық қатынастарға тәуелді елдер. Бұл бес мемлекет азық-түлік мәселесін шешу үшін өңірлік-саудалық ынтымақтастықты арттыра түскендері дұрыс. Сондықтан да ауыл шаруашылығы инфрақұрылымдарын, сала технологияларын, оны дамыту мен тәжірибелер алмасуды дамыту қажеттігін ескерген жөн» деген ойын айтқан-ды. Осы орайда шетелдік мамандардың елімізге көз тігіп отыруының басты себебі де еліміздің әлемдік астық нарығынан ойып тұрып өз орнын тауып, тұрақты сатып алушылары бар елдер қатарынан көрінуі. Әлемнің ең ауқымды үн экспортшылары алтылығының қатарына кіретін Қазақстан үн экспорты бойынша қатарынан үш жыл бірінші орында келді. Осы орайда Нұрсұлтан Әбішұлының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі отандық өнімдердің әлеуетін ерекше атап отырғанымен келіспеуге болмайды. Өзімізде өндірілген өнімді шикізат күйінде сыртқа сатқаннан бұрын, алдымен ішкі нарықты жан-жақты қамтамасыз ете отырып, шикізатты өңдеп, дайын өнім ретінде экспорттаудың барынша пайдалы екеніне мән беріп, елдегі тамақ өнеркәсібін жандандыруға назар қою керек.

Шекара асып келген өнімнің сапасы кейде сан соқтырып, қауіпсіздігі сырт қалып жатады. Арнайы зертханада сынақтан өтпеген өнімдерді сапасы мен қауіпсіздік тексерісін сұрамай-ақ, сатып алып жатқан алып-сатарлар жетерлік. Бұған азық-түлік тапшылығына әкеліп соқтыратын өнімнің бақылаудан шығып кететін бағасын тағы қосыңыз. Осылай тұтынушыға едәуір зиянын келтіріп отырған импорттық өнімдер ел экономикасының кенжелеп қалуына да өз себін тигізіп келеді. Яғни бүгінде кәсіпкерлер тоқтап тұрған өндірістерді жандандырып, бәрін нөлден бастап, өзімізде өнім өндіргеннен гөрі, сырттан дайын өнімді «дорбалауды» жөн көреді. Бұл – ел экономикасының бір орында тұралап тұруының негізгі факторы. Сондықтан да Елбасы Жолдауындағы «Отандық өнімдер – 2020 жоспарының іске асуының табысты индикаторы. ...Қазақстан өнеркәсібі экспорт нарығында отандық брендтің кең торабына айналуы керек» деген ойдың мәні мен мағынасына ерекше ден қойғанымыз жөн. Осы орайда азық-түлік қауіпсіздігін қадағалап, отандық өнімнің әлеуетін арттыру үшін Үкімет қолда бар мүмкіндікті жан-жақты қарастырып, «Қазақстанда жасалған» деген марканың қанатын кеңге жаюына жағдайды жасап отыр. Экспорттаушыларды қолдаудың біртұтас жүйесін құру, негізгі құралдарды қаржыландыру, экспортты сервистік қолдау, экспорттаушылар гранты мен экспорттық сауданы қаржыландыруды қарастыру – Үкіметтің басты міндеті.

Қазіргі таңда дүниежүзілік экономикалық саясаттың негізгі бір мәселесіне айналған азық-түлік қауіпсіздігінің айналасындағы сұрақтарды ертеңгі күнге қалдырмай-ақ шешіп алғанымыз абзал. Азық-түлік мәселесі ушыққан елде саяси-әлеуметтік тұрақтылықтың орнамайтыны да аян. Ұлттық азық-түлік қауіпсіздігін бақылауда ұстау үшін өндірілетін өнім көлемі 80

пайыздық межені бағындыруы керек екен. Ғалымдардың айтуынша, азық-түліктің 25 пайызы сырттан алынса, оған бақылау жасау қиындап, қауіпсіздігінен айырылады.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жолдары:

1. Денсаулыққа қауіп туғызатын заттар мен микроағзаларды анықтаудың оңай және арзан әдістерін жасау.

2. Азық-түлік өнімдерінің бактериялық, микологиялық, паразитарлық тазалығын бақылау үшін және олардың құрамындағы гармондар мөлшерін анықтауға арналған зерттеу жұмыстарын кеңейту және тереңдету.

3. Аурулардың алдын алып, оларды жедел түрде анықтаудың және емдеудің қазіргі заманға сай әдістерін пайдалану (молекулалық генетика, иммунология әдістері).

4. Қоршаған ортаны қорғау жұмыстарын, санитарлық бақылауларға қатаң тәртіп енгізу.

5. Жердің құнарлығын арттыру үшін жаңа технологияларды енгізіп, жерге әрдайым күтім жасау.

6. Тауарды өндірушілер мен сатып алушылар арасындағы байланысты ынталандыру.

7. Азық-түлік қауіпсіздігін сақтауда қосымша сақтық қорын жинау (резерв).

8. Нарықтағы тұтыну бағасын тұрақтандыру (халыққа қол жетімді баға орнату)

Әдебиеттер:

1. Глобальная стратегия ВОЗ в области безопасности пищевых продуктов. 2002 г.

2. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2016 ж.

3. Позняковский В.М «Гигиенические основы питания, качество и безопасность пищевых продуктов» Сибирское университетское издательство. 2007 г.

4. Батиева Г.К. «Азық-түлік проблемасы» //Денсаулық №5

5. Шаңырақ: Үй-тұрмыстық энциклопедиясы. Алматы : Қаз.Сов.энцикл.Бас ред., 1990 г.

6. Крамер-Агеев Е.А. «Безопасность жизнедеятельности», Изд.: МИФИ, 2011г.

7. Смагулов А.К. Ауыл шаруашылық тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі мен сапасы, Атамура, Алматы, 2002

8. Руководство по методом анализа качества и безопасности пищевых продуктов / Под ред. И.М. Скурухина, В.А.Тутельяна. – М.: Брандес – Медицина, 2006г.

9. Эрл М., Разработка пищевых продуктов., Санкт-Петербург., Изд- во: «Профессия»., 2004 г.

10. Гавриленков А.М., Экология безопасность ПП., Санкт-Петербург ., Изд-во: «ГИОРД»., 2006 г.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕҢБЕК ПОТЕНЦИАЛЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Кусаинова М.К, Ташметов К.К

Көкшетау қ., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
meirgul.91@mail.ru

Еңбек нарығы көпқырлы, біртекті емес әлеуметтік-экономикалық қатынастардың жүйесі ретінде еңбек күшімен қамтамасыз ету және қолдануды жүзеге асырып отырады. Ғылыми-техникалық, технологиялық, технологистикалық және ақпараттық прогрестің дамуына байланысты еңбек нарығының рөлі артуда. Сондықтан белсенді экономика салаларын жоғары квалификациялы мамандармен қамтамасыз ету қажеттілігі туындып отыр. Қазақстандағы мемлекеттік саясат аясында жүзеге асырылатын еңбек потенциалын тиімді пайдалану - әлеуметтік бағдарланған мемлекетті құрудағы негізгі міндеттердің бірі болып табылады. Мысалы, «Қазақстан-2050: қалыптасқан мемлекеттің жаңа бағыты» Стратегиясында еңбек нарығын модернизациялау және халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартуға мән берілді.

Қазіргі таңда Қазақстанда экономикалық белсенді халықтың үлесі 2016 жылғы деректер бойынша 9 млн адамды құрады, бұл бес жыл бұрынғы көрсеткішпен салыстырғанда 1,9 % -ға жоғары, дегенмен жалпы халықпен салыстырған үлес салмағы азайып, 70% құрады. Экономикалық белсенді халықтың ішінде 8,6 млн адам экономикалық қызметпен айналысатындар, ал қалған 0,5 млн адам – жұмыссыздар. Жұмыссыздық мәселесі маңызды әлеуметтік –экономикалық мәселелердің бірі болып отыр. Соңғы үш жылда жұмыссыздық деңгейі 5% көрсетті, 2012 жылмен салыстырғанда 0,3 %-ға төмен [1].

Елдің экономикалық дамуының маңызды көрсеткіші халықтың салалар бойынша құрылымы болады, 2016 жылғы деректер бойынша еңбек нарығындағы адамдар ауыл шаруашылығында (16,2%), сауда (15,3%), өнеркәсіпте (12,7%), білім беру саласында (12,1%) жұмыс істейді. Ең төмен көрсеткіштер жылжымайтын мүлік саласы, ақпарат саласында - 2%-дан төмен [1].

Егер жеке жұмыс түрлерін қарастыратын болсақ, онда ақпаратпен, құжаттармен жұмыс жасайтын адамдар шамамен 2 есеге өсті. Бес жыл ішінде орташа алғанда операторлар, аппаратшылар, машинист және құрастырушылар саны 8,4%-ға, қызмет көрсету саласындағы, тұрғын-коммуналды, сауда саласындағы адамдар саны 4,3%-ға өсті. Соның ішінде қысқартуға ұшыраған адамдар ауыл шаруашылығы (-17,4%) саласына және біліктілігі жоқ (-5,1%) адамдарға тиесілі [2].

Елдегі еңбекақы мөлшерінің өзгерісін қарасақ, орташа айлық номиналды жалақының мөлшері 2012 жылғы 101,3 мыңнан 2016 жылы 1,4 есеге өскенін көруге болады. Бұл көрсеткіш аймақтар бойынша біркелкі емес, Атырау, Маңғыстау облыстарында және Астана қаласында айлық мөлшері 200 мың теңгеден асса, Жамбыл, ОҚО және СҚО бұл көрсеткіш 2,5 есе аз [2].

Салалар бойынша ең жоғары еңбекақы тау-кен өндіру, техникалық қызметтер саласында, ал ең төмен деңгей ауыл шаруашығында және білім беру саласында.

Сонымен қатар халықтың еңбек етуі толық және жартылай еңбекпен қамтылуы болуы мүмкін. Қазақстанның еңбек нарығы дамуының қазіргі сатысында толық еңбекпен қамтылғандар 6% -ға (немесе 456 мың адамға) өсті және жартылай еңбекпен қамтылған адамдар саны 45% -ға (немесе 372 мың адамға) азайды. Бұл жартылай еңбекпен қамтылған адамдардың қосымша табыс көздерінің болуының белгісі. Қосымша жұмыста еңбек етуші адамның орташа жұмыс күнінің ұзақтығы 12-13 сағатты құрайды, сонымен қатар қазақстандықтардың 298 мыңы қосымша табыс табу үшін артық уақыт жұмыс істеуді қалайды.

2016 жылдың аяғында 660 мың адам белгіленген еңбек күнінің ұзықтығынан аз еңбек еткен. Оның 180 мыңы күніне 10 сағаттан аз уақыт жұмыс істеген [2].

Халықаралық еңбек ұйымының еңбек Концепциясына сәйкес лайықты еңбек деп тәуелсіз, әлеуметтік әділетті және тең құқықты еңбекті айтады. Лайықты еңбек жағдайларының сақталуы тұрғындардың өмір сүру сапасы мен өмір салтына байланысты [3].

Сонымен, соңғы бесжылдықта тұрақсыз экономикалық жағдайлар кезінде еңбек өнімділігі тұрақсыздық көрсетіп, жекелеген жылдары төмен көрсеткіштерді көрсетті (шамамен 4 %).

Қазақстан аумағы бойынша табыстың теңсіздігі азайып келеді. 2012-2016 жылдардағы кейбір көрсеткіштер табыстың көп бөлігінің ең бай адамдарда шоғырлану үлесінің азайғандығын көрсетті.

Гендерлік теңдік те еңбек өнімділігі мен лайықты еңбек ағдайларының факторы болып табылады. Гендерлік теңсіздік 2012 жылы 30,5%-дан 2016 жылы 33%-ға өсті, яғни ер адамдардың еңбекақысы сол жұмыстағы әйел адамдармен салыстырғанда жоғары [1].

Лайықты еңбек жағдайларының маңызды критерийлерінің бірі қауіпсіз еңбек және күзет шарттары болып табылады. Барлық салалар бойынша қауіпті еңбек жағдайларында қызмет ететін адамдар ішінде ер адамдардың үлесі әйелдермен салыстырғанда 2 есе көп. Дегенмен, денсаулық сақтау және тамақтану салаларында қолайсыз еңбек жағдайларында жұмыс істейтін әйелдер саны басым. Жалпы алғанда, санитарлық-гигиеналық талаптарға сай келмейтін орындарда әр жетінші әйел және әр төртінші ер адам жұмыс істейді.

Шу, ультрадыбыс және вибрация әсер ететін жұмыста барлық еңбек етуші адамдардың 9,5% (2012 ж. – 8,1%), газдану және шаң-тозаң жағдайында 7,5%

(2012 ж. – 7,8%), қолайсыз температуралық режим жағдайында 3,6% (2012 ж. – 3,8%) еңбек етеді.

Қауіпті және зиянды өндіріс орындарының жұмысшыларына 99,7 млрд теңге өтемақы және қосымша төлемдер төленген, бұл 2012 жылмен салыстырғанда 1,3 есе көп.

Еңбек етушілердің 18%-ы өтемақылардың кем дегенде бір түрін алады. Ең қауіпті және зиянды өндіріс орындарында қосымша демалыс түріндегі жеңілдік беріледі. Қауіпті және басқа да қолайсыз еңбек жағдайлары үшін 381,6 мың адам (10%) қосымша төлем алған, 315,2 мың адам тегін сүт немесе тамақ түрінде (9%) жеңілдік берілді.

Сонымен қатар өндіріс орындарында жарақат алу салдарынан өлім көрсеткіштері төмендеген. Мысалы, 2011 жылы 100 мың еңбек етушіге 11 адамнан келсе, 2015 жылы сәйкесінше 6 адамға азайған.

Лайықты Еңбек Концепциясына сәйкес, жұмыс тек табыс көзі ғана емес, сонымен қатар жеке құндылықтар, отбасы мен қоғам тұрақтылығының негізі, сонымен қатар экономикалық өсімнің қозғаушы күші.

Сөйтіп, еңбек нарығының экономикалық және әлеуметтік тиімділігін қамтамасыз ету үшін үкіметтің саясаты еңбек нарығын оңтайландыруға, еңбек жағдайларын қалыптастыруға және әлеуметтік қамсыздандыруға бағытталуы тиіс.

Әдебиеттер:

1. Электронды ресурс-Қазақстан статистика агенттігі – www.stat.kz
2. Современное состояние рынка труда в Казахстане: брошюра / Под ред. З.К. Шаукеновой. – Астана: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2017
3. Человеческие ресурсы страны: сущность, особенности и принципы развития в условиях глобализации. //Труд в Казахстане, Б.Татибеков. - 2004. - №2. - С.4.

«ГЕОДЕМОГРАФИЯ ЖӘНЕ ГЕОУРБАНИСТИКА НЕГІЗДЕРІ» ПӘНІ БОЙЫНША «ГЕОГРАФИЯ» БАКАЛАВРЫ МАМАНДЫҒЫНЫҢ СТУДЕНТТЕРІНЕ АРНАЛҒАН ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚ ЖАСАУ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Манапова А.К., Баязитова З.Е.

Көкшетау қ., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
ainurka-2291@mail.ru

Қазіргі қоғам дамуының кезеңі күрделі өзгерістермен сипатталады. Қоғамдағы өзгерістер білім беру секторына да әсер етіп жатыр. Студенттерді оқытудың жаңа әдістері енгізілді, оның ішінде электрондық оқу құралдарын пайдалану - университеттегі білім беру жүйесін жаңғыртуға бағытталады. Бұл

«География» мамандығының студенттерін де кәсіби тұрғыдан даярлау мен оқытудың жаңа тәсілдерін әзірлеуді талап етеді.

География ғылымы – өте қызықты да күрделі ғылым. Пәнге қызықтыру арқылы студенттерге табиғаттың күрделі құбылыстары мен заңдылықтарын ұғындырып, сапалы білім беру оқытушыдан үлкен шеберлікті, оған қоса ғылым мен техника жаңалықтарын, яғни жаңа педагогикалық технологияларды әр сабағында тиімді қолдануды талап етеді.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп Елбасымыз атап өткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде қолдану мен оның тиімділігін арттырудың маңызы аса зор.

Жаңа ақпараттық технологияны оқыту процесінде пайдалану, студенттің шығармашылық интеллектуалдық қабілетінің дамуына, өз білімін өмірге пайдалана білу дағдыларының қалыптасуына ықпал етеді. Электронды оқулықтар оқушыны білім қорымен қаруландырып қана қоймай, оның танымдық белсенділігін арттыруда да алатын орны ерекше.

«География» бакалавры мамандығы бойынша білім беру стандарттары мен оқу бағдарламалары аясында «Геодемография және геоурбанистика негіздері» оқу курсы студенттерге таңдау пәні ретінде ұсынылады.

Геодемография халықтың санын, құрамы мен құрылымын, аумаққа бөлінуін, өсу немесе кему динамикасын қоғамдық-тарихи жағдайлармен байланыстырып зерттейді. Геодемографиядағы ең басты мәселе - халық санының ұдайы өзгеруін, өсу мөлшерін, дамуын анықтау [1;5]. Ал геоурбанистика қалалық орталықтардың жұмыс істеуі мен дамуына байланысты мәселелерді жан-жақты талдау және зерттеу жұмыстарымен айналысады [2;43].

«Геодемография және геоурбанистика негіздері» оқу курсы бірнеше оқу-әдістемелік материалдарымен қамтамасыз етіледі: оқу жұмыс бағдарламалары, дәрістер, тәжірибелік сабақтарға арналған материалдар, студенттердің өзіндік жұмысына арналған әдістемелік және қосымша материалдар және бақылау материалдары.

Бірақ бұл материалдарды оқытушылар жеке қолданатындықтан (бұл пән бойынша студенттерді оқытудың тиімділігін төмендетеді), компьютерлік технологияны пайдалана отырып, оқу үдерісін оңтайландыруға көмектесетін электрондық оқулық жасау мәселесі туындайды.

Осылайша, «Геодемография және геоурбанистика негіздері» пәні бойынша «География» бакалавры мамандығының студенттеріне арналған электрондық оқулық әзірлеу қажеттілігі келесідей:

1. «Геодемография және геоурбанистика негіздері» пәні бойынша электронды оқулық жасау және құру, студенттерге материалды өз бетінше оқып үйренулеріне көмектесу және оқытушыларға электронды оқытулықтардың көмекші құрал ретіндегі маңыздылығы;

2. Электронды оқулықтар бойынша оқытудың заманауи жетістіктеріне негізделген кешенді, педагогикалық ғылым мен компьютерлік технологияларды дамытудың қажеттілігі және әдістемелік негіздері;

3. Ғылыми жұмыстармен айналысу, қажетті материалдар табу мәселесін жеңілдету.

Қарапайым оқулықта барлық ақпарат мәтін және график түрінде көрсетіледі. Электронды оқулықта барлық мультимедиялық технологияларды тиімді қолдануға болады.

Біріншіден, электронды оқулық мәтінін түрлі-түсті ерекшеленген шрифтпен (жартылай қалың, курсив, асты сызылған) жазуға болады. Арнайы символдарды, пиктограммаларды көптеген әр түрлі әліпбилерді (кириллица, латиница және т.б.) қолданумен математикалық формулаларды және мәтіндерді бір тұтастыққа қалыптастыру мүмкіндігі бар. Мысалы, «Геодемография және геоурбанистика негіздері» пәні бойынша қамтылатын келесі: «Дүние жүзінің халқы», «Тұрғындар саны және олардың өсу және кему ырғағы», «Халықтың ұдайы өсуі және типтері», «Тұрғындарды санау әдістері мен халық санағы» тақырыптарында математикалық формулаларды қолданып, тұрғындар санын, олардың өсу және кемуін есептеуге ыңғайлы болар еді.

Екіншіден, әр түрлі графикалық бейнелерді (суреттерді, фотоларды, кестелерді, гистограммалар мен үш өлшемді бейнелерді) жеңіл құруға болады. Осының барлығын қозғалысқа келтіруге болады. Бұл жоғарыда аталған пәннің негізінде «Дүние жүзінің халқының ұлттық құрамы және оның жіктелуі, нәсілдік және діни құрамы», «Жер шары тұрғындарының орналасуы және көші-қоны» тақырыптары бойынша халықтың ұлттық, нәсілдік және діни құрамын графикалық бейнелер арқылы сипаттауға жақсы мүмкіндік туғызар еді.

Үшіншіден, нақты ақпарат, сурет, басқару батырмалары блогына және т.б. қатынау барысында жаңа дауыстық бейнелерді немесе дауыс сигналдарын қолдануға болады. Автономды режимде дауыстық клиптарды қоюға, динамикалық процестерді дауыстауға болады.

Төртіншіден, білім беру қажеттілігіне дайындалып, магнитті тасымалдаушыларда және фотопенкада сақталған бейнематериал, бейнебаяндарды қолдануға болады. Мысалы, «Геодемография және геоурбанистика негіздері» пәні бойынша электрондық оқулыққа видео-дәрістер енгізу.

Бесіншіден, мультимедиялық технологиялар анимацияларды, суреттерді «шығаруға», мәтінді және оқулықтың басқа да объектілерін қолдануға мүмкіндік береді. Бұл технология эксперименталды жұмыстарды визуалды түрде көрсетуге, қауіпті тәжірибелерді жүргізуге мүмкіндік береді. Осылайша, «Геодемография және геоурбанистика негіздері» пәнінен келесі тақырыптарды оқытуда мультимедиялық технологияларды қолдануға болады: «Әлемдік урбандалу географиясы және қазіргі заманғы қалалық кеңістік», «Қала және ауыл халқы», «Аймақтық сипаттама: Қазақстан және ТМД, Шетелдік Азия және Еуропа, Африка, Солтүстік және Латын Америкасы, Аустралия және Мұхиттық аралдардың халқы».

«Геодемография және геоурбанистика негіздері» пәні бойынша электрондық оқулық құру арқылы оқытудың келесі мүмкіндіктеріне қол жеткізуге болады:

- Сырттай оқитын студенттерге және сабаққа әр түрлі себеппен келмеген жағдайда электрондық оқулық таптырмайтын оқулық болып табылады;
- Компьютерлік тест ретінде жеке дара білімді бақылау;
- Студент өзіне қиын сұрақтарға қатып келуіне болады;
- Оқыту процесін үш тілде жүргізуге болады.
- Экологиялық талаптардың іске асуы (орман массивін сақтау, қағаз, типографиялық бояуларды шығаратын өндірістің қысқаруы).

Қорыта келгенде, қазіргі кездегі оқу-тәрбие үрдісінде әлеуметтік сұраныс технология деңгейінің жетістігін талап етеді, яғни оқыту мен тәрбиелеудің мазмұнын модернизациялау деңгейінен (бағдарлама, оқулық, оқу курстары) өтіп, екінші саты— ақпараттық технология деңгейіне көтеріледі. Ақпараттық технологияларды сабақта үнемі және жүйелі қолдану студенттердің пәнге қызығушылықтарын оятып, өзіне деген сенімін ұлғайтады, оқыту процесінің сапасын арттыруға кеңінен жол ашады және уақыт үнемделеді, оқу әдісі мен құралдарын таңдауға, түрлендіріп отыруға мүмкіндік туғызады. Электрондық оқулық пен электрондық каталог құрудың немесе оны қолданудың студенттер үшін берер пайдасы мол. Соның ішінде «География» мамандығының студенттері үшін «Геодемография және геоурбанистика негіздері» пәні бойынша электрондық оқулық жасау бір жерден ақпаратты алуға көмегін тигізеді.

Әдебиеттер:

1. В.А.Борисов. Демография. М.: Издательский дом Notabene, 2001. - 5 б.
2. Перцик Е.Н. Геоурбанистика. М.: Академия, 2009. - 43 б.

НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ НЕЗАВИСИМОСТИ

Нурсеит Н.А.

Казахско-Американский университет, г.Алматы

askartau@mail.ru

Целью данной работы опровержение догм, препятствующих духовному и культурному возрождения национального самосознания казахов. Работа соответствует идеям государственной программы «Рухани жанғыру»:

1 догма - история государственности казахов насчитывает 550 лет

Ее обычно связывают с образованием казахского ханства. На самом деле, «первое упоминание этноса "казах" относится к X веку», - на 500 лет раньше, чем считалось в учебниках по истории. Это открытие сделала Галия Камбарбекова, обнаружившая в Иране древнюю рукопись "Тарихи монгол" [1].

А ведь раньше историки первое упоминание этноса "казах" связывали с государственностью, основанной ханами Жанибеком и Кереем в XV веке [2]. С чем связано такое заблуждение? Оно подпитывается политическими моментами. Оно связано с тем фактом, что история казахов не ограничивается территорией сегодняшнего Казахстана, а распространяется на территорию соседних государств. Ряд ученых связывают слово казах с названием сакского племени, жившего в VII—IV вв. до н.э. Оно жило в Причерноморье и называлось "касоги". Карамзин пишет, что страна кософов или черкесов в 10 веке называвшаяся Касахией, находилась между Черным и Каспийскими морями. Это подтверждает и Семенов-Тяньшаньский [3]. Тынышпаев М. в своей книге «Происхождение киргиз-казаков и история образования казахского ханства» от 1925 года [4 : 43] писал, что в 10 веке византийский император Константин Порфирородный местность на Востоке от Таматарахи, бассейн р. Кубани называет «Казахией, а арабский писатель Абульфреда, почивший в 1320 году, Азовское море называет «Озак», т.е. по их мнению первоначальные земли казахов - это низовья р. Кубани, Дона и Южной России. Здесь возникло и первое казахское государство. Но такое трактование истории, по мнению политиков, могло бы не понравиться соседям. Поэтому власти решили подстраховаться и ограничили историю нынешними границами страны. В итоге история казахов и их государственности уменьшилась с 2500 до 550 лет.

2 догма - ключевая роль старшего жуза в создании государства казахов

Среди жузов обычно самым главным считается старший жуз, а среди биев первым почитается Толе би, затем Казыбек би, и затем Айтыке би. Этим также объясняют преобладание выходцев старшего жуза во властной элите. Но, это спорные вопросы. По мнению историка Бариева Р.: в 50-70-х годах XV века, около 200 тысяч человек, откочевав из ханства Абулхаира, что располагалось на Едиле, собрались на единой территории под властью Керее и Жанибека [5]. Основными откочевавшими племенами были аргыны и керейи. Они «составили примерно 1/3 всего населения ханства Абулхаира» [3]. Нет ли здесь противоречия? Конечно, есть. Возникает вопрос, как получилось, что племена среднего жуза ушедшего с территории младшего жуза вдруг создали на территории старшего жуза государство, где старший жуз стал играть решающую роль? Где логика? Отсюда следует, что роль жузов в истории казахов должна быть коренным образом переосмыслена.

Что касается великих биев, то наиболее ключевую роль в истории казахов сыграл Айтыке би, а не Толе би и Казыбек би. Он был и по возрасту старше на 19-21 лет, и естественно – более уважаем. «Согласно «Казахской национальной энциклопедии», книге «Елтутка», Айтыке бий скончался в 1700 году в возрасте 56 лет. В этих же источниках указано, что годы жизни Толе бия - 1663-1756, а Казбек бия - 1665-1765. Согласно этому, в 1700 году при беседе с Айтыке бием до его смерти Толе бию было всего 37, Казыбек бию – 35» [6:4]. Если верить автору книги «Түп-түқияннан өзіме шейін» Шапырашты Казыбек би Тауасарулы [7], который жил в 18 веке и был современником тех событий,

именно Айтике би – сумел организовать казахов в годы джунгарского нашествия и поставил во главе казахского ополчения Абулхаир хана, который затем нанес поражение джунгарам в ряде важных битв, в т.ч. решающей Анаракайской в декабре 1729-январе 1730 годов, когда решалась судьба и независимость казахов. Поэтому, неправильная трактовка событий является неблагодарностью героям, и не служит правильному воспитанию молодежи.

3 догма - царизм был темницей народов, а большевики дали свободу

Новые факты говорят, что советская история была фальсифицирована. Наоборот, «время правления Николая II – самый динамичный период в росте численности русского народа за всю его историю. Менее чем за четверть века население России увеличилось на 62 млн. человек. За 1885 – 1913 гг. промышленная продукция выросла в пять раз, превывсив темпы промышленного роста наиболее развитых стран мира. ... Среднедушевой доход ... людей удвоился. ... Общие расходы на долю народного образования и культуры выросли в 8 раз, более чем в два раза опережая затраты на образование во Франции и в полтора раза в Англии [8:39].

Николаю II принадлежит идея всеобщего и полного разоружения. Результатом стали Гаагские мирные конференции 1899-го и 1907 годов. Более того, во время первой мировой войны царское правительство по ходатайству видных казахских биев разрешило казахам не участвовать в военных действиях, а принимать участие только в тыловых работах. Что касается Национально-освободительной войны 1916 года, то оно было вызвано ростом налогов в среднем в 2-3 раза и связано с общим ухудшением финансовой ситуации в империи, а также мобилизации в армию на тыловые работы «инородческого» мужского населения в возрасте от 19 до 43 лет [9].

Да, в царское время казахи потеряли свою государственность. В 1818 году титул хана был упразднён в Среднем жузе, а в 1824 — в Младшем жузе; за тем последовало включение земель Среднего жуза в состав Западной Сибири. Земли казахов были распределены между разными губерниями. Однако, они продолжали управляться на уровне округов и волостей на выборной основе в соответствии с обычаями местного населения [10].

Что касается большевиков, то они лишь декларативно обещали народам право на самоопределение, чтобы расшатать царскую власть и повысить свою роль в глазах всего мира, но на деле это в их планы не входило. В начале в феврале 2018 года большевиками была ликвидирована Туркестанская автономия. «Для ликвидации ... из Москвы в Ташкент прибыли 11 эшелонов с войсками и артиллерией, под командованием Константина Осипова. ... С 6 по 9 февраля 1918 происходили уличные бои, со значительными жертвами и разрушениями в которых погибло более 10 тыс. мирных жителей» [9]. 5 марта 1920 года Военно-революционный комитет по управлению Киргизским краем ликвидировал правительство Алаш-Орды, просуществовавшую с ноября 1917 по март 1920 годов. Вместо нее 26 августа 1920 года была создана Киргизская автономная республика, полностью контролируемая из центра, и проводившая политику, нередко против интересов казахского населения.

В результате, если в условиях царской России численность казахов росла (она выросла с 1,1 млн. чел. в 1830 году до 6 млн. в 1916 году или почти в 6 раз) [11], то в условиях Советской власти – она резко снизилась – с 6,3 млн. до 1 млн. или почти в 6 раза за 1916-33 годы. Часть из них 0,7 млн. человек смогли откочевать за пределы Казахстана, но большая часть (4,8 млн. чел.) погибла – во время гражданской войны, голода 1919-1922 годов и 1931-1933 годов [12], вызванных политикой экспроприации и коллективизации [13]. Эту политику Советов в отношении казахов следует назвать геноцидом, так как доля казахов в населения края резко упала с 1914 по 1939 годы - с 59% до 38%, несмотря на значительно более высокий уровень рождаемости [14], [15]. Если бы не было геноцида, она должна была бы вырасти или хотя бы остаться на том же уровне.

4 догма, что независимость казахам «досталась даром»

В ходе «парада суверенитетов» (1988-1991 годов) Казахстан предпоследним среди 15 союзных республик - 25 октября 1990 года провозгласил свою независимость (после нас была только Киргизия), и самым последним среди союзных республик 16 декабря 1991 года принял решение о выходе из СССР, тогда все было окончательно решено в Беловежской пуще, а именно после того, как 8 декабря 1991 года, главы трёх республик-учредителей СССР (Россия, Украина, Беларусь) подписали Беловежское соглашение о его роспуске и создании СНГ как межгосударственной организации [16]. Поэтому и считается, что казахам «независимость» досталась без труда.

Конечно, такое политически обусловленное выжидание властей не может умалить многовековой борьбы казахского народа за свою независимость, за которую многие заплатились кровью и жизнью.

Например, декабрьские события 1986 года стали катарсисом, который привел к распаду СССР, так как затем последовали события в Азербайджане, Прибалтике и т.д. До сих пор мы имеем дело лишь с фальсифицированной советской версией, что жертвой декабрьских событий было всего 2-3 человека. Хотя, конечно, в мае 1990 года Политбюро ЦК КПСС приняло постановление, в котором было признано, что содержащаяся в постановлении ЦК КПСС 1987 года „оценка массовых нарушений общественного порядка в г. Алма-Ате в декабре 1986 года как проявления казахского национализма является ошибочной...“, а в сентябре 1990 года были опубликованы выводы Комиссии Президиума Верховного Совета Казахской ССР по окончательной оценке декабрьских событий. 12 декабря 1991 года был издан указ Президента РК о реабилитации граждан, привлеченных к ответственности за участие в событиях 17–18 декабря 1986 года. В декабре 1997 года участнику декабрьских событий Кайрату Рыскулбекову, погибшему в тюрьме, посмертно было присвоено звание Народного героя – “Халык кахарманы”. А 18 сентября 2006 года в центре Алматы был открыт монумент „Рассвет свободы” в память о событиях 1986 года [17].

Однако, материалы работы комиссии М. Шаханова для широкой общественности не открыты, истинные жертвы – герои декабрьских событий не названы поименно, а сколько их было – не известно. В их честь не установлена

стэлла с поименными надписями как это принято в зарубежных странах. Участники репрессий также не понесли никаких наказаний. Во всяком случае об этом ничего неизвестно. Поэтому, если мы считаем, что декабрьские события являются важным этапом на пути приобретения народом независимости, то честью и долгом ученых историков, и государственных деятелей будет найти всех героев, которые отдали свои жизни ради народа и увековечить их имена. А тех, кто участвовал в репрессиях и гонениях на невинных студентов и молодежь привлечь к ответственности, согласно нормам права. Как говорится в народе: «Ел намысын ер коргар, ер намысын ел коргар».

5 догма, что наши предки мечтали о создании Республики Казахстан

Не совсем верно. Они мечтали о независимой стране казахов. Именно поэтому в Советское время наша страна называлась Казахская социалистическая республика. Сейчас она называется Республика Казахстан. Получается как говорится «масло масляное», так как Казах-стан итак с древнетюркского языка и означает Республика казахов. Поэтому добавлять сюда еще республика излишнее. Либо здесь надо нам взять пример с кыргызов – которые несколько лет назад заменили прежнее название своей страны «Республика Кыргызстан» на новое – «Кыргызская республика». Конечно, в Казахстане живут и другие народности. Однако, это исконная казахская земля и мы у других народов земли не завоевывали. У нас не было империи, которая присоединяла к себе другие народы и их территории. Более того, ныне более 70% населения нашей страны – это казахи [18]. Поэтому правильное название нисколько не ущемляет представителей других народов, живущих в стране, а воздаст должное уважение коренной нации за его щедрость, радушие и гостеприимство.

6 догма, что название нашего народа – это казах

На самом деле, правильное название нашего народа – это «казак». В связи с тем, что русский язык в Казахстане у нас не только официально употребляется наравне с казахским и является языком межнационального общения, но и на деле является основным рабочим языком как центральных органов власти, так и крупного бизнеса, то очень важно, чтобы во всех официальных документах, и в казахстанских СМИ «казахов» правильно именовали на русском языке. Потому что любое искажение бьет по национальному самосознанию.

Конечно, на первый взгляд, кажется, что правильное название или написание народа на русском языке - это мелочь, так как у нас казахи привыкли к многоязычию, а в некоторых городах русский язык преобладает. Но, учитывая, что русский язык сейчас более широко используется в нашей стране, чем казахский, для повышения национального самосознания очень важно, чтобы казахи себя правильно, а не искаженно называли, хотя бы на территории своей страны. Пока же сами русскоязычные казахи повторяют искаженное название своего народа, и в деловом общении, и в СМИ. Конечно, это не было бы проблемой, если бы все казахи, знали свободно свой язык и разговаривали между собой на нем. Но, сейчас – это проблема, так как многие казахи,

особенно выросшие в городе, не владеют им в полной мере и общаются на русском языке.

7 догма, что окончания -ов, -ев, -ова, -ева - это казахские окончания

О самосознании общества свидетельствует правильное написание им своих имен и фамилий. Пока по окончаниям многих фамилий казахов можно сказать, что в целом уровень национального самосознания казахов не высок.

Многие не освободились полностью от своего колониального прошлого, оно держит многих из нас невидимыми, но очень прочными нитями и родимыми пятнами, как неказахские окончания наших фамилий. Но, эти пятна очень легко читаются людьми со стороны. И очень грустно, что многие из нас этого даже не замечают, а некоторые даже этим гордятся.

Конечно, это много лучше, чем у чукчей и эскимосов – которые называют себя русскими именами, Иван Григорьевич или Зинаида Васильевна. Хотя, 20-30 лет назад это было распространено и в северных регионах нашей страны. Поэтому большой шаг сделан. Еще больший шаг сделали те, кто поменяли свои фамилии на исконно казахские. Но, таких пока меньшинство в нашей стране.

Литература:

1. ЦентрАзия, 2015. Срочно обновить учебники! Историк Камбарбекова нашла первое упоминание этно-термина "казах" в документе X века. 18.02.2015, <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1424272800>
2. Forbes, 2015. Когда появилось слово "казах". <https://forbes.kz>
3. Turkicworld.org, 2017. Documented relict and contemporary tamgas of the türkic peoples. Ethno-Political Divisions and Historical Notes. http://s155239215.onlinehome.us/turkic/30_Writing/301Tamgas/TamgasAndUransHistoryNotesRu.htm
4. Тынышпаев, М. Великие бедствия и великие победы казахов. Алма-Ата: Жалын, 1991. - 152 с.
5. Бариев Р., 2007. Когда, как и почему казахи откололись от узбеков. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1187240520>
6. Аубакиров Н.Н., Бексеитов С.К., 2014. «Айтеке би – справедливый бий казахского народа». Карагандинский государственный технический университет, Караганда, 15 стр.
7. Тауасарұлы Қазыбек бек. Түп – тұқияннан өзіме шейін / Баспаға дайындаған Б. Қыдырбекұлы. – Алматы: Жалын, 1993. – 416 б.
8. Император Николай II. Крестный Путь / авт.-сост.: Т.Н. Микушина, Е.Ю. Ильина, О.А. Иванова. – Омск: Из. Дом «Сириус», 2016.
9. National Digital History, 2014. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане, 29 Сентября 2014, <http://e-history.kz>
10. Википедия, 2017а. Казахстан в составе Российской империи. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
11. Население Российской империи (1897—1917), <https://ru.wikipedia.org>
12. Википедия, 2017б. Голод в Казахстане (1919—1922). <https://ru.wikipedia.org/wiki>

13. Википедия, 2017в. Голод в Казахстане (1932—1933). <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
14. Султан Хан Аккулы, 2014. Потери казахов от голода 1932–1933 годов составили 4 миллиона 68 тысяч человек. <https://informburo.kz>
15. Олжаев Айдын, 2015. Как менялась численность казахов со времен Казахского ханства? (Обзор казпресса). 17 февраля 2015. <https://365info.kz>
16. Википедия, 2017г. Парад суверенитетов. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
17. Декабрьские события в Алма-Ате (16 — 18 декабря 1986 года). <http://www.tarih-begalinka.kz/ru/timetravel/page3272//>
18. Аскар Муминов, 2017. К 2030 году Казахстан на 90% будет состоять из казахов, - эксперты. Газета «Курсив», 14 декабря 2017 г.

АТМОСФЕРАДАҒЫ РАДИАЦИАДАН ТУЫНДАЙТЫН ОНКОЛОГИЯЛЫҚ АУРУЛАР

Омарғалиев Р.А, Берсимбай Р.И , Какабаев А.А.
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ.
rus_omargali@mail.ru

Онкология (греч. onkos — масса, ісік + logos — білім) — ісіктердің пайда болу себептерін, даму тетіктерін зерттейтін және оларды диагностиқау, емдеу және алдын алудың медицина аумағы. Дербес медико-биологиялық пән ретінде онкология ХХ ғасырда ғана қалыптасты, ал ісіктер адамзатқа көне дәуірден бері белгілі.[1] Онкология аумағындағы зерттеулер қазіргі заманғы өзекті және елеулі проблемалар қатарына жатады. 2007 жылдан бастап Қазақстан Республикасында жыл сайын – 4 ақпанда Дүниежүзілік қатерлі ісікке қарсы күрес күні атап өтіледі. 2010 жылы Дүниежүзілік қатерлі ісікке қарсы күрес күні «Жұқпалы факторлардан туындаған онкологиялық аурулардың біріншілік профилактикасы» ұранымен өткізілді.[2]

Қазақстандағы ең өзекті мәселенің бірі – онкологиялық ауру. Статистикалық көрсеткіш бойынша аталған дерктен болатын өлім саны басқа аурулармен салыстырғанда елімізде өте жоғары болып, халықтың өсімі мен өмір ұзақтығына айтарлықтай әсер етіп отыр. Өмір бақи рактан зардап шегу әрбір бесінші қазақстандыққа қауіпті. Қатерлі ісік ауруынан елімізде 100 мың адамға шаққанда 5 пайызы зардап шегеді. Тері қатерлі ісігінен 100 мың адамнан 18,4 %, сүт безі рагы 19,5%, асқазан рагы 18,9 %, өңеш рагы 9,3 % және жатыр мойынының рагынан 8,2 % халық сырқаттанған. Ал, бұл дерттің алдын алу шаралары қалай ұйымдастырылған? Рактан қалай аман қалуға болады деген сұрақ денсаулық сақтау мамандарының күн тәртібінен түскен емес.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының болжамдарына сәйкес, 2020 жылға

дейін аса қатерлі ісікпен ауыратындар мен өлімге ұшырайтындар саны бүкіл әлем бойынша 1,5-2 есеге артпақ. [2] Сарапшылар ауру санының өсуі ер адамдар арасындағы өкпе қатерлі ісігі, әйелдер арасындағы сүт безінің қабынуы және жатыр рагының есебінен артады дейді. Қаулап бара жатқан қауіпті дерттің «құя» салмаған жері жоқ шығар, сірә? Ал, Маңғыстау облысында қатерлі ісік ауруының қауіпі қаншалықты. Қазіргі таңда облыс бойынша қатерлі ісік ауруымен ауыратын 2410 адам есепте тұр. Соның 1115-і немесе 46,2 пайызы 5 жылдан артық өмір сүре алады. Сырқаттар уақытында емделуде және тұрақты түрде онкологиялық диспансердің бақылауында. Ақмола облысы Қазақстанның басқа аймақтарымен салыстырғанда ауру көрсеткіші жағынан соңғы орында тұр. Бұл сырқат көп факторлы ауру болғандықтан, себептері де әртүрлі (ауа райы, экология, азық-түлік, су және т.б.). Облыста өңеш қатерлі ісігі бірінші орында тұр. Екінші орында сүт безі қатерлі ісігі сатыға көтере ала ма, келешекте оң өзгерістер алып келе ме, ол – уақыттың еншісіндегі шаруа.[3]

Радиоактивті заттектерден шығатын иондаушы сәулеленудің организмдерге әсері. Кейбір химиялық элементтердің және олардың изотоптарының атом ядролары өздігінен иондаушы сәуле шығарып, ыдырайды. Иондаушы сәулеленудің үш түрі бар: 1) көп электр зарядын алып жүретін гелий ядросының **α** – бөлшектер ағыны; 2) электрондар мен позитрондардың **β** – бөлшектер ағыны; 3) қысқа толқынды электромагниттік **γ**- сәулелері. **α** – бөлшектер ауада не бары бірнеше сантиметр ғана ұшып, қағаз бетімен де ұсталуы мүмкін. Олар адамның киімі арқылы да, тері эпителий арқылы да өтпейді және организмне киімі арқылы да, тері эпителий арқылы да өтпейді. Бұлар адам организмне тыныс алғанда немесе тамақпен бірге түскен жағдайда ғана зиянын тигізе алады, клеткалар радиациялық зақымдануға ұшырайды. Салдарынан организмде жүретін биохимиялық патология орын алып, әр түрлі аурулар, соның ішінде сәулелік ауру пайда болуы мүмкін. **α** – бөлшіктерімен салыстырғанда **β** – бөлшектердің қабілеттілігі жоғары, организм ұлпасына 1–2 см тереңдікте ене алады. Денеге ену салдарында бұл бөлшектер теріні күйдіреді, пигментация немесе денеде жара пайда болады. Рентгендік және **γ**-сәулелер иондану тығыздығы ең төмен болғанымен ену қабілеті өте жоғары, оларды тек қалың қорғасын қабатымен немесе бетон плиталарымен ұстауға болады. Бірақ осы үш сәуле түрінің бірдей дозаларын қарастыратын болсақ ең қауіптісі **α** – сәулелер саналады, оның қауіптігі басқа сәулелерден 20 еседей артық. Адамда және қоршаған табиғи ортаны сақтау мақсатында ең негізгі назар аударатын объектілер болп шекті рауалы деңгейден жоғары сәулелену дозасын беретін радиациялық көздер саналады. Оларға ядролық сынақтар, атом реакторлары (электрстанцияаларында немесе теңіз кемелерінде қондырылған), кәсіпорындарда , мекемелерде, т.б. жерлерде қолданылатын радиоактивті материалдар, аспаптар жатады. [4:424] Қоршаған табиғи ортаның сапа нормативтерінің ішінде ерекше орын алатын радиоактивті әсердің шекті рауалы деңгейі (ШРД). Бұл нормативті санитариялық – эпидемиологиялық қадағалау қызметтері белгілегенде негізгі алатын шамасы адам денсаулығына, оның генетикалық фондына қауіптілік тигізбеуі қажет. Радиация деңгейі мен адам

организміне тиетін әсер арасындағы байланыстар сипаттайтын шамалар кестеде келтірілген.

Жұтылған энергия мөлшері, мЗв	Радиация әсері
1	2
450	Сәулелік аурудың ең ауыр деңгейі (сәулеленген адамдардың 50% - ы қайтыс болады)
100	Сәулелік аурудың жеңіл дәрежеде жүретін ең төменгі деңгейі
75	Қан құрамының қысқа мерзімдік өзгерісі
30	Асқазанға рентгеноскопия жасағанда қабылданған сәуле мөлшері
25	Апатты жағдайда әр адамға қабылдауға рұқсат етілген (бір мезгілдік) доза
10	Апатты жағдайда тұрғандарға қабылдауға рұқсат берілген (бір мезгілдік) мөлшер
3	Тісті рентгенографияға түсіргенде қабылданатын сәулелену мөлшері
0,5	Әдеттегідей жылына қалыпты жағдайда қабылдауға болатын рұқсат берілген сәулелену деңгейі
0,1	Жыл бойындағы фондық сәулелену
0,001	Телевизор арқылы бір хоккейдің матчы көргенде қабылданатын мөлшері

Сарыарқаның солтүстігінде орналасқан Степногорск атты қаланың бар екенін біреу білсе, біреу білмеуі мүмкін. Кезінде жергілікті қазақтардың өзіне есігі жабық болған бұл құпия қаланың карта бетінде белгіленбегені де шындық. Сонау 1964 жылы Орталықтың ықпалы арқылы сахара даланың төсінде стратегиялық мақсатпен пайда болған Степногорскінің тұрғындары да негізінен Ресей жерінен арнайы көшіп келгендер еді. Осы жерде аз уақыттың ішінде бой көтерген уран кенін өңдейтін, қаланың негізін құраушы болып есептелетін тау-кен-химия комбинаты, құпия түрде биологиялық қарулар жасаумен айналысқан «Прогресс» зауыты секілді кәсіпорындарда еңбек еткен де солар еді. Ежелден Одаққа аты белгілі «Ақсу», «Бестөбе», «Жолымбет» секілді атақты алтын кеніштері де осы аймақта орналасқан. Арасы қашықтау болса да, Ақмола облысының Сандықтау ауданындағы Шаңтөбе уран кеніші де Степногорскінің иелігінде. Тәуелсіздік алғаннан кейін бұл қала таза қазақыланып кетпесе де, осы уақытта тұрғындарының 20-25 пайызға жуығы жергілікті ұлт өкілдері. Мысалы, Еуропа подшипник корпорациясының құрамына кіретін Степногорск подшипник зауыты акциясының бақылау пакеті ресейлік компаниялардың иелігінде, қаланы жарықпен және жылумен жабдықтайтын, уран өңдейтін кәсіпорындардың шын иелері де шекараның ар жағында отырған көрінеді. Пайдасын көретіндер басқалар екені айтпаса да түсінікті. Яғни осы елімізде

өндірілетін уранның барлығы шекара асып Ресйге жөнелтілуде,ал сол уран өңделгеннен қалған қалдықтар осы қазақ жерінде қалып,экологиялық мәселелерді өршітуде.Қазіргі уақытта уран Степногорск қаласында ашық түрде өндірілуде,бұл қоршаған ортаға,сол жердегі халыққа өте көп зияндарын тигізуде. [5:71]

Уран стратегиялық маңызы бар өте қымбат; жер қойнауында жатқан қазбалы байлықтардың бірі болып саналады. Уран дегеніміз не? Уран - Д.И.Менделеевтің химиялық элементтерінің топтық жүйесіндегі табиғатта кездесетін 92-ші радиоактивті элемент. (Қазір бұл жүйеде химиялық элемент бар).[6:53] Бірақ уран өндірудің бірінші жолын таңдаған елімізде жыл сайын онкологиялық аурулар қауіпі жоғарлап келуде. Онкологиялық аурулар көптеп тараған аудандар,олар негізінен осы уран өндіретін радиациясы жоғары аудандар.Жетекші орындардың бірінде Степногорск тұр.Қатерлі ісік ауруымен ауратын адамдар арасында қазір жас балаларда көптеп кездесіп жатыр. - Елімізде қатерлі ісікке жылына 30 000 жуық адам шалдығады екен. Соның 300-350-і - балалар. Яғни үлкендерге қарағанда балаларда қатерлі ісік салыстырмалы түрде сирек кездеседі деуге болады. 15 жасқа дейінгі балаларда қатерлі ісік саны қатерсіз ісіктерге қарағанда 10 есеге дейін аз. Соған қарамастан қатерлі ісік - балалар өлімінің себептерінің бірі. [7:134] Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымының ақпараты бойынша, қазіргі таңда балалардың қатерлі ісігінен өлуі кездейсоқ оқиғалардан кейін екінші орында тұр. Балалар арасындағы бұл дерттің көптеген айырмашылықтары мен ерекшеліктері де бар. Атап айтар болсақ - балаларда саркомалар (сүйектің, жұмсақ тіннің, бүйрек, көз, жыныстық бездердің, мидың, бауырдың қатерлі ісігі) және лимфомалар, лейкоздар басым кездеседі, ал «рак» - үлкендерде кездесетін эпителиалды ісіктер - жұтқыншақ, асқазан, өкпе, сүт безі, жатыр қатерлі ісігі және де басқалар балаларда өте сирек. Балардың осындай ауруларға шалдығу себептері ол кейбір жағдайларда тұқым қуалаушылық жағдайларында болады,ал көп жағдайда осы балалардың онкологиялық ауруларға шалдығу себебі оларды қоршаған ортаға байланысты.Демек радиация жоғары жерлерде осындай қатерлі ісік ауруына шалдығу қауіпінде басым болады.Елімізде онкологиялық ауруларға шалдыққан адамдар басым облыстары,радиация жоғары өлкелер.Осы ауруларды болдырмау үшін,қазір алдын алу шаралары өткізілуде.[8:120] Тек бұл ғана аурулар емес,экологиялық қауіпті аймақтарда ерлер арасында белсіздік те жоғарылуда,бұл уран өндіру орындарында істейтен шахтерларда кездесуде,тағы бір айтып кетері ол осы өлкелердегі нәрестелердің өлі туылуы сияқты жағдайларға әкеліп соғады. Храмосомалар саны өзгеру және тағы көптеген қатерлі аурулар орын алуда. Радиация әсерінен өзгеріске ұшырап туылған балалар,жануарларда кездесіп тұруда.

Әдебиеттер:

1. <https://ru.wikipedia.org/> Онкология
2. ҚР экологиялық қауіпсіздік концепциясы (2015-2016жылдарға арналған)- Астана 2014

3. Атмосфералық ауаны қорғау туралы ҚР Заңы – наурыз 2016 жыл Астана
4. Риклефс Р. Основы общей экологии. М, 1979г.
5. Ғ. Сағымбаев «экология негіздері» Алматы 1998ж.
6. Г.С.Оспанов, Г.Т. Бошатаева «Экология» Алматы экономика 2002ж.
7. Мониторинг окружающей среды, А.Т. Айманов, Ш.А. Нурболов. Алматы, 2016ж
8. Ә.С. Бейсенова, Ж.Б. Шілдебаев, Г.З. Сауытбаева «Экология» Алматы, “ғылым” ғылыми баспа орталығы 2001ж.

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ ТАБИҒИ-РЕСУРСТЫҚ ПОТЕНЦИАЛЫ

Рамазанов Б.А., Ержанова Г.Е.

Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

baurmc_94@mail.ru

Өнеркәсіптің көптеген салаларының жұмысында табиғи ресурстар елдің ұлттық экономикалық кешенін қалыптастыруда шешуші роль атқарады және сөзсіз басымдылыққа ие.

Табиғи-ресурстық әлеует қазіргі уақытта белгілі және өндірісте қолданылатын табиғи ресурстардың барлық түрлерінің жиынтығымен анықталады. Белгілі бір ресурстардың маңыздылығы, сондай-ақ оларды пайдаланудың шамасы өнеркәсіптің даму деңгейіне және оларды тұтыну дәрежесіне байланысты өзгереді. Нәтижесінде ірі шикізат көздерін дамыту үшін ірі өнеркәсіптік орталықтар мен экономикалық аймақтар құрылады. Осылайша, табиғи-ресурстық потенциал еңбектің функционалдық және аймақтық еңбек бөлінісіне, оның нарықтық мамандандыруына әсер етіп, елдің немесе аймақтардың экономикалық даму қарқынын анықтайды.[1]

Кез келген елдің, соның ішінде Қазақстанның да табиғи ортасы табиғат жағдайы мен табиғат ресурстарынан тұрады. Табиғи ресурстар еліміздің қоғамдық өндірістің энергетикалық және шикізат базасы болып табылады.

Қазақстан Республикасы аумағы бойынша тоғызыншы орын ала отырып, өз тіршілігін қамтамасыз ету және экономикасын дамыту үшін елеулі табиғи ресурстар базасына ие. Қорғасын, мырыш, мыс, мұнай, хром, темір, марганец, қалайы, алтын, фосфориттер, бор және калий тұздарының қоры бойынша Қазақстан әлем елдерінің озық ондығына кіреді. [1]

Қазақстан Республикасының экономикалық дамуына әр облыстың табиғи-ресурстық байлығы маңызды. Қазақстанның 14 облысының ішінен Ақмола облысының табиғи ресурстарына тоқтала кетейік.

Ақмола облысы Қазақстан Республикасының солтүстігінің орталығында, қазақтың ұсақ шоқысы мен Теңіз жазықтығында орналасқан. Ақмола болысының іргетасы 14.10.1939 ж. қаланған. Облыс территориясының ауданы 121,7 мың км. Солтүстігінде Солтүстік Қазақстан, шығысында Павлодар, оңтүстігінде Қарағанды, батысында Қостанай аудандарымен шектеседі.14

ауылдық, 2 қалалық әкімшілік ауданға бөлінеді. 8 қала, 12 кент, 183 ауылдық әкімшілік округ бар. Әкімшілік орталығы – Көкшетау қаласы. Сарыарқаның солтүстік – батыс бөлігінде, Есіл өзенінің жоғарғы ағысында, дала белдемінде орналасқан. Жер бедері әр түрлі: ұсақ шоқылы, аласа белесті, ұсақ төбелі жазық, өзенді, сулы аңғарлар. Рельефтің контрасты түрге келуі геологиялық құрылымының ерекшелігі мен геологиялық тарихына байланысты. [2]

Облыс аймағында алтын, күміс, уран, молибден, техникалық алмаз, каолин және мусковит, сондай-ақ темір кені, көмір, доломит, кең таралған пайдалы қазбалардың, минералды сулардың емдік саздың мол қоры шоғырланған. Баланстық қорлардың өлшенген құны 20 млрд. АҚШ долларынан кем емес, ал болжамды ресурстардың құны 100 млрд. АҚШ долларынан асады. Ауыл шаруашылық өнімдерін өндіру және қайта өңдеу бойынша республиканың жетекші өңірлерінің бірі болып табылатын Ақмола облысы, негізінен тау-кен өндірісі кәсіпорындарының, машина жасау, түсті металлургия және ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу кәсіпорындарының өкілдері болып табылатын маңызды өндірістік әлеуетке ие. Сонымен қатар, облыста туризмді дамыту үшін өте қолайлы аумақты иеленетін маңызды табиғи ресурстар бар. Демалыс орындарында өнеркәсіптік тығыз орналасқан елді мекендерге тақыл орналасқан ыңғайлы географиялық орналасуы бар.

Ақмола облысы Қазақстан Республикасының ірі тау-кен өңірі болып табылады, мұнда республиканың алтын қорының 23 %-ы, уран 5,5 %, титан 3,1%, темір 3 %, марганец 1,7%, молибденнің 1,2%, техникалық алмаздар қорының 100 %-ы орналасқан. Облыста кенді пайдалы қазбалардың 51 кен орны бар. Олардың ішінде 32 алтын өндірісі, 14 уран кен орны, 4 темір рудалары, 1 титан, 1 цирконий бар. Металл емес пайдалы қазбалардың 342 кен орны, оның ішінде сурьма, екі көмір кен орны қарастырылды.

Аймақта Қазақстандағы техникалық алмаздың жалғыз зерттелген кен орны – Құмдықөлде орналасқан. Рудадағы алмастың орташа мөлшері тоннасына 22 карат құрайды. Ақмола облысы алтын қоры бойынша Қазақстанда екінші орын, ал 1122 тоннаны (14%) құрайтын болжамдық ресурстар бойынша үшінші орын алады. Зерттелген қорлар негізінен ірі кен орындарында шоғырланған: Васильковское, Ақсу, Ақбеит, Жолымбет, Кварцит Горки, Бестөбе, Узбой. Бұдан басқа, өңірде жаңа алтын кен орындарын анықтауларына перспективалар бар. Индустрияландыру бағдарламасының арқасында облыс алтын өндірісін төрт есе ұлғайтты, республикалық көлемде өнімнің үлесі 34%-ды құрайды. Ақмола облысында құрылыс материалдарының негізгі түрлерін өндіру үшін сенімді шикізат базасы құрылды. Қалған материалдарды өндіруге және қиыршық тасты, табиғи топырақтың ондаған кен орындарын өндіруге арналған каолин, әк тас ағыны, кірпіш балшық, құм-қиыршық тас қоспасы, гранит, диорит және мәрмәр әктастары зерттелген.[3]

Ақмола облысының 127 нысанның ішінде 113 тұщы және тұщы жерасты сулары бар кен орындары зерттелген. Зерттелген қорлар негізінде «Қазмырыш» АҚ, «СагаКреги Голд Компани» ЖШС, «Орион Минералли» ЖШС, «Бұланды»

тас кеніші және бірқатар орта және шағын кәсіпорындар сияқты ірі тау-кен кәсіпорындар бар.

Дәстүрлі түрде аграрлық аймақ болып саналатын Ақмола облысы, еліміздің негізгі астық өсіру аймақтарының бірі болып қала береді. Сонымен қатар, аграрлық сектормен бірге, өңірде өнеркәсіп те белсенді дамып келеді. Экономиканы әртараптандыруға байланысты аграрлық сала дәстүрлі түрде индустриалды-аграрлық салаға айналды. Жалпы өңірлік өнім құрылымында өнеркәсіптік сектор 25%-ды, ауыл шаруашылығы 15%-ды құрайды. Егер Ақмола облысының өткен жылдағы әлеуметтік-экономикалық даму нәтижелеріне қарасақ, онда барлық негізгі бағыттарда айқын оң динамика байқалады. [4]

Облыстың өнеркәсіптік әлеуеті алтын, уран, автокөлік құралдарын, авиациялық өнімдерді, теміржол көлігі үшін мойынтіректерді шығаратын ірі экспортқа бағытталған өнеркәсіптік кәсіпорындармен анықталады. Молибден өндіру, химия өнеркәсібін дамыту үшін мүмкіндіктер бар.

Жалпы, Ақмола облысының табиғат ресурстарымен қамтамасыз етілуі өте жоғары және шаруашылықтың өзінің ресурсы негізінде дамытуға мүмкіндігі зор. Табиғат ресурстарына жауапкершілікпен қарау, еліміздің табиғат байлықтарын қорғау, оның ресурстарын ұтымды пайдалану әрбір азаматтың міндеті.

Ақмола облысындағы табиғи ресурстарының алуан түрлілігі мен оның қорының молдығы еліміздің ұлттық мақтанышы.

Әдебиеттер:

1. Джаналиева К.М., Будникова Т.И., Вилесов Е.Н. и др. Физическая география Республики Казахстан. – Алматы: «Казак университеті», 1998. – 266 с.
2. Қазақ Ұлттық энциклопедиясы. Алматы, Атамұра, 2004.
3. Ақмола облыстық статистикалық орталық мәліметтер жинағы. Көкшетау, 2008.
4. Қожахмет М. Қазақстанның әлеуметтік экономикалық географиясы. Қарағанды, 2006.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОНТЕНТА ЭЛЕКТРОННОГО УЧЕБНОГО ПОСОБИЯ «ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ КАЗАХСТАНА»

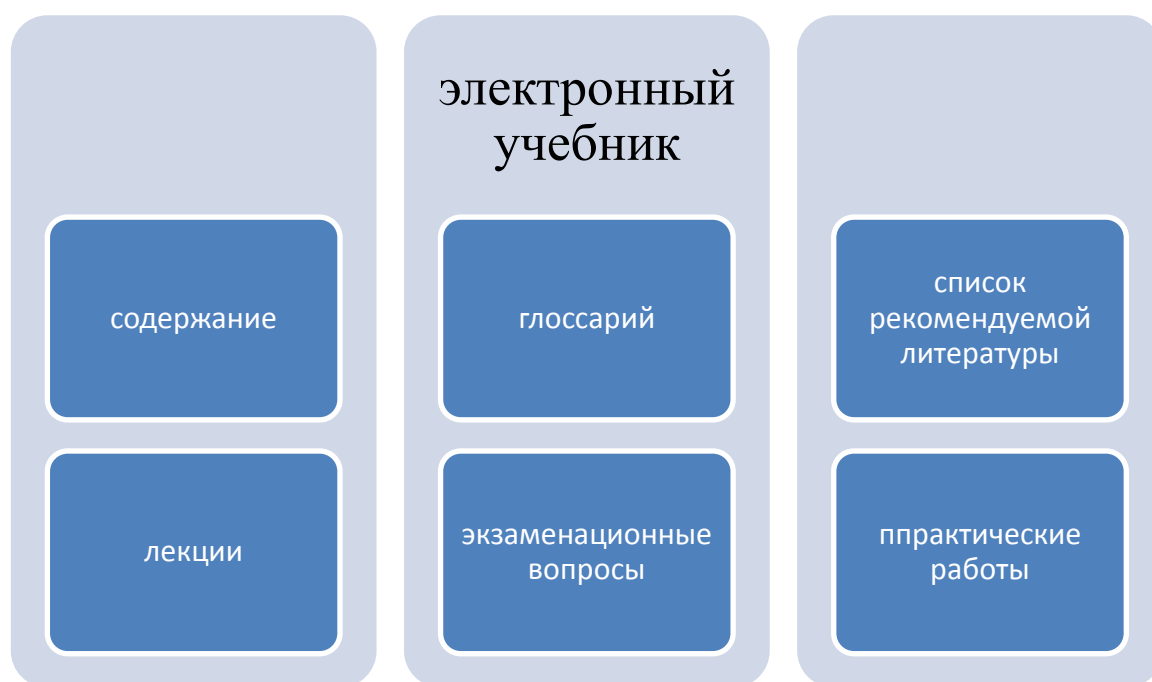
Сыздыкова А.Ш., Фахруденова И.Б.

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г.Кокшетау

ainur_a81@mail.ru

В настоящее время активно разрабатываются компьютерные инструментальные средства для ведения учебных курсов. Практически по всем направлениям учебных дисциплин создаются электронные учебники и самоучители. Однако, создание и организация учебных курсов с использованием электронных обучающих средств является непростой технологической и методической задачей. Но индустрия компьютерных учебно-методических материалов расширяется в силу их востребованности и социальной значимости. Например, компьютерные средства обучения полезны при самостоятельной и индивидуальной работе, они очень важны для личностно-ориентационной системы обучения. Многие статистические исследования показывают, что использование и применение обучающих программ по различным дисциплинам позволяет повысить не только интерес к будущей специальности, но и успеваемость по данной дисциплине. Многие учащиеся воспринимают лучше информацию зрительно. Такие программы дают возможность каждому учащемуся независимо от уровня подготовки активно участвовать в процессе образования, индивидуализировать свой процесс обучения, осуществлять самоконтроль. С помощью таких программ можно быть не пассивным наблюдателем, а активным участником[1;2].

В этой связи актуальным является разработка компьютерных обучающих средств, в частности электронных образовательных пособий. В отличие от классического «бумажного» варианта учебника, электронное обучающее пособие предназначено для иного стиля обучения, в котором нет ориентации на последовательное, линейное изучение материала. Необходимость совершенствования методики преподавания этого важного курса определил необходимость разработки электронного пособия. Электронное пособие «Водные ресурсы Казахстана» предназначено для поддержки лекционного курса, выполнения лабораторных работ с целью его углубленного изучения, а также для самостоятельного изучения учебного материала. Он содержит всю необходимую по данной дисциплине тематику и удобен в использовании. Благодаря эргономичному дизайну с пособием приятно и комфортно работать. Для разрабатываемого электронного пособия была выбрана иерархическая структура (рис.1) [2;5].

Учебно-информационный текст электронного пособия должен быть иерархически сконструирован по содержанию. Верхний уровень иерархии отражает основные понятия и концепции предметной области. Более низкие уровни должны последовательно детализировать и конкретизировать эти понятия[3].

Электронные обучающие системы имеют свои преимущества:

- ◆ Возможность компактного хранения большого объема информации;
- ◆ Быстрая настройка системы на конкретного пользователя;
- ◆ Легкая и быстрая актуализация (дополнение и расширение);
- ◆ Широкие возможности поиска;
- ◆ Возможность выполнения интерактивных заданий и тестов;
- ◆ Хорошая наглядность;
- ◆ Хорошая структурированность.

Электронное обучающее пособие является универсальной и необходимой формой для обучения студентов. При помощи таких пособий осуществляется индивидуальный подход к каждому студенту. Многофункциональность позволяет изучать предмет с различной степенью глубины. И наконец, использование нетрадиционных форм подачи и контроля материала оживляет и создает благоприятную обстановку в учебной группе. Объектом исследования данной работы являются вопросы создания электронных обучающих пособий. Предмет исследования – создание электронного обучающего пособия по дисциплине: «Водные ресурсы Казахстана». Целью данной работы является разработка контента электронного обучающего пособия для формирования знаний, умений и навыков по дисциплине: «Водные ресурсы Казахстана». Для реализации поставленной цели необходимо выполнить следующие задачи:

- ◆ Изучить особенности электронных обучающих пособий;
- ◆ Провести анализ предметной области, на основании которой будет подобран материал для электронного пособия;

- ♦ Выбрать программу для создания учебного пособия;
- ♦ Разработать структуру электронного пособия;
- ♦ Определить внешний вид электронного пособия.

В настоящее время электронные пособия активно внедряются в образовательный процесс. Так вот и мною был проведен педагогический эксперимент со студентами 1 курса, обучающиеся в многопрофильном колледже при Кокшетауском государственном университете им. Ш.Уалиханова. В эксперименте участвовало две группы АО-12 и ЭР-12. Занятия в группе АО-12 проходили традиционно по бумажному учебно-методическому пособию. А группа ЭР-12 занималась по электронному учебному пособию. В экспериментальной группе электронное пособие использовалось при изучении новых тем. А также для закрепления материала были апробированы практические работы и тесты для самоконтроля.

Занятия с использованием ЭУП повышают эффективность обучения, придают уроку динамизм и выразительность. Делают урок красочным, интересным, познавательным, а главное – эмоциональным. Благодаря использованию ЭУП есть возможность отобрать необходимый материал, подать его ярко, наглядно и доступно. А также повышает мотивацию обучающихся к процессу учения, создаются условия для приобретения учащимися средств познания и исследования мира. Важно отметить, что использование электронного пособия имеет некоторые преимущества:

- формирование высокой степени мотивации, а также рост интереса к процессу обучения;
- повышение интенсивности обучения;
- достижение индивидуализации обучения;
- увеличение доли самостоятельной работы;
- обеспечение объективности оценки результатов.

По завершении полного курса дисциплины и для сравнения был проведен контрольный срез знаний по предмету. Полученные результаты свидетельствуют о высоком и среднем уровнях сформированности у студентов экспериментальной группы «когнитивного компонента» [8;9].

Результативность данного среза знаний.

Вид деятельности	Группа АО-12 (обучающаяся по традиционной системе)	Группа ЭР-12 (обучающаяся по ЭУП)
Контроль знаний по предмету	70 %	81 %
Владение картой	65 %	70 %
Использование контурной карты	70 %	77 %

Можно прийти к выводу, что мультимедийное воздействие повышает эффективность усвоения материала у обучающегося, а ЭУП – это и есть

мультимедийный комплекс по изучению той или иной дисциплины. Использование электронных учебных пособий в учебном процессе позволяет глубже изучить материал, познакомиться подробнее с интересующими или плохо усвоенными темами. При работе с электронными учебными пособиями происходит не только репродуктивная деятельность студентов, но и абстрактно-логическая, что помогает лучше осознать и усвоить учебный материал [4;5].

Результатом проделанной работы является разработанное учебное пособие по курсу «Водные ресурсы Казахстана». Целью работы являлась разработка электронного обучающего пособия для формирования знаний, навыков и умений по дисциплине «Водные ресурсы Казахстана». Все поставленные цели и задачи были выполнены, учебное пособие соответствует поставленным требованиям. Электронное обучающее пособие по курсу «Водные ресурсы Казахстана» является универсальным и необходимым для студентов. Использование разработанного электронного учебного пособия позволит студентам изучать материал, как во время учебного процесса в университете, так и дома самостоятельно. Пособие увеличит интерес к изучаемой дисциплине за счет его мультимедийных особенностей. Также пособие позволит студенту самому контролировать свои знания по пройденным темам, тем самым он будет понимать, пробелы в каких знаниях ему нужно заполнить[6;10].

Электронное учебное пособие как средство формирования у студентов когнитивного компонента профессиональных компетенций можно использовать в преподавании различных курсов, при этом проблема существует только при проектировании содержания учебного пособия, наполнении оболочки контентом. Последовательность описанных стадий внедрения следует рассматривать как опорные дидактические средства, обеспечивающие в совокупности движение субъекта обучения к заданным целям, посредством набора информационных, телекоммуникационных приложений, процессов, охватывающих весь спектр действий, начиная от поддержки процесса обучения, до доставки учебного контента студентам, самостоятельно осваивающим дисциплину. Рассмотренный опыт позволит преподавателю ВУЗа не только использовать на занятиях адаптированные технологии, но и продвинуться по пути создания информационного общества в целом и реформирования системы образования в частности.

Литература:

1. Абрамов С. М. Электронный учебник в образовательном процессе. – 2015.
2. Баранова Ю. Ю. и др. Методика использования электронных учебников в образовательном процессе // Информатика и образование. – 2000. – №. 8. – С. 43-47.
3. Кузюк И. Г., Туч В. В., Борисенко И. Г. Использование электронных учебных пособий в глобальном образовательном пространстве. – 2014.

4. Петров Г. П. и др. Современные подходы к реализации образовательных программ с применением дистанционных образовательных технологий //ББК-51: 74.58 я43 Т381. – 2015. – С. 130.

5. Полат Е. С. Педагогические технологии дистанционного обучения / Е. С. Полат, М. В. Моисеева, А. Е. Петров; под ред. Е. С. Полат. - М.: Академия, 2006.

6. Теория и практика дистанционного обучения: Учеб.пособие для студ. высш. пед. учебн. заведений / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева; Под ред. Е. С. Полат // М.: Издательский центр «Академия», 2004. - 416 с.- стр. 17

Электронные источники:

7. AdobeCaptivate [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.adobe.com/ru/products/captivate.html>

8. CourseLab [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.courselab.ru/>

9. iSpringSuite. База знаний [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ispring.ru/kb/suite.html>

10. ГиперМетод [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://hypermethod.ru/product/2>

ДЫХАНИЕ ЗЕМЛИ

Тофан Д.Д., Фахруденова И.Б.

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова,
г. Кокшетау

Сейсмические явления в геологии относят к внутренним эндогенным процессам тектонического происхождения. Однако землетрясения могут возникать и в результате падения на Землю метеоритов, при ядерных и обычных взрывах и даже при быстром заполнении горных ущелий водой, при создании глубоких водохранилищ. Таким образом, сейсмические процессы правильнее всего рассматривать как гетерогенные процессы, если исходить из разнообразия причин, следствием которых являются колебания упругих волн. Следовательно, к двум известным нам группам классификации естественных геологических процессов-экзогенным и эндогенным следует, по-видимому, прибавить ещё одну группу процессов-гетерогенных, представляющих собой разнообразные естественные и техногенные (антропогенные) процессы.

Как об этом уже было сказано, сейсмические процессы-это колебания упругих волн в земной коре, вызванные различными механическими импульсами, обуславливающие её сотрясение и деформации, т.е. сейсмические явления.

Природные (естественные) сейсмические процессы разделяются по месту их проявления на землетрясения и моретрясения. В последнем случае очаги сотрясения располагаются на морском и океаническом дне. Моретрясения сопровождаются крупными морскими волнами-цунами, достигающими высоты 50-60 метров. Цунами обладают огромной разрушительной силой и нередко опустошают морское побережье.

Точку зарождения землетрясений, находящуюся на некоторой глубине от поверхности земли, называют очагом землетрясения, или гипоцентром, а точку, лежащую над ним на поверхности земли-эпицентром.

Различают очаги поверхностные (0-10км), коровые (10-50км) и глубокие (50-300км)-в мантии. Наиболее разрушительны землетрясения с поверхностными и неглубоко залегающими очагами. Землетрясения с глубокими очагами менее опасны, однако сказываются они на гораздо более далеких расстояниях. Область проявления разрушительных землетрясений, в пределах которой происходят сейсмодетформации-трещины, ступенчатые оседания, вспучивания, микротрещины, а также сейсмогравитационные смещения-обвалы, осыпи, оползни, называются плестосейстовой областью. Линии, соединяющие пункты с одинаковой силой проявления землетрясения, называются изосейстами. Для характеристики землетрясений составляются карты изосейст (в баллах).

Из очага землетрясений по всем направлениям энергия передаётся в виде механических колебаний. Они распространяются в виде волн определенной частоты. В Земле распространяются три основных вида колебаний. Прежде всего это глубинные волны, состоящие из двух видов упругих волн: продольных Р и поперечных S. Известно, что газ, жидкость и твёрдое тело обладают упругостью на сжатие. При резком повышении или понижении давления в очаге землетрясения возникает упругое возбуждение, которое в газе и жидкости называется звуковой волной. Эту волну гонит вперёд смещение частиц вдоль направления движения волны. В случае твёрдого тела, т. е. в горных породах, такая волна называется продольной сейсмической волной. Она вызывает расширения и сжатие пород.

Твёрдое тело - горная порода, в отличие от газа и жидкости, обладает ещё и упругостью на изгиб. Поэтому при резком смещении частиц твёрдого тела упругое возбуждение будет распространяться не только вдоль этого смещения. Смещение частиц вызовет и вторую - поперечную волну, движущуюся перпендикулярно первой. Поперечные волны вызывают в породах изменение формы, т. е. деформации сдвига.

В образовании поперечной волны участвуют только упругость на изгиб, а в образовании продольной волны - оба вида упругости. Поэтому продольная волна распространяется быстрее поперечной примерно в корень из 3 раза.

Кроме глубинных существуют поверхностные волны, т. е. третий вид волн, связанный с распространением продольных и поперечных волн вблизи свободной поверхности тела, т. е. на поверхности Земли или по границе покровных пород с плотными породами. Это волны Релея и Лява.

Лишь около 7% всей энергии очага достигает эпицентральной зоны и около 30% уходит в её окрестности. Поэтому, чем дальше от очага, тем больше энергии поглощается породами, тем больше в спектре доля более низкочастотных колебаний. При увеличении расстояния в 2 раза энергия убывает в 10-20 раз; при увеличении расстояния в 10 раз энергия убывает в тысячи раз. Вместе с этим и амплитуда колебаний.

Силу землетрясения измеряют в баллах. Величину энергии, выделившую из очага, измеряют как энергию, приходящуюся на единицу площади. В настоящее время применяют условную энергетическую характеристику землетрясений, называемую магнитудой (табл.1). [1:238-241].

В природе существуют различные предвестники землетрясений. Перед землетрясением часто изменяется магнитное поле Земли, акустические свойства среды и электрический потенциал атмосферы, гидрохимические параметры вод, меняется поведение животных и т.д.

О страшных последствиях землетрясения в Армении знают все. А вот о том, что их можно было хотя бы частично избежать, известно далеко не каждому. Но это так. Судите сами. У многих жителей города Ленинакана “взбунтовались” собаки. Они вели себя настолько странно, что хозяева, заподозрив неладное, принялись звонить в официальные инстанции и предупреждать о возможном землетрясении. Однако к их звонкам отнеслись равнодушно. Трагедия, превратившая город в развалины, разразилась примерно чрез два часа. Жители города, вовремя заметившие странное поведение животных, остались в живых. Наряду с сейсмологами участвовать в предсказании землетрясении должны также биологи, и, конечно, обычные люди, любящие животных, живущие рядом с ними или наблюдающие за их образом жизни и повадками. Известно, что процесс эволюции животных на Земле сопровождался многочисленными земными катастрофами, и чтоб выжить, они приспосабливались к ним, стремились выработать определенную реакцию, помогающую своевременно почувствовать надвигающуюся опасность. [2:2]

Таблица 1. Шкала сейсмической балльности

Интен-сив-ность (балл)	Проявление колебаний	Интен-сив-ность (балл)	Проявление колебаний
1	Колебания почвы отмечаются приборами	7	Трещины в штукатурке и откалывание отдельных кусков, тонкие трещины в стенах.
2	Ощущаются в отдельных случаях людьми, находящимися в спокойном состоянии.	8	Большие трещины в стенах, падение карнизов, дымовых труб.
3	Колебания отмечаются немногими людьми.	9	В некоторых зданиях обвалы: обрушение стен, перекрытий, кровли.
4	Землетрясения отмечаются многими людьми.	10	Обвалы во многих зданиях. Трещины в грунтах до метра шириной.

5	Качание висячих предметов, многие спящие просыпаются.	11	Многочисленные трещины на поверхности земли, большие обвалы в горах.
6	Лёгкие повреждения в зданиях, тонкие трещины в штукатурке.	12	Изменение рельефа в больших размерах.

На территории Казахстана землетрясение – одно из стихийных бедствий, представляющих угрозу безопасности населения и экономическому потенциалу страны. Более 30% страны является сейсмически активной. На ней проживает около 6млн. человек, сосредоточенно свыше 40% промышленного потенциала, расположено более 400 городов и населенных пунктов, в том числе – крупнейший промышленный и культурный город Алматы. По предварительным прогнозным оценкам, в случае возникновения разрушительных землетрясений, подобных Верненскому (1887г.), в сейсмоактивных районах Алматинской, Жамбыльской и Южно-Казахстанской областей число жертв может составить до 20% населения этих районов. Возникновение разрушительного землетрясения в окрестностях г. Алматы может привести к тому, что более половины строений будет разрушено, и число пострадавших от стихийного бедствия станут около 300 тыс. человек.

Осознание того, что такие катастрофические землетрясения, как Верненское, 1887 г, Чиликское, 1889 г, Кеминское, 1911 г, могут унести многие сотни человеческих жизней и пагубно сказываются на экономическом развитии страны, привело к тому, что задача обеспечения безопасности населения от сейсмических катастроф отнесена Правительством Республики Казахстан к проблемам Национальной безопасности и её решение нацелено на защиту экономического потенциала страны от возможного воздействия природных и техногенных факторов-сейсмических, геологических, экологических.

Актуальность разработки методов прогноза землетрясений определена необходимостью предотвращения разрушительных последствий от них.

Прогноз места, силы и момента возникновения землетрясений состоит из трёх этапов : долго-, средне- и краткосрочного. В решении проблемы долго- и среднесрочного прогноза достигнуты существенные успехи. Например, после успешного прогноза землетрясения в Хайченге (1975г.) в Китае спрогнозировано более 30 разрушительных землетрясений. Определённых успехов в прогнозе землетрясений добились сейсмологи в Греции. Так, в 1995 г. Ими сделаны 3 удачных прогноза землетрясений.

В области краткосрочного прогноза – самой ответственной части задачи прогнозирования землетрясений, требующей принятия решений, в том числе ещё не решены фундаментальные вопросы, какими являются физическая сущность сейсмических процессов и механизмов их проявления в околоземном пространстве, методика выделения сейсмопрогностических эффектов в комплексные исследования по разработке научных основ и методов краткосрочного прогноза землетрясений.[3:3]

Отметим то, что землетрясение это разрушительная и убийственная природная и техногенная стихия. Землетрясение, процесс не обратимый, но о

нѐм можно предупредить людей и избежать жертв. Земля, это наша планета, которая живѐт и дышит, и еѐ дыхание мы видим и слышим.

Литература:

- 1.Л.Д. Белый, В.В. Попов. Инженерная геология. - М., Стройиздат, 1975.
- 2.П.И. Мариковский. Животные предсказывают землетрясения - Алматы: Кайнар 1992.
- 3.О.М. Белослюдцев. Особенности тонкой структуры вариаций геофизических полей в связи с прогнозом землетрясений в северном Тянь-Шане. Автореферат диссертации. Алматы 2004.

ЗЕРЕК ТАБИҒАТТЫ – ЗЕРЕНДІМ

Төлегенов И.М., Жаркинбеков Т.Н.
Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау Мемлекеттік университеті
Islamkhan.tulegenov@mail.ru

Табиғатың таң етпеген аз ба адам,
Көк желекке оранған әр-бір қадам.
Жазда, қыста мейлі болсын көктемде де,
Мен өзінді сағынып жиі барам.

Көкшетау қаласынан 45км шақырым жерде орналасқан ерекше табиғатымен есте қалар Зеренді қазіргі таңда Қазақ даласындағы ең көрікті курорттық демалыс аймақтарының бірі. Зеренді көлі – Зеренді тауларының солтүстік – шығыс баурайлары бойында орналасқан. Су айнасының ауданы – 10,7 шаршы шақырымға дейін. Максималды тереңдігі – 8,8 метр, орташа тереңдігі – 1,8 метр. Көл ұзындығы – 21,3 шақырым.

1989 жылы «Көкшетау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі (келесіде МҰТП) өз жұмысын бастап, ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық құндылығы бар мемлекеттік табиғи-қорық қорының бірегей табиғи кешендері мен объектілерінің биологиялық және ландшафтық саналуандығын сақтауға, оларды табиғат қорғау, экологиялық-ағартушылық, ғылыми, туристік және рекреациялық мақсаттарда пайдалануға арналған табиғат қорғау және ғылыми мекеме мәртебесі бар ерекше табиғи аумақ ретінде қорғауға алынды. Осыған орай құндылықтардың құнын жоғалтпас үшін, табиғатқа зардап келтірмейтін туристік ұсыныстар көп. Соның қатарында «Экологиялық туризм» өз орынын ойып алары сөзсіз. «Көкшетау» МҰТП аумағында 17 туристік маршрут жұмыс жасайды, оның ішінде 14-і табиғатқа 100% зақым келтірмейтін экологиялық туризм болып есептеледі. Ал қалған 3 туристік маршрут автобустық сақяхатқа арналған. Сонымен қатар 2017 жылы Төлегенов И.М. ұсынысы бойынша Зеренді аумағындағы ең алғашқы

экологиялық маңызы зор «атты туризмге» арналған маршрут қолға алынған болатын.

Экологиялық туризм – табиғатқа антропогендік өзгеріс енгізбей, экологиялық кері әсерлерді болдырмау және сол мақсатта серуендеу, саяхаттау, денсаулықты қайта қалпына келтіру немесе нығайту, көңіл көтеру негізінде орындалады.

Егер экологиялық туризм бойынша ұсыныстарды ілтипатты зерттейтін болсақ, онда олардың барлығы, айрықша қорғалатын аумақтарға бару (қорықтар, ұлттық парктер) және табиғат ескерткіштерімен (үңгірлер, сарқырамалар, көркем ландшафттар және т.б) , фауна мен флораның қайталанбас түрлерімен танысуын көздейді.

Экологиялық маршруттар. Экологиялық маршруттарды ұсынған кезде олар келесідей талаптарға сай болуы тиіс:

- экологиялық көліктерді қолдану – велосипед, моторсыз қайықтарды, парапландарды және т.б қолдану;
- жергілікті экологиялық мәселелерді шешу үшін туристерді ынталандыру (қоқысты жинау және т.б) ;
- рұқсат етілетін аймақтарда саңырауқұлақ, жидек, емдік қасиеттері бар өсімдіктерді, табиғи сувенирлерді жинау;
- демалыс орындарының құрылысын жүзеге асыру - паналар, лашықтар, қоныс үйлер, кемпингтер және т.б. Маңайдағы ландшафттың қалыпты экологиялық дамуын бұзбау үшін, тек экологиялық қауіпсіз материалдарды қолдану.

Осындай көркем табиғатты сый еткен Зерендідей көрікті жерге қасірет алып келетін дүниелерді жасау табиғатқа, отанға деген қиямет болары анық. Сондықтан да Зеренді аумағында экологиялық туризмді дамытудың маңызы өте зор. Көкше еліне сүйсінген Сәкен Сейфуллин:

Сексен көл Көкшетаудың саясында,

Әрқайсы алтын кесе аясында.

Ауасы дертке дауа жұпар иісті

Көкірек қанша жұтса тоясың ба – деп жыр арнаған.

Зеренді талай саңылаққа шабыт берген мекен. Солардың қатарында сонау заманнан сал сері Ақан сері, Біржан сал, ақын-жазушы Сәбит Мұқанов та бар. Абылай да осы өлкеде шалқая жатып, бай-манаптың малын баққаны да бәрімізге мәлім.

Талайлардың таңына айналған Зеренді, бағына айналған Зеренді, Абылайдың тағына айналған Зеренді.

Зеренді

Табиғатың таң етпеген аз ба адам,

Көк желекке оранған әр-бір қадам.

Жазда, қыста мейлі болсын көктемде де,

Мен өзінді сағынып жиі барам.

Жиі барам көгілдір көліңе де,
Көлің – көкпен ұштасып көріне ме?!
Жағалауың жанға рақат сыйлайды кеп,
Жатқан кезде жағажай көлеңкеде.

Зеренді, шабыт берген өнерге де,
Сәкендей алып тұлға өренге де.
Шабыт берді «Зеренді» бүгін тағы,
Зерен жайлы жыр-шумақ өлеңге де.

Қарағайы қасқайып қарап тұрар,
Шағаласы шаңқылдап сауық құрар.
Көңілімді табиғатпен ұштастырса,
Сұлу, кербез Зерендіге ғашық құмар.

Құдайым-зергер салған Зерендіні,
Сегізінші ғажайып қып көрем бұны.
Альпілік таулары болса дағы
Швейцарияның Зерендіге жетпес құны.

Әдебиеттер:

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Зеренда>
2. <http://kokshe-gnpp-old.akmol.kz/>
3. «Көкшетау» МҰТП-ның статистикалық есебі.

ҚҰДАЙБЕРЛІ-АТЫҒАЙ ЖАПЕК БАТЫР

Төлепбергенов Ғ.М.

Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Galumtai_62@mail.ru

Қазақ халқының тарихындағы жат жұрттықтармен күрестің ерлік дәуірі болған Абылай заманының айтулы тұлғалары Бөгенбай, Қабанбай, Малайсары, Олжабай сияқты батырлар қатарында есімі зор құрметпен аталуға тиісті батырдың бірі Шоқан Уәлиханов «әйгілі Құдайберлі- атығай руының батыры» (знаменитый батыр из рода кудайберди-атыгай Жапек батыр) деп әспеттеген Жәпек батыр[1,216-222]. Құдайберлі Жәпек батырдың шыққан тегін шежіре бойынша таратар болсак, ол шежіре дерегі бойынша арғын тайпасының құрамындағы жеті момынның іргелі руы 12 ата атығай: Құдайберлі, Бәйімбет, Бағыс, Баба, Ақкиік, Қойлы, Құлансу, Бабасан, Қадір, Елтоқ, Сары, Есентаңырық, Сүйіндікқара деп бөлінеді. Жәпек батыр осы он екі ата ішіндегі

жолы үлкен атығайлар ішіндегі аға баласы саналатын Құдайбердіден тарайды [2, 152].

Құдайбердінің әкесі Есім хан заманында өмір сүрген Қалқаш батыр Сыр бойында дүниеге келген. Құдайбердінің дүниеге келуі туралы әулетімізде маңғыт – Едігенің дүние есігін ашқан оқиғасына ұқсас тарихи аңыз сақталған. Шежіре дерегіне сүйенсек, Атығайдың түп атасы – Дәуіт делінеді және ол Есім хан заманында Бұқар бегі болған деседі [3,50-51]. Қалай болған күннің өзінде атығай-қарауыл рулары XVII ғасырда және XVIII ғ. бірінші ширегіне дейін Сарыарқаға жайыла қоныстанбаған. Сарыарқаға қарай біртіндеп жылжуы кейінгі уақытқа, жоңғар-қалмақ шапқыншылығының үдеген кезеңіне сәйкес келеді. Белгілі шежіреші, өлкетанушы, ақын Ерейментау өңірінің тумасы қанжығалы тегінен шыққан Сайлау Байбосын өзінің 2014 ж. басылған «Қанжығалылар» шежірелік кітабында кейін 2016 ж. шыққан «Есімдері жүрсін деп ел есінде» атты еңбегінде Қанжығалы Бөгенбай батырдың Көлбай деген ағасынан тарайтын 1916 жылы ұлт-азаттық қозғалыс кезінде мергендер тобын басқарған ақын, шежіреші Молдажан Жадайұлының (Молдажан ақынның еңбектері ҚР Ұлттық ғылым академиясының сирек қолжазбалар қорында сақтаулы) деректеріне сүйеніп келесі тарихи фактіні келтіреді: «Ақтабан шұбырындыда Сыр бойынан ауған Жеті момын баласының арасына жолшыбай алауыздық кіреді. Жәпек батыр мен қарауыл Қанай би бастаған Атығай-Қарауыл балалары батысқа қарай кетіп, Әбілқайырдың қол астына бармақ болып шешеді. Бұларға Қанжығалының Жетіруы Бозым балалары да қосылады. Бөгенбай батыр бұлардың істерін құптамай, ол жаққа бармаңдар, аржағында орыс жақын, түбі күні орыстың аяғының астында қаласыңдар, ал қалмақ өзіміз секілді көшпелі жұрт, түбі күні бір женеміз дейді. Бірақ аналар оған көне қоймайды. Сөйтіп ел екіге айырылып, ағайынға сөзін өткізе алмаған Бөгенбай батыр өзіне қараған елмен Сарысудың бойына бұрылып кетеді» [4, 11]. Тарихи деректерден оның ішінде Шәкәрім қажы шежіресінде, қала берді «Еңлік-Кебек» поэмасында арғындардың жаңа қонысқа орнығуы айқын, басы ашық тарихи деректермен суреттеледі. Тегінде жалғыз атығай-қарауыл ғана емес, Орта жүздің тобықты мен бәсентін, қанжығалы, уақ рулары да Мұғалжар таулары мен Торғай, Ырғыз, Обаған өзендері бойларына дейін барып қалғаны осы тұс еді. Жоңғар-қалмақтардан қазақ жерлерін азат қылған заманда қазақ руларының жаңа қоныстарға орналасуы басталды. Бұл турасында Елік-Кебекте мынандай жолдар бар:

Момынның жартысы айтқан барамыз деп,

Ата қоныс Шыңғысты аламыз деп.

Атығай – қарауыл мен басентиін

Көшпепті біз осында қаламыз деп. [5, 11]

Арғы замандардан бері жұбы жазылмай жүрген Жеті момын ішінен шығандап шет жайлап кеткені тобықтылар ғана еді. Алайда олардың көші-қонының белгісіндей боп тобықтың белгілі әулиет басылары болған аталарының есімдері Ырғызбай, Торғай аталғандығы да осы тұс болатын. Соңғы кездері жинақталған деректердің негізінде біз мынандай тұжырымға келіп отырмыз

Абылай ханның өзге елге емес, нақты атығай-қарауыл ортасына келуі, билеуші ұлыс сұлтаны болып тағайындалуы әлдебір кездейсоқтық жағдай емес, заңды оқиға деген қорытындыға келеміз. Себебі арғын ішіндегі осы рулар Есім хан заманынан бері хан ордасының маңайында болып келгендігін шежіре деректері дәлелдейді. Демек, Абылай өзін танитын, бұрынғы аталарына қызмет еткен сенімді адамдардың соңынан келген. Ол келген елінің басты адамдарының қолдайтындығына, қорғайтындығына бек сенімді болған.

Шежіре дерегін беруші 1924 жылы туған Қарағанды пединститутының тарих факультетін бітірген менің әкем Мәлік Төлепбергенұлы Жәпек батыр ұрпағы шежіреші ақсақал Құсайын қарттың шежіре дерегі бойынша Жәпек батырдың жас шамасы Абылаймен кұрдас яғни 1711жж. сәйкес келетіндігін айтқан болатын. Сондай-ақ Жәпек батырдың Ертіс бойындағы қайын жұрты бәсентиіндерге қайыншылап барған сапарында егде тартқан шағында өз ажалынан қыс мезгілінде дүние салғандығын, денесі сөреге салынып сақталып, көктем туа сол кездегі белгілі адамдарға қатысты салт бойынша Түркістанға апарылып жерленді деген әңгімені әкемнің өз аузынан сонау өткен ғасырдың 70-ші жж. естуші едік. (М.Төлепбергеновтің Жәпек батыр туралы жазбалары отбасылық жеке архивте сақтаулы)[6]. Оның үстіне біз мына бір жайтты да ескергеніміз жөн, Қарауыл Қанай үшін де Жәпек батыр үшін де Түркістан маңы – Атамекен. Ата-бабаларының ескі қорымдары да сонда. Олар Арқаға келген бірінші ұрпақ. Сол себепті де қайтыс болған белгілі адамдарын көпке дейін қасиетті Атамекенге апарып қойып келсе керек.

Құдайберлі Жәпек батыр екі әйел алған. Бәйбішесінен жалғыз ұлы – Қарасай батыр туған. Қарасайдан және Жәпек батырдың Манан деген інісінен тараған ұрпақтары негізінен Айыртау ауданының Қоскөл және Райсовка ауылдарында тұрып келді. Қоскөлдегі Қарасай ұрпағынан шыққан ең атақты тұлға белгілі жазушы-драматург Шахмет Құсайынов. Жәпек батыр шежіресі Шахмет атамыздың баласы Көбей ағамызда да сақталуға тиісті.

Жәпек батырдың екінші әйелі – Кежек атақты Басентиін Малайсары батырдың шежіре дерегі бойынша яки қарындасы, яки қызы. Малайсарының анасы Жоңғар хандығының негізін қалаушы Батур қоңтайжының басты саяси бақталасы болған хошоуыттар көсемі Күнделен тайшы әулиетінен. Күнделен тайшының тағы бір қызы Жәңгір ханға ұзатылып одан Тәуке хан туады. Демек, Малайсары қазақ пен жоңғардың билеуші әулиеттеріне тура қатысы бар адам болып шығады.Тархан атағын Ресей Шақшақ Жәнібекке беріп, оны өздерінің қазақ ордасына ықпалын нығайтуға пайдаланса, жоңғардың Ұлы билеушісі Қалдан-Серен өз жиені Малайсарыға тархан атағын беріп,оны өзінің қазақ билеушілеріне ықпал етуші тұлға ретінде қарастырды. Бұл оның кейінгі өрбіген оқиғалар уақытында қазақ-жоңғар қатынастарындағы саяси салмағы мен орын айқындап берді. Міне осындай белгілі тұлға әулиетіне Жәпек батырдың күйеу болуы оның және оның балаларының саяси статусының қазақ пен жоңғар жұрты алдында жоғарылауына себеп болған. Кежектен бес бала туады олар: Сейтен, Жауқай, Жортушы, Жарты, Сарықазақ.

Абылай сұлтанның атақ-даңқы артып тұрған уақытта кенеттен 1741 жылы Ертістегі орыс бекіністері бойынан Орта жүз иеліктеріне жоңғарлардың баса-көктеп кіруі қазақ тарихындағы «екінші ақтабан шұбырындыға» ұласып, оның зардаптары аса ауыр болды. Белгілі Ресей тарихшысы В. Моисеев Ертіс бойынан Септен қолбасшы бастаған жоңғардың 30 мыңдық әскері үш оперативті топ болып басып кірді Абылай оған қарсы 600-дей жауынгерімен қарсы шығып жанкештілікпен қарсы тұрғанда Жәпек батыр осы қорғаныс шайқастарындағы қолбасшылардың бірі ретінде атайды [7]. Абылай дәуірін зерттеуші белгілі ғалым профессор Қадіржан Қабиденұлы өзінің «Абылай хан замандастары және ұрпақтары» монографиялық еңбегінде ол эпизодты турасында келесі деректі келтіреді «Ақырғы қақтығыста 100 – дей жауынгерімен қалған Абылай қапыда қоршауға түсіп, небары 35 адамымен тұтқынға алынады[8, 85]. Осы шайқаста ептілігімен,ерлігімен Жәпек батырдың кенже ұлы Сарықазақ ерекше көзге түседі. Ол турасында Ш. Уәлиханов өзінің XVIII ғ. қазақ батырлары туралы тарихи аңыздар» арнайы тоқталып өтеді. Жәпек батыр ұрпақтар Абылай ханның мұрагері Уәли ханды белсенді қолдаушылардың қатарында болғандығын келесі орыс-қазақ қатынастары жинағынан алынған деректер растайды. Бұл Уәли ханның императрица Екатерина II-ге жазған хаты.

«Әкеміз Абылайдың тұсында менің мына інілерім мен ел ағалары патша ағзамның сарайына шын ниетімен қызмет етті. Атап айтқанда олар: сұлтандар-Шыңғыс, Рүстем, Жиқангер, Шығай, Тоғым, Қасым мен Байыр,ел ағалары-дәуітбай тархан, Бәйжігіт тархан, Жанғи баһадүр, Бекболат би, Бекше би, Нұрқабек, Түлек, Сейтен, Хош, Оразхан ,Сарықазақ, Отаршы, Дат баһадүр,Тәуекел молда, Құлыбек, Бабеке, Баубек, Шауқан, Байтоқа,Ток баһадүр, Алыпқара мен Пәшен осыларды мейіріміңізден тыс қалдырмаңыз [9,452]. Осы аты аталған ел ағаларының ішіндегі екі адам Сейтен мен Сарықазақ Жәпек батырдың ұлдары.

Жәпек батырдың бар ғұмыры жорық жолында өткен. Абылайға алаш баласына қиын күндерде сенімді серік,жолдас болған Құдайберлі Жәпек туралы деректер көрші Ресей және Қытай елдерінің архивтік құжаттарында қордаланып жатыр. Мәселен, қытай деректерінде. Япек, «Атығайдың мың шаңырағының басшысы деп көрсетілген» [10, 39] орыс деректерінде – Джапек деп аталынған.[11, 203-206].

Жоғарыда айтқанымыздай 1741 ж. «екінші ақтабан шұбырынды» кезінде Абылай ханмен бірге жоңғар қоңтайшысы Қалдан Серенде тұтқында болған кезінде өзінің ақыл-парасатымен Абылай ханның үлкен ризашылығына илінген. Абылай өзіне ерекше еңбегі сінген адам ретінде Жапек батырды ерекше атап өтеді. Шоқанның жазғанындай Шарыштың шешесіне қауіптенген Қалдан Абылай хан мен оның серігі Жәпек батырды тұтқыннан босатады. Жоңғар қоңтайшысы аманат ретінде қалмақтың билеуші әулиетіне жиеншар болып келетін Жәпек батырдың ұлы Сарықазақты аманатқа қалдыруында үлкен саяси мағына бар деуге болады. Қазақ пен жоңғар арасында елшілікке Ақшора бимен қатар жүрген Малайсары болып,ақыры тұтқындағы Абылай жоңғар

билеушісінің одақтасы болып зор марапатпен 1743 ж. көктемінде елге оралды. Бұл оқиға Ресей жағын қатты алаңдатқаны ресей тарихнамасында жан-жақты баяндалған. Ресей тарапының ара ағайындық қызметін өз мойнына алған Шақшақ Жәнібек тархан 1742 ж. К.Миллердің Қалдан-Серен Ордасына барған елшілігіне жолбасшы қылып өзінің інісі Байқұлақ батырды қосады алайда, К.Миллердің елшілігі түк бітірмей кері қайтады, Байқұлақ болса азаппен өлтіріледі. Есесіне Малайсары тарханның өрге тасы домалап, екі далалық билеушіні ымырыластыруға қол жеткізеді. Абылай жоңғар шабуылы кезінде қол үшін бермеген Ресейден гөрі өзінің атысып үйренген жауымен тіл табысқанды жөн көрді.

Жоңғардың Ұлы қоңтайшысының 1745 жылғы кенеттен болған қазасынан кейін жоңғар ордасында биліе үшін қиян-кескі күрес басталғанда Абылай хан өзінің елшілік жолымен жеткен табыстарын баянды ету мақсатында сол жылы Түркістанға үлкен жорыққа аттанғанда әскер үш тараптан жауға шабуылдады. Хан әскерінің қарадан шыққан қолбасшысы Жәпек батыр басқарды. Абылайдың қазақ жерлерін азат ету жолындағы онан әрі жалғасқан кездегі ең ірі ұзаққа созылған соғыстың бірі Шаған соғысы. Осы шайқас кезінде Жәпек батыр жоңғар ноянын жекпе-жекте өлтірген. Ерлігіне риза болған Абылай жоңғар ноянының қызы Шағанды әйелдікке берген. «Жәпек – Шаған» оқиғасының желісімен Иранғайып (Оразбаев) ақын 2002 ж. «Жәпек – Шаған» поэмасын әрі драмалық шығармасын жазды. Ол «Жұлдыз» журналында жарыққа шықты. Жоңғария 1756-1758 жж. ішкі саяси тартыс пен Қытай тарапы экспансиясы салдарынан күйретілген соң Циндік Қытай «жоңғар мұрасын» толық иелену және қазақтарды да бағындыру мақсатымен Қазақстан шекарасына «Ұлы армияны» аттандырғаны мәлім. Абылай үш жүзге сауын айтып, 1758 ж. Абылай хан шақырған әскери кеңесте Малайсары мен бірге циндік Қытайға әскери тойтарыс беру керек деген пікірді қолдады. Бұл шешімнің дұрыс болғандығын кейінгі тарих толық дәлелдеп шықты.

Жәпек батырдың негізгі қонысы әуелгі кезде қазіргі Қызылжар қаласы орналасқан жер болып, онан соң мен Есілдің бір саласы Иманборлық өзені. бойына ығыса қоныстануға мәжбүр болды. Жәпек батырдың ерлігін жырлаған ақын - жыраулар Бұқар жырау, Шал Құлекеұлы

Атығайдан шыққан Шал ақын (Тілеуке) өзінің бір өлеңінде әкесі Құлекенің және сол кезеңдегі арғынның атығай руынан шыққан атақты батырлардың кімдер болғанын былайша жырлайды:

Құдай жақсы жаратқан Нұрекені айт,

Елде жақсы бар болса бір-екіні айт.

Атығайда төрт қасқа батыр өткен

Жантелі, Жәпек, Тілеке, Құлекені айт! – деп атап өткен[12,136]

Жәпек есімі Абылай ханға байланысты алғаш шежіре дерегінде Абылайдың елге алғаш танылуы оқиғасына байланысты кездеседі: «Майдан даласында қалмақтың Шарыш деген батыры қазақтың екі батырын бірінен соң бірін өлтіріп, қазақ дағдарып тұр екен. Абылай астында тұлпары, қолында қылышы бар, келе қалмаққа қарсы шауып, Шарышты аттан түсіреді. Сол жерде

Атығай Жәпек батыр бар екен, Абылайдың астына ақ кигіз төсеп қарсы алады». Құдайберлі-атығай Жәпек батырға қатысты екінші елеулі шежіре дерегі: «Қалмақ ханы Қалдан-Серен қапысын тауып Абылай ханды қолға түсіргенде атығай руынан шыққан Жәпек батыр да бірге тұтқындалыпты. Абылай ханның қолға түскенін естісімен Қалдан-Серен оны өзінің хан шатырына алып келуді әмір етеді. Жанында Жәпек батыры бар Абылай шатырға кіргенде Қалдан-Серен жолбарыс терісін жапқан алтын тақта отыр екен дейді. Кекке булығып жүрген қалмақ ханы Абылайды көрген бетте көзі шатынап, қаны басына теуіп: «Шарышымды өлтірген сенбісің?!» – ақырса керек. Біреудің алдында түрегеп тұрып жауап беруді ар санаған Абылай хан үнсіз қалады. Сол кезде Жәпек батыр: «Қалдан қалмақтың ханы болса, сен қазақтың ханысың, Абылай! Төмендеме, хан ием, менің үстіме отыр!» – деп, Абылайдың алдына тізерлей етпеттеп жата кетіп еді дейді. Сонда ғана, өзін ашуға жеңдіріп отырғанын сезген Қалдан-Серен нөкерлеріне қарап иек қағады. Нөкерлері дереу төрге күлте жал жарғақ бөстек төсейді. Абылай хан бөстекке тізе бүгіп жайғасқан соң, еңсесін тіктеп: «Шарышты, ұзында өшім, қысқада кегім болған соң өлтіргенім жоқ. Мен халқымның айтқанын орындаушы ғанамын. Міне, бұрынғыдан қалған кәрі құлақтардың сөзі осы.[13] (Дерек беруші Ахмет Әбдікұлы (1881-1976), даңғайыр шежіреші, Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы; Мұсатай Ғалым. Алтынның сынығы. – Қарағанды, 2004. 157-170-беттер). Кейін осы деректі елімізге танымал тарихшы Жамбыл Артықбаев Халық тарих толқынында жариялағанған еңбегінде пайдаланды [14].

Қытай дерегінде Жәпек баты мың үй мың атығайдың басшысы деп көрсеткен. Көкшетаулық ақын Т. Қажыбаевтың «Жәпек батыр» поэмасында Жәпек батыр тарихи-әдеби кейіпкер ретінде аталады. Қарасай батырдан тараған атақты ұрпағы жазушы-драматург Ш. Құсайынов. Ұрпақтары қазіргі Солт. Қаз. обл. Айыртау, Ғ. Мүсірепов ат. аудандарын және Көкшетау қ. мекендейді. Аудан орталығы Саумалкөл кентінің бір көшесіне батыр есімі берілген.

Елімізде Президентіміз жариялаған рухани жаңғыру жылдарында елінің азаттығы жолында жан аямай күрескен Құдайберлі-Жәпек батыр есімі қалың елімін қайта табысуда. Жуырда Түркістан қаласындағы Қожа-Ахмет Яссауи кесенесі айналасына жерленген қазақтың хандары, абыз-әулиелері, билері мен батырлары жерленген тізімге есімі 27 –ші болып тіркелгендегі туралы «Әзірет-Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық –мұражайы директоры Н. Ахметжанов Көкшетауға арнайы хабар жіберді.

Кезінде басқа, басқа өз туған елінің шежіре – тарихын жете білген Мағжан Жұмабайұлы «Батыр Баян» поэмасында «Қалданға ханмен бірге тұтқын болған жолдасы Абылайдың батыр Жәпек» деп жырлаған XVIII ғ. қазақ батырларының ішінде өзіндік тарихи орынға ие лайық тұлға Құдайберлі-атығайдан шыққан Жәпек батыр Дәуітбайұлы екендігін айту мезгілі жеткен тарихи ақиқат.

Әдебиеттер:

1. Ч. Валиханов, сбор.сочин. в пяти томах. Т. 1. 1984 г. стр. 216-222.
2. Төлепбергенов Ғ.М. «Жапек батыр» Энциклопедия «Абылай хан» Бас ред. Қ. Әбуев. Көкшетау қ. 2013, 152 б.
3. Айгүл Кәкімқызы «Туған елге жыр сәлем Естеліктер, шежірелік деректер, өлеңдер» Көкшетау 2017 ж. 50-51бб.
4. Сайлау Байбосын «Есімдері жүрсін деп ел есінде» Екібастұз қ. 2016 ж. 11- б.
5. Шаһкәрім Құдайбердиев «Еңлік-Кебек», Алматы 2014 ж. 11 б.
6. Әулиет шежіре дерегінен.
7. В. Моисеев, монография «Джунгарское ханство и казахи XVII-XVIII вв.»
8. Қ.Әбуев Абылай хан замандастары және ұрпақтары Көкшетау 2016 ж. 85б.
- 9.Абылай хан Өмірі мен қызметіне байланысты құжаттар Астана баспасы 2005, 452 б.
10. Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. Т. 3. 39 бет. №5 құжат. Қазақ тайпаларындағы отбасы саны тізім дәптері (маньчжур тілінде) Цяньлун жылнамасының 23 ж. 1- айы
11. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. (Сборник документов и материалов). А. 1961г., док №87. С. 203 – 206 бет.
12. Бес ғасыр жырлдайды Алматы, 1989. 136 бет.
13. Мұсатай Ғалым. Алтынның сынығы. – Қарағанды, 2004. 157-170 -бб.
14. «Абылай хан: аңыз бен ақиқат» Ғылыми серия: мақалалар жинағы. Т.1. Құраст. Т. Шаңбай, А. Ибраева. – Астана: Фолиант, 193бет. 2013.
15. М.Жұмабаев «Шығармалар» 3-томдық А., 1995 ж.

КӨК ТҮРІКТІҢ МЕКЕНІ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН

Утегенов М. З., Игілік Байқоныс

Көкшетау қ., Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Baykonys.kz@mail.ru

Шығыс Түркістан деп аталатын қазіргі Жоңғария даласы мен Алтайдың арасында жатқан ұланғайыр дала – Қазақ халқының тарихи ата қонысы екені баршаға мәлім[1,46]. Сол ұлы далада тіршілік еткен қазақ халқы тәуелсіз ел болуға деген талпынысын ешқашан тоқтатқан емес. Оңтүстік Шығыс Түркістандағы көтерілістерді есепке алмағанда Алтай мен Тянь-Шаньның арасын мекен еткен қазақтың іргелі ру тайпалары Керей – Найман елі соңғы бір ғасырда Қытай отаршылдарына қарсы талай рет ұлт азаттық көтерілісін жасады.

Шығыс Түркістан атауы – ешқандай саяси мүддеге тәуелсіз географиялық атау ғана, қысқаша айтқанда түркі әлеміне тиесілі жердің шығыс бөлігі. Ежелден көк түріктің көшіп қонған өз жері. Шығыс Түркістанның тарихи тағдыры қазіргі заманда аса зерттеуді қажет ететін күрделі мәселе. Тұрсын Жұртбай ағамыздың сөзімен айтқанда: «Шығыс Түркістанды тек Қазақ емес оны зерттеуге сол кезде Шығыс Түркістанның тағдырын шешкен әскери-дипломатиялық келісімдерге қатысқан мемлекеттердің бәріде зерттеуге мүдделі» [2]. Қазіргі таңда Шығыс Түркістанның қазақтар шоғырланған жерімен қатар, қазіргі қалыптасқан территориялық орны бойынша тұтастай алып, әлем назарында қаншалық орны болғанын әңгіме етпекпін. 1758 жылы Жоңғар хандығын Цинь империясы басып алып жеріне иелік ете бастады. Бұл кезде Ресейдегі патша үкіметі Шығыс Түркістанға әлі көз тігіп аяқ баса қоймаған болатын. Бірақ Қазақстанды шығысқа апарар қақпа санаған 1 Петр патша, 1715 жылы Елие Ашур бекке Шығыс Түркістан жеріне барлау жасауды тапсырған екен. Сонымен қатар 1716 жылы Бекович , Черкасскийді Шығыс Түркістан туралы және сондағы сауда мен жергілікті жердің түрлі жағдайларын білу үшін тағайындаған. Яғни Петр патша сол заманда –ақ Шығыс Түркістан жеріне қызығушылық таныта бастаған болып тұр. Осыған орай Шығыс Түркістанның Оңтүстік батысындағы Қашқар сияқты қалалар Ресей патшалығы үшін қолайлы сауда аймағы еді. Сол үшін Патша үкіметі оны назарға ала бастаған. XIX ғасырдың ортасында Қазақ, Хиуа, Бұхар, Қоқан, хандықтарын бағындырған Патша үкіметі Шығыс жаққа көз тіге бастайды. Өз иеліктеріне қауіп төне бастағанын сезген Цинь империясы өз жерінің Шығыс Түркістан бөлігін сақтандыру үшін ежелден ұстанған «Жабық есік» саясатын тағыда нығайта түсті. Шоқан Уалихановтың 1858-1859 жылдардағы «Қашқарияға сапары» туралы зерттеулері Патша үкіметі үшін өте тиімді болды. Қашқария туралы зерттеуге кеңінен тоқталатын болсақ. Саудагер ретінде Қашқарияға құпия барған Шоқан, өлкенің экономикалық саяси құрылымын зерттеп, оның тарихы мен этнографиясынан көптеген материалдар жинайды. Бұл Шығыс Түркістан халықтарының тарихына, әлеуметтік құрылысына арналып, сол заман ғылымының биік деңгейінде жазылған әлемдегі тұңғыш зерттеу жұмысы еді. Қашқар сапарынан «Алты шаһардың яғни Қытайдың Нан-лу провинциясының шығыстағы алты қаласының жайы атты еңбегін жазды. Шоқан Уалиханов осы орайда алты шаһарға ерекше тоқталады олар: Қашқар, Хотан, Ақсу, Ұштұрпан, Иыңсары, Яркент. Осы қалалар туралы зерттеулер Патша үкіметін ерекше қуантады. Қашқария бұл кезде Патша үкіметі үшін зерттелмеген өлке болатын. Еуропа үшін де белгісіз болатын. Шоқанға дейін Шығыс Түркістан өлкесін Марко Поло, Иезут Гассен, Тер сияқты ғалымдар зерттеген болатын, бірақта бұлардың зерттеулері толыққанды нәтежие бермеді. Шоқан Уалихановтың Қашқария туралы зерттеуі Еуропаны дүр сілкіндірді. Қашқариядан қайтып келген Шоқанға ерекше марапат пен төртінші дәрежелі Владимир ордені берілді.[3;141] Осылайша Шығыс Түркістан өлкесінің қиында қилы тағдыры басталады.

Ал бұл уақытта, Үндістанды қолында ойнатып, орыстың Орталық Азияны жаулап алуына ежелден наразы, әлем қожасы өзім деп білетін, ағылшындар шығысқа күн санап жылжып келе жатқан Ресей империясын тоқтатпаса, кейін өзіне көлденең болатынын біліп, Қоқан, Хиуа, сияқты әліде тәуелсіз Орта Азия хандықтарын жең астынан қолдап отырды. Сонымен бірге Шығыс Түркістанның бұл аймақтарға жақын Оңтүстік батысын да Қытайдан бөліп әкетуге ұрынып бақты. Өстіп жүргенде тілегені табылып, Манжур патшаға қарсы Ұйғыр шаруалардың көтеріліс басшысына, Қоқан хандығы, ақылшылыққа жіберген Якуб-бек Қашқарды басып алып, 1867 жылы «Жетішар» мемлекетін құрады, 1870–1871 жылдары Үрімжі қаласына дейін басып алып, Құмкөл мен Баркөл, Іле аймағынан басқа бүкіл Шығыс Түркістан аумағын өзіне қосты. Мұны сәтті пайдаланған, ағылшындар Якуб-бекті өзіне тартты, қарыз, ақша мен әскери көмек берді, қытай мен орыстан сақтану үшін Якуб-бекте, ағылшындарға арқа сүйеді. Бұл кезде өз ішінен талан таражыболып кеткен қытай үкіметіде Еуропалық елдерге жартылай отар елге айналған еді. Якуб-бек арқылы, ағылшын ықпалының Шығыс Түркістанға кіріп кетуінен Патша үкіметін қатты сескендірді. Енді ғана қолына қондырған Орта Азияның тыныштығын сақтап қалуға ұмтылды. Ақыры, 1871 жылы бір жағы Якуб-бектің алдын алу үшін, бір жағы өзінің отарлық ірге кеңейту мақсаты үшін сол кездегі орны маңызды саналатын Ілені басып алды да, Қытайға дем береді, 1877 жылы Манжур патша жарлығымен генерал Зо Зұнтаң әскер бастап келіп, Якуб-бекпен кескілесіп жүріп қуып шығады, Якуб-бек қастықпен өлтіріледі [4]. Зо Зұнтаң Шығыс Түркістанды қайта Қытайға қайтарып сол жылы Шин Жияң (xin jiang) деген атау беріп кетеді, мағынасы «Жаңа аймақ» деген сөз [5,63б.]. 1884 жылы Манжур үкіметі, Шығыс Түркістанды Шынжаң деген атпен өлке етіп жариялап, жаңа провенция құрады [6,63 б.]. Жалпы басқа елдерге қарағанда Ресейдің ықпалы Шынжаңға жоғары болды, бұған себеп, бірінші жақтан, қиыр шығыс саналатын Еуропа, Америка елдеріне қарағанда географиялық жақтан Ресей жақын әрі қолайлы еді, екінші жақтан, Орта Азия Түркілерін жаулап алған Ресей Шығыс Түркілеріне сол жақындық арқылы пайдаланып ықпал ете алды. Ресей ежелден бір жерге көз тіксе, сол жерді алдымен зерттеп, зерделеуге кірісетін, XX-ғасырдың басында орыс геологы Обравчев қатарлы адамдар Алтайдың Бұлғын өзені өңіріне геологиялық барлау жүргізіп, Бұлғын, Шіңгіл өзенінің жағасынан алтын кенін байқаған. 1910 жылы Алтай қаласына Ресей консулы орналасты. Бұл кезде Алтай аймағы төте орталық қытайға бағынышты еді, 1911 жылы Қытайда 300 жыл билік жүргізген Манжур патшалығы құлаған кезде және артынша Монғолияның Манжур отарынан құтылып тәуелсіздікке ұмтылуын пайдаланған Ресей Монғолияны өзіне тарта бастады. Осы жағдайда оқшауланып қалған Алтай жерін қосып алуға тырысқан еді. 1913 жылы Монғолия әскер басшысы Жыпсынданба патшалық Ресейдің қолдауымен Қобдаға шабуыл жасап Алтайдың Қобда аймағын жаулап алады, онан Алтайға шабуыл жасап, Алтайдың Қобда шекаралас аудандарына ішкерлей кіреді. 1913 жылы желтоқсанда Сарсұмбеде тұрған Ресей консулы «Қытай әскері өмірімізге қауіп төндіруі мүмкін» деген

сылтаумен Ресейден 1300 әскер әкеліп Буыршын ауданы мен Алтай қаласына орналастырады [7]. 1917 жылы Ресейде 300 жыл билік құрған, ақпатша қазан төңкерісінен кейін құлайды. Бірақ, шынын қуғанда Ресейде патшалық режим жойылғанмен, империялық пиғыл жойылмаған еді. Кеңестік Коммунистік жүйе орнағаннан бастап 1949 жылы Шынжаң Қытай коммунистерінің қолына өткенге дейін Шығыс Түркістан мәселесіне бастан-аяқ араласпады. Жоғарыдағы айтылған сөздің дәлелін, Шығыс Түркістан қазақтарына әйгілі Оспан батырдың қанды көйлек серігі болған Нұрғожай батыр өз естелігінде: «Мен ат жалын тартып мінген кезде, Алтайда болып жатқан оқиғалар мынау болды. Ресейден қашып өткен қазақтар жан түршігерлік хабарларды әкеліп жатты. Орыстар да жанталасып Шынжаңды қолына түсіріп қалуды ойлады. Америкаға сүйеніп, енді тіріліп келе жатқан Нанжиң үкіметі де Шынжаңнан айрылып қалмауға тырысып жатты.» — деп жазады өз естелігінде[8]. Шығыс Түркістан мәселесі 1930–1949 жылдар аралығында Кеңес Одағы мен Қытайдағы қарым-қатынас тарихында өте маңызды түйінге айналған, әрі сол жылдары Шынжаң мәселесі қатты шиленіскен жағдайға түсіп, әлем назарын өзіне аударған еді. Осы шиленісті пайдаланып шетелдік алпауыттарда Шығыс Түркістан мәселесіне араласа бастайды. 1931 жылы Жин Шурыннің қатал тегуірініне шыдамаған Құмылдың ұйғыр-қазақ шаруалар көтеріліс жасайды, осы кезде Станбулда эмиграция да жүріп «Яш Түркістан» газетін шығаратын, үлкен Түрікшіл, Қоқанда тұтас Түркістан автономиясын құрушы, Мұстафа Шоқай Шығыс Түркістанды Үлкен Түркістаннан бөле қарамайтын, және осы көтеріліс басталуымен ол «Яш түркістан» беттерінде мақалалар жариялай бастады, Бұл туралы тарихшы Қыдыралиев Дархан өз еңбегінде: 1931 жылы Шығыс Түркістанның Құмыл аймағында Ұйғыр, Қазақ, Қырғыздардың жергілікті Қытай үкіметіне қарсы көтерілісінің бастауымен бірге Мұстафа Шоқай мен «Яш Түркістан» ұйымына тағы бір міндет жүктелді, ол — Шығыс Түркістан ұлттық майданын жүргізу міндеті еді. Мұстафа Шоқайдың сол туралы конференциялар ұйымдастырып әлем назарын аударуға тырысқанын және 1933 жылы серіктерімен, ақылдаса келе Междеддин Делилді Шығыс Түркістанға жіберіп, сол жылы құрылған Шығыс түркістан ислам республикасыменде байланыста болады делінген. Шыныменде, Мұстафа Шоқай Шығыс Түркістан мәселесіне мән беріп, оған «Яш Түркістан» журналынан арнаулы бет бөлген, ол өзінің Шығыс Түркістан жайлы: 1933 ж № 46 санында «Шығыс Түркістан мәселесі төңірегінде." деген мақаласында: «Түркістанда қанды соғыстар жүріп жатыр, бұл оқиғаға бүкіл дүние жүзі зор мән беріп отыр [9,359 б.]. Жапонияның Манжурия арқылы Монғолияға жақындауы мен Англияның Тибетке саяси-экономикалық билік жүргізуі, Кеңес Одағына Шығыс Түркістан мәселесіне барынша абай болуға мәжбүр етті» [9,361 б.] делінсе. 1934 жылы № 56 санында: «Шығыс Түркістан, сыртқы дүние және біздің міндеттеріміз» еңбегінде [9,403 б.] және 1935 жылғы № 63 санындағы «Қытай мен Кеңес үкіметінің Шығыс Түркістандағы достығы» деген мақаласында: «өткен қаңтар айында Жапон парламентінде сөйлеген бір сөзінде, Жапонияның

сыртқы істер министрі Хорито Мәскеудің Шығыс Түркістанға қол созып, бұл өлкені кеңестендіруге ұмтылып отырғаны туралы айтады» [9,445 б.]. Ал, 1935 жылы № 71 санындағы «Шығыс Түркістанда» атты мақаласында: Шығыс Түркістан Қытайдың тепкісінен құтылам деп жүріп, орыстың бұғауына түсіп кеткен қасіретті мекен, — деп ашына жазған [9,491 б.].

Шығыс Түркістан Ислам Республикасы үш ай ғана өмір сүрді. Ғұмыры қысқа мемлекет болсада бостандық үшін талай алыптармен айқасып, қазақ деген халықтың тәуелсіздік үшін жан беріспей күресетінін тағы да бір тарих алдында дәлелдеді.

Әдебиеттер:

1. Ислам Қабышұлы. Тұран Әлемі кітабы
2. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. -Астана, 12-том. 2008.
3. Шоқан Уәлихановтың Көп томдық шығармалар жинағы. 4-том. -Алматы, 2010.
4. Жәди Шакенұлы. Шығыс Түркістан мәселелері. Қазақ үні газеті, 10 тамыз 2010.
5. Қазақ ұлттық Энциклопедиясы. -Алматы, 9 -том. — 2007.
6. Қазақстан тәуелсіздігіне 20 жылға арналған, ЕНУ жас ғалымдарының ғылыми-тәжірибелік конференциясының жинағы. -Астана, 2011.
7. www.baq.kz. Қытайқазақтары. БекенҚайратұлы. Алтай өңірінересейдіңқыпалы. 28 Қараша 2012
8. Әбдуақап Қара. Азаттықтың өшпес рухы (Нұрғожай батырдың естеліктері және Оспан батыр). -Алматы, 2008
9. Мұстафа Шоқай. Таңдамалы II томдық шығармалары. -Алматы, 1998.

АКАДЕМИК АЛЕКСЕЕВ В КАЗАХСТАНЕ

Хафизова К.Ш., доктор ист. наук
Академик КазНАЕН

Видный ученый, второй академик в истории русского китаеведения и первый академик в истории советского китаеведения Василий Михайлович Алексеев (1881-1951) находился в эвакуации в Казахстане с конца 1941 г по июль 1944 года. Он вылетел из осажденного Ленинграда 11 ноября 1941г. Очевидно, его семью посадили на АН-2, многоцелевой самолет, широко использовавшийся для эвакуации людей в военное время. Самолет известен под ласковыми именами «Аннушка», «Кукурузник». Он мог летать низко и садиться на любой грунт, применялся также в учебных целях. У него было 2 члена экипажа, а в салон помещалось 10 - 12 человек. В связи с ограниченностью полезного груза, который мог поднять самолет, Алексееву позволили взять с собой всего 2 книги. Он выбрал «Антологию танской

поэзии»(唐诗选) и энциклопедический словарь «Цы юань» (词源). Он знал, что едет в страну древних тюрков и взял с собой книгу, в которой более всего говорится о них /Хафизова. Диалог цивилизаций..., 133-160 и др./. Династия Тан (618-907) имела тюркские корни, воцарилась в Китае при помощи тюрков, имела обширные и разносторонние отношения с тюркскими каганатами. Танская поэзия составляет золотой век китайской поэзии, Алексеев интересовался ею и раньше, но вплотную приступил к переводу стихов в Казахстане. Он сопровождал переводы прекрасными комментариями о государствах и народах Центральной Азии. Академик считал главной целью сделать поэзию эпохи Тан доступною русскоязычным читателям, русским синологам, а также использовать переводы в качестве учебного материала по китайской литературе.

В.М. Алексеев был учеником Э-Э. Шаванна, лучшего из французских востоковедов при неоспоримом в то время превосходстве французских китаеведов. Научные труды и методы преподавания Эммануила Эдуарда Шаванна сама его личность произвели неизгладимое впечатление на Алексеева. Он участвовал в экспедиции Шаванна по Китаю и слушал курс его лекций в Коллеж де Франс, бывал у него дома. Хорошо изучил творчество Шаванна, восхищался им. Французский ученый блестяще начал перевод «Исторических записок» (Шицзи) СымаЦяня. Первая статья Шаванна была посвящена древнекитайским обрядам поклонения и жертвоприношениям горам и рекам Китая, культу горы Тайшань на родине Конфуция. Однако, Алексеев не одобрял своего учителя в том, что того постоянно тянуло изучать Западный край - Сиюй, увлекали Туркестан, Индия, поэтому тот часто, оставлял темы синологической науки в стороне. Шаванна больше привлекали чужеземные влияния на китайскую культуру и культура иноземцев, их письменность и религии. Алексеев считал, что Учитель разбрасывается, теряет драгоценное время и не выполняет свой долг перед синологией. В то же время, он знал цену переводам и исследованиям Шаванна, считал их качественнее, чем у английских и русских китаеведов. Мы все знаем труды отца Иакинфа (в миру Никиты Бичурина) и их роль в изучении истории народов Центральной Азии. Алексеев обоснованно считал, что его переводы слабее, чем у В.П. Васильева. Писал, что хотя перевод «История Младших Хань» Бичурина и существует, «но для науки того времени, когда писал Шаванн (1907), он мог и не существовать». Замечает, что «малая речь переводчика пересыпанная уродливыми пекинскими (и то подозрительными) транскрипциями уже не имела ничего общего с переводами... Шаванна» (Наука о Востоке, 85). Придирчиво говорит, что «Грамматика китайского языка» Бичурина являются карикатурой по сравнению с учебниками по латинскому и греческому языкам.

Дорога из Ленинграда длилась более месяца, Алексеев с семьей прибыли в курортное место на Севере Казахстана – в Боровое (Бурабай) в декабре 1941 г. Подобно тому, как эвакуированные заводы из России, Украины начинали работать под тентами, так и ученые, едва разместившись, приступали тотчас к своим исследованиям. Академик вспоминал, что он «мог по условиям

транспорта взять с собой не более двух книг текста и один словарь, с чем и был вынужден обходиться целый год». Целый год, о котором говорит Алексеев, когда он вынужден был обходиться лишь двумя книгами был 1942 годом. Это был первый год пребывания академика в Боровом и время привыкания к научной жизни в суровых условиях. Ученый, преимущественно, читал и переводил танскую поэзию в Казахстане.

До отъезда Алексеев собственноручно упаковал одну посылку с книгами, попросив управдома № 2 по 7 –й Васильевской линии прислать ему ее по новому адресу. (Кстати, на Васильевском острове было размещено посольство Абылай – хана во главе с султаном Урусом в 1758 г.). Можно только удивляться тому, что академик по прибытии в Боровое смог сообщить в блокадный Ленинград о своем месте жительства, управдому получить его письмо, затем выполнить просьбу и отправить посылку. Алексеев получил книги через охваченную войной страну летом 1943г. Таким образом, спустя год после приезда в Боровое в июле 1943 года у него книг стало побольше. К сожалению, мы не знаем точного списка прибывших из Ленинграда книг. Возможно, это были другие списки «Сборников танской поэзии», так как в годы войны академиком были полностью переведены 4 китайские антологии. Он начал работу над Антологией по прибытии в Боровое в декабре 1941, а закончил в августе 1942г. Алексеев перевел 463 поэтических произведения и 402 – произведения прозы. Лишь небольшая их часть была опубликована при его жизни. В записке от 24 апреля 1942г. (в тот день автору пишущему эти строки исполнилось ровно 3 года), которую он вложил в рукопись перевода, Алексеевым записано: «Эту часть антологии в крайнем случае (после смерти) можно печатать, оговорив, что автор переводчик предполагал дать обширный комментарий и обширное же предисловие, но из-за отсутствия бумаги и нужных книг этого сделать не мог»/Алексеев. Китайская литература, 139/. Ученый сетует, что не смог даже снабдить точными датами авторов произведений. «О чем же говорить дальше? – восклицает он». Не раз повторяет, что перевод «можно выпустить в свет лишь со смертью переводчика, с которого уже больше нечего требовать. Я полагаю, что те, кто будет содействовать печатанию этой не совершеннейшей антологии, примут главным образом то обстоятельство, что на русском языке таких (по форме и содержанию) еще не было, да и на других языках художественные переводы китайских антологий не точны...». Тем не менее, что он «при своей жизни в этом виде свой перевод никогда не решился бы опубликовать...» /Алексеев. Китайская литература, 140/. Академик, будучи китаеведом классического типа, учеником выдающегося французского синолога предъявлял к себе высочайшие требования. Между тем, следует отметить, что и сегодня нет переводов, подобных переводу Алексеева, а его комментарии остаются непревзойденными.

Алексеев обозначил главные темы китайской поэзии, он поместил уникальные комментарии, в том числе, к теме границы Китая с кочевниками. Он считает, что не всегда поэты, служили на границе, что они лишь отдавали дань

одной из традиционных тем. Академик объясняет многие фразы, которые заимствованы поэтами из более ранних произведений и легенд об известных исторических деятелях, отличившихся в Западном крае. Например слова: «Я брошу кисть!» приписываются Бань Чао (33-102), который вначале подрабатывал писцом в канцелярии, но потом отбросил кисть в сторону, желая совершать подвиги в чужеземных странах, подобно ЧжанЦяну(ум. в 114 г.до н.э.)и другим. Известно, что китайская историография приписывает ЧжанЦянуоткрытие Шелкового пути. Бань Чао остался в истории Китая как выдающийся дипломат, он в течение 31 года пребывал на территории современного Синьцзяна, переходя из одного оазиса в другой. Появиться перед императором «с плетью в руках», т.е. в дорожной, а не в параднойодежде означало готовность отправиться в далекий и опасный путь. Выражение «травят оленя» означает борьбу за всекитайский трон. «Те, кто берут себе Поднебесную Страну Китай, напоминают травящих дикого оленя, а у Поднебесной страны настроение такое, будто ее мясо делят на куски»/Алексеев. Китайская литература, 144/. Китайские тексты, действительно, многослойны, их строго говоря, не переводят, а расшифровывают.

Многие китайские два слова не укладываются в такое же количество русских слов, поэтому существуют еще и большие технические трудности перевода. Об этом неоднократно замечает В.М. Алексеев и с этим сталкиваются переводчики китайских стихов на все языки.

Одну из темАлексеев назвал: «Отражение борьбы с завоевателями в истории и литературе Китая» /Алексеев. Китайская литература, 366 - 371/. Василий Михайлович ассоциирует войну древних китайцев с северными народами с войной советского народа с фашизмом. О немецких захватчиках он говорит, что «их не забудут ни память, ни возмездие». Он академически разбирает иероглифы и значение слова «агрессия». Анализирует отношение к войне Конфуция, адептов даосизма, а также других известных китайцев. По его мнению, образованным китайцам была присуща ненависть к войне и презрение к солдатам. Эта ненависть выражена в распространенной с древности пословице: «Хорошее железо не идет на гвозди, хорошие люди не идут в солдаты» (Хао те бу да дин, хаожэньбу дан бин). «Таким солдатам трудно было отражать набеги кочевников, которые тренировались в войне с детства и у которых психология захватчиков, озорников, громил отражалось в эпосе», - пишет академик и рекомендует обратиться к «Сокровенному сказанию юаньской династии» (Тайной истории монголов - Юань чао би ши – К.Х.), где все эти ужасные для земледельцев качества выглядят суровой непреклонностью, храбростью, смелостью, стремительностью, ловкостью и прочими кочевыми добродетелями».Лао-цзы говорил: «Оружие есть злой предмет, не сулящий добра». Алексеев глубоко убежден, что Конфуций «раз и навсегда установил, что единственно достойное начало есть начало мысли, особенно выраженной в мудром слове (вэнь), а храбрость и воинственность (у) хороши лишь тогда когда они состоят как бы на службе у мудрого слова».

Алексеев объясняет слово «вэньхуа» (культура, цивилизация – К.Х.). Это – «переработка человека на основе ученого слова и просвещения». Он уверен, что ученье о культуре и просветительстве (вэньцзяо) упраздняет столкновения с варварами. Потому что варвары не уважают и обрушиваются на Китай, когда там забывают это учение /Китайская литература, 367 – 368, 376/.

Алексеев цитирует других известных в Китае философов с осуждением войны; реформаторов, отмечающих, что самые крупные ученые – эрудиты считают для себя стыдом взять в руки оружие, что Китаю приходится обращаться к наемным войскам. Алексеев приводит перевод проникнутого пацифизмом трактата «Искусство действовать на душу» и заключает, что было бы смехотворно руководствоваться этим трактатом «в борьбе против подвижных, веками с детства натренированных в быстрых налетах кочевников». Танская поэзия описывает войны как сплошной ужас, поэты сочувствуют крестьянину, который разможил себе камнемруку, чтобы не стрелять из лука. По существу, они снисходительно и с пониманием отнеслись к тому, кого бы мы назвали дезертиром. «Кровью наполнены все углубленья и дыры Великой стены!» (Ли Хуа, поэт VI в. н.э., «Плачь на древнем поле сражения»). Поэт считал, что только при соблюдении заветов Конфуция Китай начинает процветать, а просвещенные инородцы начинают уважать Китай.

Алексеев перевел и комментировал также поэтов, которые придерживались позиции «не деяния» даосизма, увлекались буддизмом и становились отшельниками. Но большей частью отшельничество было вызвано тем, что правители не дооценивали их достоинства, не использовали их талант и возможности на службе государству и народу.

Образованные китайцы часто называют местности по уже не существующим древним названиям, у поэтов это случается повсеместно. Кроме хорошего знания современной, одновременно следует хорошо знать и историческую географию, что затрудняет и замедляет переводческую работу.

Алексеев написал отчет о проделанной работе за два года эвакуации. Он называется «Мои работы над материалами по истории китайской литературы (1942 - 1943)» /Алексеев. Китайская литература, 116-129/. Рукопись была издана лишь в 1973 г., через 22 года после его смерти.

Оказывается, ученый не подбирал стихи, а использовал японское издание Ли Паньлуна «Тан ши сюань», подготовленного в XVI и помещенного в знаменитую японскую большую «Антологию китайской литературы» в начале XX века. Надо отметить, что никто в мире не переводит китайскую литературу, в том числе и современную так, как это делают японские специалисты. В эвакуации академик был намерен подготовить две антологии: китайской прозы и китайской поэзии. Китайская антология художественной прозы должна была состоять из 2-х частей: Первая часть имела Отдел 1 – Античная художественная проза (до эпохи Хань, до 2 века до н.э.). Отдел II – Классическая художественная проза (до наших дней). Вторая часть по поэзии планировалась из трех отделов: Отдел I – Античная художественная поэзия (до эпохи Хань, т.е. до 206 г. до н.э.). Отдел II – Древняя поэзия (до эпохи Тан, т.е. до VI в.

века) и Отдел 111 – Классическая поэзия (от эпохи Тан до наших дней). План был трудоемкий и долгосрочный. Над поставленной перед Алексеевым задачей работало и работает урывками не одно поколение китаеведов по сегодняшний день. В 1941-1944 гг. он работал без любимых книг, без своей картотеки, без справочников и без коллекций. Требовалась огромная справочная литература, а она вся в то время была на китайском и кое-что на английском и французском языках. Не было не только необходимой литературы, но не хватало также бумаги. Однако, каждое предложение Программы является весьма ценным для философов, филологов и историков. Она показывает поистине энциклопедические знания Алексеева, открывает новые направления в востоковедении, китаеведении, а также расширяет и углубляет перспективы исследований. К тому же, исследователям необходимо было знать, как пишет академик, «старинный учено-сословный язык, на котором написана вся историческая китайская литература вплоть до наших дней». В статье «Языки литературного Китая» академик останавливается отдельно на борьбе живого языка - байхуа с умирающим учено-сословным и «малослышимым», по его выражению, старым языком - вэньянь.

Алексеев В.М. рассматривал выполнение задачи в научном и учебно-педагогическом аспектах. Он был одержим задачей достойно представить китайскую литературу, китайскую культуру «вне высокомерно надуманных ее причуд и экзотической неправды». Рукопись полна теоретических и практических мнений, рекомендаций, тщательно и всесторонне разработанной методологии. Программа академика является полезной всем востоковедам, чтобы постичь всю ее глубину надо читать ее постоянно и неоднократно на всем продолжительном и тернистом научном пути. Он предлагал составить «Синологические установки переводчика», исследовать системно проблему «Русский язык и о его роли в синологии», а также по отдельности роли французского, немецкого, английского, японского языков в синологии. Алексеев написал монографию «Советское китаеведение за 25 лет» (95 машинописных страниц), «Восток и наука о Востоке», «Китайский литературный жанр», «Культ древности в литературах Европы и Китая», «Литература и ее преподавание в Китае». Невозможно перечислить темы, над которыми работал академик для выполнения Программы. Помимо того, он отбирал и переводил китайские публицистические статьи, эссеи рефераты.

Академик не жаловался на бытовые условия, он жил с семьей. В годы войны никому не было легко. Он завершил работу над поэзией эпохи Тан (618–907) и 2-м Отделом Первой части Программы о китайской прозе.

Кроме того, Василий Михайлович Алексеев вел научно-популярную пропаганду знаний о Китае в различных аудиториях. Вот что он сам писал в Отчете о темах лекций: «В Боровом в годы войны в научно-исследовательском институте им. Сеченова о китайском прикладном искусстве; в туберкулезном военном госпитале – о китайской культуре, о Китае старом и новом. (Целый месяц потом меня посещали офицеры: интереснейшие были беседы). Среди своих коллег, ученых, находившихся, как и я, в эвакуации: зоологов, ботаников,

врачей, востоковедов других специальностей и т.д. – сделал не один десяток докладов. Дискуссии были из самых оживленных. Я читал: о китайской культуре, о китайской женщине, о китайской волшебной повести, о науке о Востоке, о родном языке и его культуре, о роли памяти в жизни ученого и т.п.» /Алексеев. Наука о Востоке, 315/. Академик выступал, в основном по памяти, поэтому он выбрал последнюю тему, чтобы поговорить о памяти с естественниками : биологами и физиологами. Китайские женщины, это очевидно, ханьские принцессы, выданные по политическим мотивам замуж за правителей древних насельников Центральной Азии, Казахстана. А также тюркские принцессы, бывшие женами и матерями императоров династии Тан. Китайская волшебная повесть – это творчество писателя Пу Сунлина (Ляо Чжяя, 1640-1715).

Оценивая пребывание академика В.М. Алексеева в Казахстане, мы видим, что несмотря на объективные трудности, оно было весьма плодотворным. Ученый сделал не меньше работы, чем, к примеру, Н.В. Кюннер в эвакуации, которому впервые пришлось работать над маньчжурскими документами в Центральном государственном архиве в Алма-Ате (Работа не издана до сих пор – К.Х.). Остается только сожалеть, что в годы войны попытки открыть кафедру китайского языка в Алма - Атинском институте иностранных языков, не увенчались успехом. У нас были бы свои специалисты, ученики выдающихся русских ученых. Однако, китаеведы, окончившие Ленинградский (Санкт- Петербургский) университет и слушавшие курсы профессоров В.М. Алексеева и Н.В. Кюннера все же поработали в нашей академии. Это – Зуев Юрий Алексеевич (китаевед в области тюркологии) и Кузнецов Вячеслав Семенович (специалист по истории казахско-цинских отношений и Восточного Туркестана). В.М. Алексеев проделал колоссальную работу в Казахстане, которая внесла весомый вклад в китаеведение, показала его нестигаемый дух и желание служить отечеству. Он внес свою посильную лепту для Победы над беспощадным врагом в Великой Отечественной войне. Академик не любил пафосных слов типа: «Китай его покорило: он не мог его познать, не понимая и не любя». Эти слова были сказаны об Э.Э. Шаванне, они относятся и к его русскому ученику. Данная статья является лишь первым шагом для изучения творчества В.М. Алексеева в Казахстане.

Литература:

1. Алексеев В.М. Китайская литература. Избранные труды. Составитель М.В. Баньковская. -М.: Изд. «Наука» ГРВЛ, 1978.- 595 с.
2. Алексеев В.М. Наука о Востоке. Составитель М.В. Баньковская. -М.: Изд. «Наука» ГРВЛ, 1982.- 535 с.
3. Хафизова К.Ш. Казахстанский вклад востоковеда Кюннера. - ж. «Мысль», 2014.-№ 7. - С.84 – 88
4. Хафизова К.Ш. Кочевой мир в танской поэзии.- ж. «Мысль», 2014. - №1.- С.40-53. Ее же. Диалог цивилизаций на Шелковом пути (исторические сюжеты).- Астана: «Гылым», 2016.- 416 с.

5. Хафизова К.Ш. Казахстан в годы Великой Отечественной войны.- ж. «Мысль», 2016.- № 5.- С. 53-56

КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКІНІҢ ЛОБАНОВ КӨЛІНІҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ-ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Хусаинова Р.К., Есенева С.Б.

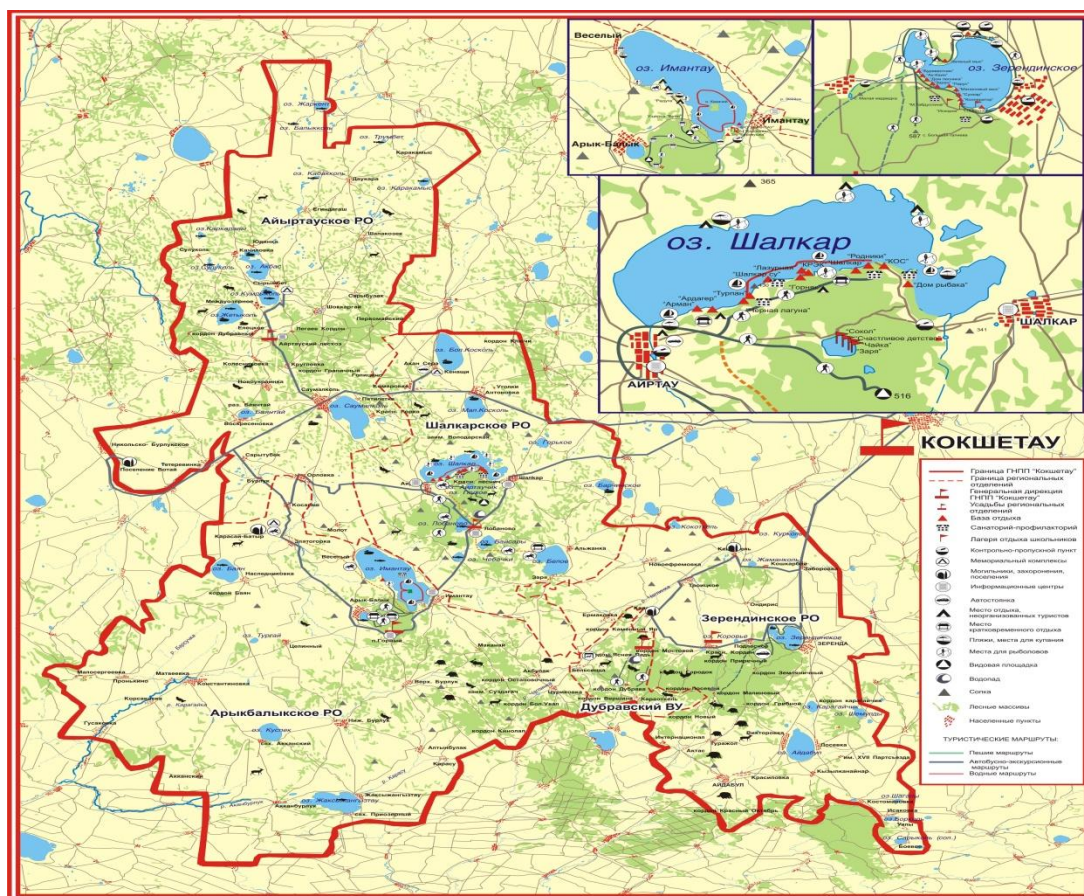
Көкшетау қ., Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
bizhamal55@bk.ru, eseneeva.sb260395@gmail.com

Мақалада Лобанов көлінің экологиялық жағдайы сипатталады. Ластану деңгейін анықтау үшін физикалық-химиялық талдаудың көрсеткіштері келтірілген.

Түйінді сөздер: су ластанауы, шектеулі рауалы концентрациясы, ауыр металдар, физикалық-химиялық талдау, сынамаларды алу.

«Көкшетау» МҰТП гидрогеографиялық келбеті салыстырмалы сирек өзен жүйесімен, көптеген көлдер мен көп емес батпақтар санымен ұсынылған. "Көкшетау" ұлттық паркіне Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарында орналасқан 8 көл бекітілген.

Ақкөл (Белое) және Шалқардан басқа көлдердің көбісі тұщы. Ірі көлдерге Зеренді, Имантау, Шалқар және Лобаново, кіші көлдерге - Ақкөл (Белое), Құмдыкөл жатады.

1-сурет. Көкшетау Мемлекеттік Ұлттық табиғи паркінің картасы.

Лобаново көлі – Лобанов с. жанында Көкшетау – Арықбалық трассасы бойында 1 км орналасқан. Су айнасының алаңы 260 га құрайды. Көлдің орташа тереңдігі – 1,8м, ең үлкен тереңдігі 3,0 м дейін жетеді. Көл биік емес шоқылармен қоршалған. Батыс және солтүстік жағалары тасты немесе құмды, оңтүстік – шығыс – ойпатты. Су жинау алқаптың алаңы – 20 км², көл ағынсыз көбінесе атмосферадағы жауын-шашынмен қоректенеді. Су айдынында құрылу белгілі мерзімде қайталанып тұрады.

Аз сулы жерде түбі – лай құм және малтатас, тереңдікте – сұр лай. Көлдің ұсақ су өсімдіктердің өсуі акваторийдің 35-40% жетеді. Қатты өсімдіктер (қамыс) көлді тар жолақпен қоршайды, оңтүстік бөлігінде өте дамыған.

Көлдегі су тұщы, минералданудың көлемі 0,76-0,91 г\л. Биогенді элементтер ШРК жоғары, бұл органикалық су айдының ластануы туралы айтады. БТҚ мөлшері 403 мгО\л құрайды, қышқылдағы - 19,5 мгО\л, тұзды аммоний – 0,52 мг\л. Магнийдің, темірдің, фтордың құрамының көптігі байқалады.

Бізбен 2014-2016жыл аралығында Лобанов көлінің химиялық талдауы жүргізілді. Сынамалар 10 см тереңдіктен +20 С⁰ температурасында алынды. Соның нәтижесінде келесідей нәтижелерге қол жеткіздік:

2014 жылы судың қаттылығы: ортақ көрсеткіш-27,80 Мг-экв, корбонаттылығы-11,06, рН-8,06, құрғақ қалдығы-4630,0мг\л. Минералдылығы-4,54 г\л. Физикалық қасиеттері: түсі-0, иісі-0, өзгерісі- қара тұңбаның пайда болуы байқалды.(1-кесте).

1-кесте. 2014 жылғы Лобанов көлінің жалпы көрсеткіштері.

Катиондар	Мг/л	Мг-экв/л	%Мг.экв
NH_4^+	0,13	0,007	0,01
Fe^{2+}	2,23	0,08	0,09
Fe^{3+}	0,020	0,001	0
Ca^{2+}	40,08	2,00	2,50
Mg^{2+}	313,78	25,80	32,20
$\text{Na}^+ + \text{K}^+$	1020,0+308,0	44,35+7,90	65,20
Барлығы:	1684,19	80,13	100
Аниондар	Мг/л	Мг-экв/л	% Мг.экв
NO_2^-	0,05	0,0011	0
NO_3^-	0,013	0	0
CO_3^{2-}	288,0	9,60	11,98
HCO_3^-	89,33	1,46	1,82
Cl^-	2374,40	66,96	83,57
SO_4^{2-}	101,26	2,11	2,63
Барлығы:	2853,06	80,13	100

2015 жылы алынған судың көрсеткіштері қаттылығы: ортақ көрсеткіш-14,80 Мг-экв, корбонаттылығы-2,56, рН-8,10 қалдығы-1513,0 мг/л. Минералдылығы-1,5 г/л. Физикалық қасиеттері: түсі-0, иісі-жоқ, өзгерісі- қара тұнбаның пайда болды.(2-кесте)

2-кесте. 2015жылЛобанов көлінің жалпы көрсеткіштері.

Катиондар	Мг/л	Мг-экв/л	%Мг.экв
NH_4^+	55,5	3,08	10,8
Fe^{2+}	0	0	0

Fe ³⁺	3,67	0,12	0,4
Ca ²⁺	16,00	0,80	2,8
Mg ²⁺	168,00	14,00	48,9
Na ⁺ +K ⁺	46,0+188,0	1,00+9,64	37,2
Барлығы:	477,17	28,64	100
Аниондар	Мг/л	Мг-экв/л	% Мг.экв
NO ₂ ⁻	0,24	0,005	0
NO ₃ ⁻	0,30	0,005	0
CO ₃ ²⁻	24,00	0,80	2,8
HCO ₃ ⁻	107,36	1,76	6,1
Cl ⁻	217,70	9,41	32,9
SO ₄ ²⁻	799,73	16,66	58,2
Барлығы:	1149,33	28,64	100

Лобанов көлінің соңғы 2016 жылдағы көрсеткіштері қаттылығы: ортақ көрсеткіш-14,5 Мг-экв, корбонаттылығы-1,71, рН-8,96, Минералдылығы-1,9 г/л. Физикалық қасиеттері: түсі-0, иісі-жоқ, өзгерісі- жоқ екендігі байқалды. (3-кесте).

3-кесте. 2016жыл Лобанов көлінің жалпы көрсеткіштері.

Катиондар	Мг/л	Мг-экв/л	%Мг.экв
NH ₄ ⁺	0,0	0,0	0,0
Fe ³⁺	0,0	0,0	0,0
Fe ²⁺	4,46	0,16	0,6
Ca ²⁺	14,0	0,7	2,4
Mg ²⁺	165,6	13,8	47,4
Na ⁺ +K ⁺	41,0+264,0	0,89+13,54	49,6

Барлығы:	489,06	29,09	100
Аниондар	Мг/л	Мг-экв/л	% Мг.экв
NO ₂ ⁻	0,07	0,001	0,0
NO ₃ ⁻	0,3	0,065	0,2
CO ₃ ²⁻	0,0	0,0	0,0
HCO ₃ ⁻	104,43	1,71	5,9
Cl ⁻	70,0	2,0	6,9
SO ₄ ²⁻	1210,45	25,22	87,0
Барлығы:	1385,25	29,00	100

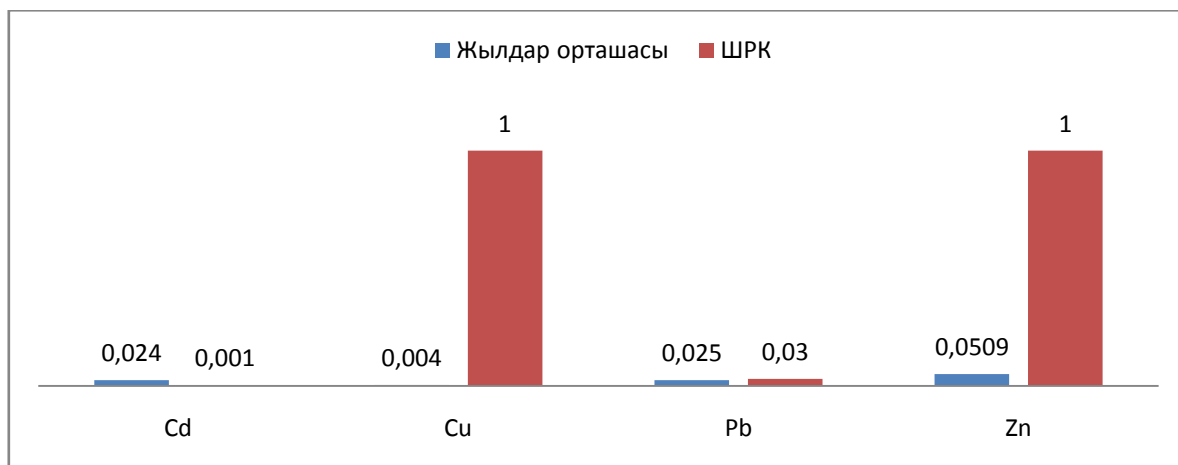
3 жылдық зерттеулер нәтижесінде катиондардың ең көп мөлшері 2014 жылы - 1684,19мг/л, ал ең аз мөлшері 2015 жылы - 477,17мг/л тең екені байқалды. Судағы аниондардың көрсеткіші 2853,06мг/л – 1149,33мг/л аралығында болды. Судың 3 жыл аралығындағы физикалық қасиеттері қатты өзгеріске ұшырамады.

Судағы ауыр металдар салдарынан бірқатар теріс әсерлер тудырады: азық-түлік тізбегіне түсіп және биологиялық ұлпалардың элементтік құрамын бұзып, олар су организмдерді тікелей немесе жанама улы әсер тигізеді.

Мыс, кадмий, цинк, қорғасын ең кең тараған ауыр металдардың түрі болып табылады. Лобанов көлінің суының құрамындағы ауыр металдар бойынша химиялық анализі келесідей көрсеткіштерді берді (4-кесте).

4-кесте. Судағы ауыр металдардың химиялық анализі.

Лобанов көлі	Cd,мг/л	Cu,мг/л	Pb,мг/л	Zn,мг/л
2014жыл	0,0010	0,0004	0,0025	0,0020
2015жыл	0,001	0,0004	0,025	0,0007
2016жыл	0,07	0,0014	0,05	0,15
Жылдардың орташасы	0,024	0,0007	0,025	0,0509
ШРК	0,001	1,0	0,03	1

1-ші сурет. Лобанов көліндегі ауыр металлдардың құрамы.

1-ші суретте көргеніміздей Лобанов көлінің суындағы ауыр металдардың құрамы шектеулі рауалы концентрациясыларға сай болып, аспаған жоқ.

Лобанов көлінің суын физикалық- химиялық зерттеу нәтижесінде ауыр металдар ШРК көрсеткіші бойынша нормадан тыс емес, сондықтан, Лобанов көлінің төмен деңгейінде ластанғаның екенің аңғарамыз.

Әдебиеттер:

1. http://www.tarsu.kz/lib/doc/Vestnik_2007/
2. <http://kk.convdocs.org/docs/index-15325.html>
3. Гидрометеорологиялық орталық мониторингі Астана қ. (РГП «Казгидромет» ҚР қоршаған ортаны қорғау Министірлігі) <http://kazhydromet.kz/>
4. Шишкина Л.А. Гидрохимия. - Л.: Гидрометеоздат, 1974. - 287 с.
5. Алекин О. А. Методы исследования физических свойств и химического состава вод // Жизнь пресных вод. - М.: Изд. АН СССР, 1973. - Т. 4. - 214-298.

УСЛОВИЯ ЖИЗНИ ДЕТЕЙ В ДЕТСКИХ ДОМАХ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В КАЗАХСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Шаймуханова Д.С.

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
didara_93@list.ru

Детская беспризорность в наши дни одна из острых социальных проблем, в связи с этим изучение прошлого опыта нашего государства представляет значительный интерес для исторической науки. Несмотря на

вековые традиции казахского народа, предполагающие опеку и заботу над детьми своих близких, тяжелые условия жизни, последовавшие за репрессиями, голодом и войной, не оставили шансов исполнить их.

Первый год войны стал во всех отношениях тяжелым испытанием для страны. Наряду с вопросами обороны, развития промышленности, мобилизации трудового населения государство решало назревшие социальные проблемы. Начало военных действий привело к увеличению количества беспризорных и безнадзорных детей. В связи с этим принимались срочные меры по увеличению числа детских домов и других детских учреждений.

Целью статьи является исследование состояния детских домов находящихся в Акмолинской области в годы Великой Отечественной войны, а также условия жизни детей в них.

В Казахстан стали прибывать сотни эшелонов с эвакуированными детскими домами и домами малюток, специализированными детскими больницами, женщины с детьми и стариками. Архивные документы свидетельствуют, что общее число эвакуированного населения в Казахстан из России, Молдавии, Украины, Крыма, Белоруссии в годы войны по разным источникам составило от 1,5 млн. до 1 млн. 941 тыс. человек. Всего за годы войны в республику было эвакуировано 149 детских домов с контингентом свыше 19 тысяч воспитанников, 15 московских школьных интернатов с 1950 школьниками [1]. Так в с. Казгородок Акмолинской области был эвакуирован детский дом из г. Харькова, санитарное состояние которого было удовлетворительным, но нуждалось в ремонте и подготовке к зиме. При детдоме находились свой огород, источник водоснабжения и баня [2: л.175 об.2].

В 1943 году в Акмолинской области насчитывалось 8 детских домов, 8 интернатов и 1 дом ребенка, находящийся в г.Акмолинск [2]. Детские дома находились в Рузаевском районе – Андреевский детский дом, в Зерендинском районе – Викторовский детский дом, в Аиртавском районе – Детский дом им.Володарского, в Энбекшильдерском районе – Энбекшильдерский детский дом и др.

В детских домах и интернатах не всегда можно было создать подходящие бытовые, да и эмоциональные условия для воспитанников. При этом детдома постоянно проверяли, но эффективность таких проверок была невысока: фиксировались нарушения, формулировались требования разрешить те или иные проблемы, но ситуация не менялась.

Анализируя отчеты Акмолинской горсанэпидемстанции и райсанэпидемстанции Акмолинской области, можно выявить наиболее распространенные нарушения санитарных норм в детских домах. Основная проблема заключалась в перегруженности детских домов, на одно спальное место приходилось по 2 человека. Существенно ощущалась нехватка нательного и постельного белья, а также большой спрос в верхней одежде и зимней обуви [2: л.1 об.2; л.175 об.2]. Данные бытовые условия создавались

военным временем, и как следствие не всегда были разрешимы. Но, несмотря на это мы можем наблюдать и человеческую халатность. Так например, при обследовании детского дома, находящегося в Щучинском районе, было обнаружено, что дети моются в бане без мыла, а также белье для детей стирается без мыла, хотя в кладовой было обнаружено 90 кг мыла. Питание детей также неудовлетворительное вследствие нарушения отпуска продуктов [2: л. 2].

Бытовые проблемы включали в себя также нехватку продуктов питания, несмотря на наличие при некоторых детских домах собственных огородов. Так, в распоряжении детского дома расположенном в с. Казгородок находилось свое пригородное хозяйство, обеспечивавшее его овощами, а также частично мясом и молоком [2: л.277 об.2]. В Конъюнктурных обзорах по Акмолинской области мы можем видеть, что дети не получали достаточное количество овощей и жиров, и питались малокалорийной пищей, особенно в зимнее время [2: л. 2]. Горячие завтраки организовывались только в г. Акмолинске, где горячее питание получали только дети фронтовиков, эвакуированные и ослабленные [3: л. 8]. В летнее время в детских домах условия складывались наиболее благополучно, ассортимент продуктов пополнялся ягодами (черникой, смородиной), овощами, разными видами круп (рисом, манной), витамином С и гематогеном [2: л. 93].

Плачевные санитарные условия в детских учреждениях в целом вели к частой заболеваемости детей и повышению смертности. Среди наиболее распространенных детских заболеваний была корь, чесотка, малярия, дифтерия, а также различные виды травм. В «Конъюнктурном обзоре областного зравотдела о состоянии здравоохранения за 1943 год» была дана сравнительная таблица заболеваний, где за 1942 год детей с корью насчитывалось 914, а уже в 1943 году их численность сократилась в 10 раз и составляла 92 человека. Резкое снижение кори объяснялось тем, что основная масса детей переболела в прошлом году. В отличии от кори, прослеживается увеличение количества детей с малярией, который в 1942 г. – 1593, а в 1943 г. – 1720 детей (на 9%). Рост малярии объясняется прибытием эвакуированного населения из неблагополучных по малярии мест, особенно из Крыма и Кавказа. А также дифтерия в 1942 г. – 63 детей, в 1943 г. – 74 детей, бруцеллез с 1942 г. – 180 детей, 1943 г. – 228 детей и др. [2: л. 191].

В «Приказе №45 по Викторовскому детдому от 15 мая 1942 года» в связи с увеличением заболеваемости детей были выдвинуты следующие распоряжения:

1. ежедневное проветривание комнат, проверка и оттряхивание постельных принадлежностей;
2. каждую семидневку производить генеральную уборку в помещении;
3. следить, чтобы дети, в особенности мальчики, были острижены;
4. ежедневно проверять, детей на наличие вшей;
5. следить, чтобы дети пили только кипяченую воду, а также следить за чистотой бочек и чашек при них;

6. следить, чтобы посуда всегда мылась горячей водой, столовая должна всегда быть в образцовом состоянии;
7. следить, чтобы дети всегда перед едой мыли руки;
8. И прочее [4: л. 43; л. 43 об.2].

Часто воспитанники болели из-за отсутствия теплой одежды. Курточки и пальто были слишком старыми и изношенными, не хватало также варежек и носков. Порой обувь нужного размера отсутствовала или не соответствовала возрасту. Одежду и обувь воспитанники порой передавали из поколения в поколение, что также сказывалось на ее состоянии.

В годы войны среди населения было распространено мнение, что ребенку, испытывающему из-за войны голод и невнимание в семье, будет лучше в детском доме. Поскольку многие семьи голодали и были неспособны прокормить себя и своих детей, некоторые из них сами приводили и сдавали детей в детские дома, в надежде, что после войны они заберут их обратно [5: 156-157]. Примером этому может послужить обращение Русяевой Елены в Исполком Городского совета об устройстве ее детей 1940 и 1944 года рождения в детский дом. Причиной этому послужило отсутствие возможности и условий для их воспитания. В последствии ее дети были направлены в Андреевский детский дом имени Ленинского Комсомола Рузаевского района Акмолинской области [6: л. 129].

Таким образом, мы можем прийти к выводу, что, несмотря на постоянное внимание со стороны государства, условия жизни детей в детских домах во время войны не всегда было удовлетворительным. В этот период на территорию Казахстана, в том числе в Акмолинскую область, было эвакуировано более 100 детдомов, что позволило принять большое количество детей и обеспечить их кровом. Как показывают санэпидемические отчеты, санитарное состояние детдомов оставляло желать лучшего. Военное время отразилось на их материальном положении, особенно это было заметно в зимнее время, когда воспитатели и воспитанники сталкивались с проблемой нехватки теплой верхней одежды и зимней обуви. Скудность в питании детей сказывалась на их иммунитете, и приводило к ухудшению здоровья.

Литература:

1. Сарсенбаева С.С., Алиева Г.М., Шахиева А.М., Саятова А.С. Страницы истории охраны материнства и детства в Казахстане в годы Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] // Научно-практический журнал "Вестник КазНМУ". – 2015. – №4. Режим доступа: <http://repository.kaznmu.kz>
2. Государственный архив Акмолинской области Ф.622, Оп.1, Д.10.
3. ГААО Ф.622, Оп.1, Д.9.
4. ГААО Ф.1514, Оп.4(л), Д.1.
5. Коренюк В.М. Повседневная жизнь детей военного и послевоенного времени (по материалам Молотовской области): дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук. Перм. гос. гум.-пед. университет, Пермь, 2017.
6. ГААО Ф.1514, Оп.1, Д.10.

ИЗ ИСТОРИИ ИЗБРАНИЯ СТАРШИХ СУЛТАНОВ КОКШЕТАУСКОГО ОКРУГА В 20-50-Х ГОДАХ XIX ВЕКА

Шапкенов А. А.

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
amangeldy.shapkenov@mail.ru

В 20-50-х годах XIX века в Казахстане произошло глубокое реформирование всех институтов власти. В связи с этим данному периоду характерно вовлечение представителей казахского общества в процесс государственного строительства и развитие системы административно-территориального управления. Реформам в этом направлении было положено начало в 1822 году - специальным указом российского императора Александра I (1777-1825) институт ханской власти в казахском Среднем жузе был официально ликвидирован. Население северного, центрального и восточного регионов Казахстана находилось в ведении образовавшегося в том же году Западно-Сибирского генерал-губернаторства. Для управления казахского населения этих регионов были приняты: «Устав о сибирских киргизах» (1822), «Положение об отдельном управлении сибирскими киргизами» (1838), «Положение об управлении Семипалатинской областью» (1854) и другие нормативно-правовые акты [1, 175].

На основании этих законодательных актов в 20-50-х годах XIX века Сибирским колониальным учреждением осуществилось административно-территориальное разделение подведомственных территорий и организовалось в них средние и низовые звенья управления. Так, в соответствии с «Уставом о сибирских киргизах» предусматривалось распределение казахов Среднего жуза по внешним округам, имеющим определенные границы, переход которых позволялся только с разрешения органов власти [2, 93]. В связи с этим 29 апреля 1824 года был образован Кокшетауский округ - один из первых внешних округов в составе Омской области, подведомственной Западно-Сибирскому генерал-губернаторству.

Согласно 18-параграфу «Устава о сибирских киргизах» для управления внешним округом из среды местного казахского населения избирался старший султан. Право выбора старшего султана предоставлялось представителям сословия традиционной знати, т. е. «одним султанам..., старший султан избирался на три года и утверждался областным начальником..., не запрещалось избирать одного султана более одного срока сряду..., общие выборы производились в августе месяце» (§§33-39) [2, 94-95].

Следует отметить, что существуют противоположные мнения исследователей по поводу выборов старших султанов. В свое время анализировавший реформу 1822 года в Казахстане ученый С. З. Зиманов писал, что выборы старших султанов обычно проходили без серьезной борьбы и носили в основном формальный характер. Султаны, бии и старшины приглашались на выборы главным образом для того, чтобы представить им

старшего султана и потребовать от них безусловного подчинения его власти [3, 174].

Однако, по свидетельствованию некоторых архивных документов о том, что выборы старших султанов вызвали споры между сторонниками различных кандидатов на эту должность, исследователь В. З. Галиев описал ход этих выборов подробнее. Выборы председателя окружного приказа, коим являлся старший султан, производились в распоряжении приказа. К назначенному времени собирались султаны, обладающие правом голоса при избирании старших султанов, а также бии и старшины, призванные определить двух заседателей, постоянно пребывающих при старших султанах. Они разбивались по партиям и в течение нескольких дней обсуждали кандидатуры как на пост старших султанов, так и заседателей. Бии и старшины не принимали непосредственного участия в выборах старших султанов, однако они приглашались для обсуждения кандидатур. Процесс выборов всегда проходил сложно, выдвигалось несколько кандидатур, сторонники того или иного кандидата вступали в противоборство [4, 21]. В знак вступления во власть в результате выборов старшего султана, по старой степной традиции, сажали на белый войлок. Как указано в «Уставе о сибирских киргизах», специально к этому дню приурочивали вручение наград и присвоение чинов отдельным лицам, устраивались скачки и развлечения: «Сколько для удобства сих выборов, столько же и в удовлетворение народному обычаю, в назначенный день давать в том месте, где находится окружной приказ, праздник для киргизов, состоящих в округе, на счет сумм, по штату положенных» (§44) [2, 95].

Царская администрация относилась к выборам старших султанов очень внимательно. Известно, что в проведении административной политики предпочтение отдавалось в первую очередь султанам-чингизидам. Особенно большим влиянием пользовались многочисленные потомки хана Абылая (1711-1781) и поэтому делалась ставка на них. Многие из них были авторитетными людьми в народе - образованными, достаточно энергичными. К примеру, первым старшим султаном Каркаралинского округа был избран внук хана Букея - Турсын Чингисов, а Кокшетауского округа - один из старших сыновей хана Валия - Губайдулла Валиханов.

Следует обратить особое внимание к личности султана Губайдуллы Валиханова и его службе в должности старшего султана. При открытии Кокшетауского окружного приказа чиновниками царской администрации 29 апреля 1824 года старший султан Губайдулла Валиханов со своими сторонниками присягнул на верность к службе [5, 212]. Однако, ход дальнейших событий свидетельствует, что признанный в народе законным наследником ханской власти в Среднем жузе после кончины своего отца Валия (1781-1820), султан Губайдулла был недоволен своим положением председателя окружного приказа. В некоторой степени причиной тому послужило отнесение должности старшего султана к структурам власти среднего уровня в системе военно-административного управления казахским

населением и его полное подчинение начальнику Омской области и генерал-губернатору Западной Сибири.

Известно, что протест Губайдуллы Валиханова против колониальной политики царского правительства и предпринятые им действия с целью восстановления традиционной ханской власти, прибегнув к поддержке цинского императорского двора во второй половине 20-х годов XIX века, закончились безуспешно. В июле 1825 года Губайдулла Валиханов, отказавшись от выполнения возложенных ему обязанностей, откочевал от Сибирской линии к озеру Коргалжын. Об этом свидетельствует донесение начальника Омской области С. Б. Броневского генерал-губернатору Западной Сибири: «Малая только часть старшин, тюленгутов и султанов увлечена беспокойным Габайдуллою в дальние степи оз. Кургальджа расстоянием от приказа 400 верст...» [5, 222]. Также не достигла положительных результатов поездка делегации казахов во главе с сыном султана Губайдуллы - Болатом в 1826 году в Петербург и посещение им императорского двора с просьбой о восстановлении ханской власти в Среднем жузе [6, 44-45].

Следует отметить, что в связи с созданием внешних окружных приказов участвовали поездки казахских делегаций в новый административный центр Омск, а при необходимости решении сложных вопросов казахские представители приглашались в Петербург. К примеру, в составе делегации казахов от Каркаралинского и Кокшетауского внешних округов, пребывавшей в марте - июне 1830 года в Петербурге был старший султан Кокшетауского окружного приказа Абылай Габбасов, вступивший в эту должность в 1828 году [7, 34]. Депутация была принята директором Азиатского департамента Министерства иностранных дел К. К. Родофиникиным и представлена императору Николаю I (1825-1855). В ходе пребывания в Петербурге Абылаем Габбасовым были выдвинуты требования следующего содержания: возвести в ханское достоинство или навсегда утвердить старшим султаном и по наследству; всем султанам, произошедшим от хана Абылая пожаловать княжеское достоинство; всех султанов освободить от налога; владение землею, водою и лесом навсегда закрепить за ними, чтобы в Кокшетауском округе ему подвластном укреплении и деревянных домов не строить, пашен не пахать; тяжбы позволить решать между собой по древним обычаям султанами и биями, а не по российскому обыкновению и т. д. [8, 234].

Рассмотрев этот вопрос, директор Азиатского департамента К. К. Родофиникин писал: «Большая часть просимого несообразно с уставом о киргизах, им я лично объяснил ясно и вразумительно, что по принятому правилу никакая просьба ни кого бы то ни было из киргизов не может быть здесь решена, что все дела представлены решению местного Главного начальства, которому отправлены нынешние их прошения. Что касается до ханского достоинства, то оно уже было уничтожено, не может быть никому присвоено...» [9, 29-30].

Отсюда можно заметить, что в положении султанов-чингизидов в казахском обществе первой половины XIX века произошли существенные

изменения. Появляется заметная тенденция к ограничению прав и постепенному смещению наследственных чингизидов с ведущих позиций политической жизни. Отдельные представители аристократического сословия и других социальных групп казахов смогли оценить расстановку сил и состояние общества и перешли на службу к царскому правительству. К примеру, в одном из архивных документов есть сведения о старшине Тохтамыше Янузакове, исправлявшем должность старшего султана Кокшетауского окружного приказа в связи с отказом султана Губайдуллы Валиханова принять эту должность [9, 13-15]. Тохтамыш Янузаков, так же как и его отец, принял подданство России и унаследовал от него старшинство Баба-Багышевской волости, расположенной между Омском и рекой Чаглинкой. Командиром Отдельного Сибирского корпуса, генералом Г. И. Глазенапом ему был присвоен чин майора. В период создания Кокшетауского окружного приказа среди казахских султанов и старшин этого региона встал вопрос об отношении к событию. По этому поводу сын Тохтамыша писал: «Когда же по воле правительства открыт Кокшетауский окружной приказ, то некоторые султаны отклонились от оногo, мы же со своими волостями кочевали поблизости Омска. Бывший тогда генерал-губернатор П. М. Капцевич, зная преданность моего отца, приказал ему с волостями кочевать в Кокшетауский округ и поручил восстановить между оставшимся там народом тишину и спокойствие. ...По восстановлении спокойствия отец мой исправлял должность старшего султана в том приказе» [10, 18]. Стоит напомнить, что в российском делопроизводстве подразделения казахских родовых колен назывались волостью и под этим понятием здесь имеется в виду не территориальная, а этническая общность.

Однако, в дальнейшем султан Губайдулла Валиханов был избран на должность старшего султана Кокшетауского округа еще два раза: в 1832 и 1836 годах. В связи с кончиной Абылая Габбасова в 1832 году Губайдулла Валиханов вновь выдвигает свою кандидатуру на эту должность и избирается старшим султаном Кокшетауского округа [11, 369]. Одним из подтверждений тому является донесение Кокшетауского внешнего окружного приказа омскому областному начальнику В. И. де Сент-Лорану от 12 (24) января 1833 года и приложенный к нему список султанам, старшинам, биям и прочим казахам этого округа, получающим от казны жалованье. Внизу текста документа указана имя и приложена печать старшего султана Губайдуллы Валиханова [7, 98; 101].

Также в письме командира Отдельного Сибирского корпуса, генерал-губернатора И. А. Вельяминова от 1 (13) ноября 1833 года «О воспрещении султанам делать сбор с подведомственных им киргиз при случае поездки в Омск или в Тобольск» упоминается об особенной преданности казахов Кокшетауского округа к своему султану Губайдулле [12, 45].

После непродолжительного пребывания в должности старшего султана Кокшетауского окружного приказа Сартая Чингисова с 1835 по июнь 1836 года [7, 367], султан Губайдулла Валиханов вновь был избран на эту должность. В формулярном списке о службе старшего султана Кокшетауского внешнего

окружного приказа Джилгары Байтокина от 7 (19) сентября 1841 года есть сведения о том, что он «по подозрению в измене старшего султана Губайдуллы Валиханова исправляет должность одного с 28 августа 1839 года» [7, 108]. Следовательно, султан Губайдулла до того как был обвинен царским правительством в пособничестве Кенесары Касымову и арестован в 1839 году, находился в должности старшего султана Кокшетауского округа.

Очередные выборы старшего султана в Кокшетауском округе состоялись в октябре 1841 года. Султаны и старшины округа, участвовавшие в выборах, разделились на две группы. Одна из них поддержала кандидатуру султана Сартая Чингисова, другая - старшину Мандая Тохтамышева - сына вышеупомянутого Тохтамыша Янузакова. Подполковник Гайюс, присутствовавший на выборах, в своей докладной записке от 21 октября 1841 года на имя генерал-губернатора Западной Сибири князя П. Д. Горчакова писал: «...в Кокшетауский окружной приказ происходили выборы в старшие султаны. Народ разделился на две партии, одна держала сторону султана Сартая, другая - волостного правителя Мандая. Но так как первый имел по родству своему более голосов, то и выбор остался за ним, но на утверждение представлены оба. Обязанностью поставил себе довести до сведения вашего сиятельства собранные о них сведения. Сартай - человек старый, свирепый, готов сделать из личного интереса всякую несправедливость, что он и ныне по праву своего родства не упускает случая делать. К тому же Сартай был уже раз сослан» [13, 526].

Волостной правитель Мандай Тохтамышев характеризуется строгим и справедливым: «...одна управляемая им Баба-Багышевская волость во всем округе не замешана по барантам, и по свидетельству биев и старшин, воровство наказывается им жестоко. На этой же волости не считается недоимок, и общее мнение киргизов есть, что с утверждением Мандая старшим султаном злоупотребление и пристрастие в решениях по киргизскому обычаю биями и старшинами значительно уменьшится» [14, 117]. Однако, по приказу пограничного начальника сибирских казахов в декабре 1841 года были проведены новые выборы и на должность старшего султана Кокшетауского округа был избран султан Абулхаир Габбасов.

В середине XIX века царское правительство решило отказаться от правовой и административной поддержки сословных привилегий казахских султанов. В частности положением Сибирского комитета «О порядке избрания по Сибирской степи в старшие султаны» от 23 февраля 1855 года было установлено: «Допустить в число избираемых по киргизской степи в старшие султаны лиц не только султанского происхождения, но и пожалованных офицерскими чинами, прослуживших при том не менее трех лет заседателями окружных приказов или волостными управителями...» [3, 187].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что если в 20-40-х годах XIX века в должности старших султанов внешних округов избирались почти исключительно представители сословия торе, то с середины XIX века указанную должность стали все больше занимать выходцы из иной сословной

принадлежности - бии, батыры, старшины или же просто богатые представители рядовых семей казахского общества.

Литература:

1. Ерофеева И. В. Эволюция ханской власти и включение Казахстана в состав Российской империи (1731-1865 гг.) // История Казахстана: народы и культуры. Масанов Н. Э. и др. Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. - 608 с.
2. Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. Алма-Ата. 1960. - 442 с.
3. Зиманов С. З. Политический строй Казахстана конца XVIII - первой половины XIX вв. Алма-Ата, 1960. - 296 с.
4. Галиев В. З. Политико-административное законодательство о казахском населении Сибирского ведомства и начало его реализации // История колонизации Казахстана в 20 - 60-х годах XIX века. Алматы: «Мектеп», 2009. - 328 с.
5. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). Сборник документов и материалов. Алма-Ата: «Наука», 1964. - 574 с.
6. Галиев В. З. Позиция казахской депутации на переговорах в Петербурге в начале 30-х годов XIX в. // История колонизации Казахстана в 20 - 60-х годах XIX века. Алматы: «Мектеп», 2009. - 328 с.
7. История Казахстана в русских источниках XVI - XX веков. Т. VIII. Ч. 1. О почетнейших и влиятельнейших ордынцах. Сост., предисловие, комментарии и указатели Б. Т. Жанаева. Алматы: «Дайк-Пресс», 2006. - 714 с.
8. Центральный государственный архив РК. Ф. 338, оп. 1, д. 410.
9. Центральный государственный архив РК. Ф. 338, оп. 1, д. 407.
10. Центральный государственный архив РК. Ф. 374, оп. 1, д. 280.
11. Абуев К. К. Слово о первом старшем султane Кокшетауского округа Губайдулле Валиханове // Актуальные проблемы Отечественной истории на современном этапе: Сборник материалов международной научно-практической конференции. Кокшетау, 2008. - 381 с.
12. Центральный государственный архив РК. Ф. 338, оп. 1, д. 783.
13. История Казахстана в русских источниках XVI - XX веков. Т. VIII. Ч. 2. О почетнейших и влиятельнейших ордынцах. Сост., предисловие, комментарии и указатели Б. Т. Жанаева. Алматы: «Дайк-Пресс», 2006. - 962 с.
14. Центральный государственный архив РК. Ф. 374, оп. 1, д. 807.

ГОРОДА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Шарипов А.А.

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
87014773943@mail.ru

В современном мире города являются основными центрами экономического и культурного развития. Сегодня имеются города, которые играют важную роль не только на уровне отдельно взятого государства или региона, но и целого мира. Со временем вся планета будет одним городом, со своими технологиями и правилами проживания [1: 136]. Жизнь любого государства в наши дни невозможна без существования городов. Они управляют финансами и материальными ресурсами всего мира. Образование, наука, культура развивается именно в городах. Как отметил Платон - «Звезды, камни, деревья не могут научить человека ничему. Он может научиться всему из одного лишь поведения в городе» [2: 23]. Роль городов в жизни любой страны несомненна. Еще в древности считали, что города в Месопотамии были основаны богами [3: 13]. В Древней Греции были замечательные города-государства, которые были раскинуты на берегу Средиземного моря, Черного моря. В Китае, Индии имелось множество своеобразных городов. В Европе были города, которые имели собственные органы управления, там люди обретали реальную свободу.

В России города сильно отличались от Европы. Города были основаны, чтобы управлять определенной местностью. Они притягивали к себе трудовые ресурсы, собирали налоги. У городов были определенные цели. В 1703 году Петром Первым был основан город Санкт-Петербург. Строительство этого города было связано с тем, чтобы открыть путь в Европу. В итоге он стал не только столицей империи, но образцом культуры для всей страны.

Российская империя, в XVIII веке стремилась превратить поселения в города-крепости на юге-востоке страны. Они создавались для защиты от нападения кочевников и для дальнейшей экспансии на юг [4: 9]. Петропавловская крепость например была основана в середине XVIII века, вся жизнь будущего города была связана с войной. Когда разрешили торговлю, то открытие и закрытие происходило под звуки барабана. В постоянной боевой готовности находился весь гарнизон Петропавловской крепости. Когда Россия прочно укрепилась в регионе, оборонительные сооружения были скрыты, военный гарнизон переведен на юг. Петропавловск в итоге, остался городом экономического и культурного развития.

Европейская модель строительства городов проникла в Россию в XIX веке. Правда, как отмечал Н.В. Гоголь «всем строениям стали давать совершенно плоскую, простую форму. Дома старались делать как можно более похожими один на другой; но они более были похожи на сараи или казармы, нежели на веселые жилища людей» [3: 30]. В царской России, советское время люди жили в казенно-придворном режиме. Российские города, не города в

классическом западном понимании. Но они и не созданы для жизни, для полноценного обитания в нем человека, в котором бы раскрывались все его способности. В России города это каменный мешок – тюрьма. Или казарма [1: 140]. Другое дело американские города, которые были основаны самостоятельно на свободных землях и не должны были считаться со старыми феодальными структурами городов. Для европейских исследователей город это сообщество свободных граждан занимающихся своим трудом. В Древней Греции горожанин это, прежде всего гражданин, который занимается тем, что он участвует в работе народного собрания, посещает регулярно культурные учреждения. Как отмечал Аль-Фараби в своем труде «Трактат о взглядах добродетельного города» - ... «величайшее благо и высшее совершенство могут быть достигнуты в первую очередь городом, но никак не обществом, стоящим на более низкой ступени совершенства». В своей концепции он сравнил город здоровому телу, все органы которого помогают друг другу, с тем, чтобы сохранить жизнь живого существа и сделать ее наиболее полной [2: 29]. В результате мы знаем, что в цивилизованных странах имеются города со своеобразной архитектурой, созданы комфортные условия для проживания человека. Однако, не стоит забывать, «грязное» производство уже давно переместилось в развивающиеся страны. Поэтому на современных европейских улицах чисто, люди работают в основном в сфере услуг и туризма. В России и в Казахстане продолжаются процессы переселения сельских жителей в города, среди которых преобладают люди плохо адаптированные к жизни в новых экономических и политических условиях. При этом эти процессы были в Европе еще в конце XIX – начале XX веков. Они это успешно прошли. Нам это еще предстоит пройти.

На степных пространствах Казахстана в древности и средневековье существовали города. Их было мало. У многих исследователей сложилось представление, что в стране живут только «дикие кочевники». Однако это не так. Города в Казахстане были, например поселение Аркаим, которое находилось на границе Челябинской и Костанайской областей. Были города на юге Казахстана, на трассах Великого Шелкового пути.

Карл Байпаков считает, что городами можно назвать поселения, которые идентифицируются с городами письменных источников, т.е. с той моделью городов, которая сложилась в представлении современников [5: 89]. Многие города были разрушены еще в средние века войсками Чингизхана.

С присоединением Казахстана к России в XVIII веке происходит основание крепостей и укреплении на территории региона. Первоначально они создавались для колонизации новых земель. При строительстве укреплении на севере, западе, востоке Казахстане учитывались военно-стратегическое положение будущих городов. Они являлись центрами по управлению краем. В основе образования городов лежало не отделение ремесла от земледелия, а перемещение в Степной край населения из внутренних губерний [6: 3]. Многие города были основаны у рудников или заводов. Поэтому внешний облик таких поселений был суровым и мрачным. Кроме того, данные города живут до тех

пор, пока работает рудник, завод или город перестает быть административным центром. В отличие от городов, которые были основаны естественным историческим образом.

К вопросу о теории города, то здесь имеются разные точки зрения и мнения. Карл Маркс и Фридрих Энгельс рассматривали города в ракурсе классовой борьбы - «Буржуазия подчинила деревню господству города. Она создала огромные города, в высокой степени увеличила численность городского населения по сравнению с сельским и вырвала, таким образом, значительную часть населения из идиотизма деревенской жизни» [2: 91].

Макс Вебер отмечает, что город – это совместное поселение до того чуждых по месту жительства людей, у которых отсутствуют кровнородственные связи. Западный город это место перехода из несвободного состояния в свободное. А. Дж. Тойнби рассматривал города как один из основных институтов западного общества.

В российском обществе шли долгие споры между западниками и славянофилами о городах. Так, например они сравнивали Москву и Петербург. Москва, по мнению славянофилов, выросла естественно, выросший сам по себе. Петербург наоборот искусственный город, вызванный волей Петра, цивилизованный западный город.

Интересным является мнение Толстого Л.Н. о городах и о городской бедноте. Он считал их несчастными, потому что они потеряли способность и привычку зарабатывать свой хлеб трудом. Кроме того, город отбирает у крестьян их хлеб.

В Германии сложился городской слой населения бюргеры (граждане), в России этого не произошло, вместо этого сложилось сословие мещан, а также отдельный класс - буржуазия, которую народ порицал. Хотя в Европе он занимал видное общественное положение. Российские города не прошли все циклы развития, как например в Европе. В большинстве своем проекты городов были просто скопированы и установлены в регионах. В результате имеется множество каменных монстров-чудовищ не пригодных для жилья [1: 150].

В советское время проводилась политика коллективизации и индустриализации. И.А. Ильин эту политику назвал «новым государственным крепостным правом», поэтому часть крестьян, спасаясь от рабского труда, бежали в города, однако это не делает их свободными горожанами, а превращает в маргинальный состав городского населения [2: 128].

Другое дело, что многие советские граждане летом уезжали от шумного города на дачи и там, они становились действительно свободными людьми со своими идеями и мечтами. Конечно, были попытки в СССР в 1970-1980-х годах устранить разницу между городом и деревней. Строили в совхозах дома культуры, стадионы, школы, проводилась интенсификация производства. Результаты были неплохие, многие сельские жители смогли поднять свой культурный уровень. Как писал Карл Маркс «бытие определяет сознание». Однако с распадом СССР эксперимент прервался.

С исчезновением Советской империи, Казахстан обрел Независимость. Как и все бывшие республики, Казахстан испытал кризис середины 1990-х годов, здесь отчетливо были видны результаты искусственного создания городов, а именно они были созданы при заводах и рудниках. Как только прекращали свою работу градообразующие предприятия, город начинал угасать. Если раньше город имел статус областного центра, он развивался, при утрате этого статуса, он начинал терпеть бедствие (Аркалык, Кокшетау). Города должны были пройти все циклы исторического развития, создаваться самостоятельно, использовать внутренние ресурсы, удобное географическое положение. Без этого города не смогут сами развиваться. Сегодня можно с уверенностью назвать Алматы городом, где имеются все условия для развития. Здесь имеется красивая природа, рядом проходят торговые пути, мягкий климат. Еще в средние века здесь находилось поселение Алмату, постепенно он пришел в упадок, однако он снова возник уже как крепость Верный в 1854 году.

В научной среде имеются разные точки зрения, на счет определения города. В основном называют крупные населенные пункты, жители которого, не заняты сельским хозяйством. В Древней Руси, например, считалось обязательным условием наличие крепостной стены или вала. Затем в царской России необходим был только официальный документ, придающий населенному пункту статус города. Как это произошло с городом Акмола, который обрел статус окружного города 23 октября 1862 года [7: 55].

Если в древности, средневековые люди жили в городе, чтобы обрести свободу, защиту от внешних опасностей, заниматься творчеством, то с развитием индустриализации, резко увеличивается население, что породило массу социальных и экологических проблем. Поэтому после Второй мировой войны в США происходит отток населения в пригороды, а советские люди устраиваются жить летом на дачных участках. Изменяется смысл и значение города в жизни человека.

В современной России населенный пункт может обрести статус города, если население будет составлять не менее 12 тысяч человек, в Казахстане 8 тысяч человек. В соответствии с решениями ООН 20 тысяч человек.

В России еще живут в городах люди, которые еще не считаются по западным меркам городскими жителями. Если на западе люди стремились в города, чтобы обрести свободу и развивать у себя творческие способности, то в России еще в начале XX века 84% населения проживало в деревнях, сейчас 73% людей живет в городах. Массовый отток населения в города произошел в результате обнищания и ограбления государством деревни в период коллективизации и индустриализации. Городская интеллигенция была физически уничтожена или вынуждена уехать за рубеж в 20-30 годах XX века. Соответственно, в городах оставался тонкий слой коренных горожан. Большинство жителей были люди – выходцы деревень. Для адаптации к городской жизни необходимо время, по западным стандартам коренными горожанами считаются жители в третьем поколении. В России подавляющее население живет в городах, однако большинство людей имеет еще

«полукрестьянское сознание» [2: 178]. Теперь обратимся к США, там в 1950-е годы наиболее квалифицированные городские специалисты покидали города, чтобы жить в пригородах, так как сами города были переполнены иммигрантами. Сельским хозяйством заняты всего 3% населения. Это произошло в результате интенсификации производства. Кроме того, еще в 20-е годы прошлого столетия были построены хорошие дороги и жилье для простых американцев. Причем данные процессы происходят сами по себе, то есть естественным путем.

В российских, казахстанских городах сокращается территория для публичных мест, обеспеченные жители огораживают себя высокими заборами. Все это приводит к разрушению чувства общности граждан, солидарности и, к сожалению патриотизма и гражданства.

Большинство казахстанских городов создавались еще в царской России, Советском Союзе. Соответственно в этих городах фактически не были созданы условия для проживания. Например, города в СССР были центрами трудовой деятельности, создание зон отдыха для людей не всегда были на первом месте. Тем не менее, эти города развиваются.

Американские исследователи изучали обычный город в США Мидлтаун и пришли к выводу об устойчивой жизнеспособности этого населенного пункта. Хотя их доходы горожан иногда падали. Причина заключалась в том, что люди продолжали любить свой город. Здесь они выросли и хотят оставить свое потомство. Им нравится жить в безопасности, в спокойствии. Сложившиеся традиции - жить дружно, вместе переживать за судьбу города, повлияли на то, что город жил и процветал.

Нам казахстанцам необходимо также беспокоиться о судьбе нашей молодой столицы – Астане. Благодаря Президенту Республики Казахстан Н.А. Назарбаева у нас в степи создан современный город. Обязанность, священный долг каждого гражданина заботиться о судьбе нашей столицы. В этом городе воплотилась мечта казахов о Независимости нашей страны. Только совместными усилиями жителей столицы удастся, как в книге «Город Солнца» Томмазо Кампанеллы превратить Астану в идеал современности и благополучия. Со временем Астана вырастет и будет мегаполисом, а Кокшетау превратиться в город-сад, спутник Астаны, как в книге Э. Говарда «Города-сады будущего».

Литература:

1. Смирнов С.А. Антропология города. Памяти Вячеслава Леонидовича Глазычева. Журнал «Человек.ru». Издательство Новосибирского государственного университета экономики и управления. № 8. 2012 год.
2. Горнова Г.В. Философия города. Монография. Москва, 2014 год. Издательство «ФОРУМ: ИНФРА-М». – 344 с.
3. Иржи Груза. Теория города. Издательство литературы по строительству. Москва, 1972 год. – 250 с.

4. Буканова Р.Г. Города-крепости юго-востока России в XVIII веке. История становления городов на территории Башкирии. Издательство «Китап». Уфа, 1997 год. – 258 с.

5. Сыргакбаева А.С. Некоторые особенности урбанизма в Казахстане. Вестник Казахского национального университета им. Аль-Фараби. Серия философия, культурология, политология. № 1 (34). 2010 год.

6. Джаниева Р.М. Социально-экономическое и культурное развитие уездных городов Степного края в конце XIX – начале XX веков. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Омск, 2007 год.

7. Касымбаев Ж., Агубаев Н. История Акмолы (XIX – начало XX века): исследования, источники, комментарии. Издательство «Жеті жарғы». Алматы, 1998 год. – 176 с.

THE BELT AND ROAD INITIATIVE AND ITS IMPLICATIONS FOR CENTRAL ASIA

Kazhenova A.B.

Corvinus University of Budapest, Hungary

aigulkazhenova90@gmail.com

Idea of creation of a “Silk Road Economic Belt” from China through Central Asia (CA) to Europe was proposed by the President Xi Jinping in September 2013 during his visit to Kazakhstan. In his speech, he stressed a step by step approach of regional co-operation which implied strengthening of economic relations, trade and investment facilitation, provision of road connectivity, creating a transport route from the Pacific to the Baltic and a transport network connecting East, West and South Asia. Chinese President also mentioned the importance of increasing of financial resilience of the CA states and enhancing their economic competitiveness in the world. In addition, people-to-people exchanges should promote understanding between the countries [1].

So, since China made the decision to emphasize the importance of an overland component of the Belt and Road Initiative (BRI), it increased the significance of participation of the Central Asian states which laid the basis for geopolitical changes in the region. The fact that the new initiative announced in Astana demonstrates Kazakhstan’s special importance in the BRI narrative [2].

According to many experts, though there is no geopolitical component of the China’s Belt and Road Initiative and this concept is still under negotiations, it seems that it could serve as an alternative to the Eurasian integration. The Customs Union and later the Eurasian Economic Union already started to function with some Central Asia states being already its members (with Kazakhstan, later Kyrgyzstan becoming the member of the EAEU). This situation created quite an ambiguous situation in the region though we cannot say the BRI is not an integration project as it is.

The main role of the BRI for China is creation of favorable conditions for promoting Chinese goods in Central Asia, Russia and Europe. Moreover, development of infrastructure and economic ties with the states of the CA region helps to provide China’s economy with energy resources [3]. In addition, building infrastructure westwards is expected to benefit economically the western province of Xinjiang which is expected to become an important transport route to Europe [1]. As a whole, the Belt and Road Initiative should bring together over 70% of the world’s population, which accounts for about 55% of global GDP and has about 75% of discovered energy reserves [4].

We cannot neglect the fact that the BRI is considered as an attractive project for the states of the CA region. So, what are the interests of the Central Asian states in participating in this mega-project?

First of all, unlike other projects in Central Asia, Chinese project has an absolute lack of political requirements for participants. Experts note that Russia, for example, within the Eurasian Economic Union pays attention not on accumulation of economic power, creation of modern transport network, but on advantages of the Eurasian project with a hint of strengthening of a political component [5: 90]. China, in contrast, offers investments, modernized transport infrastructure and, at the same time, does not require any political conditions for countries.

Secondly, the BRI is strongly provided with financial resources such as the Silk Road Fund and Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) *with \$100 billion in capital designed to fill a real need for more investment in infrastructure in Asia* [3]. These institutes already began financing a number of projects, in particular, in Kazakhstan. It is necessary to note the significant increase in China's investments in the state after agreement on the Belt and Road Initiative and national program "Nurly Zhol" convergence (coordination) was made. The development of transit transport corridor, creation of joint industrial projects, cooperation in knowledge-based and technology sector, agribusiness is planned within it [5: 97-99].

Moreover, China has common borders with three countries of Central Asia that gives it indisputable advantages in development of joint transport projects [3]. It is essential that the countries which the BRI goes through are also interested in implementation of these projects. For example, Kazakhstan's ambitions to be better integrated with global markets fully overlaps with China's plans [2]. It is also important to note that in 2016 a special programme of transferring industrial capacity from China to Kazakhstan was adopted. It includes about 50 projects (worth approximately 28 billion US dollars) with the aim of developing the chemical industry, transportation infrastructure, agribusiness, information technologies, etc. [2]. Thus, with the help of Chinese investments and technologies Astana intends to diversify its economy and develop domestic infrastructure.

China is ready for a compromise with the states territories of which the BRI project goes through. From the point of view of economic growth, development of regional economic cooperation is a foremost keynote of Chinese policy in relation to all countries. China actively looks for new external incentives for the economic growth, and the CA countries have considerable resources and economic potential for that [5: 92]. In addition, China needs to solve the problem of growing deficiency of energy resources and problems of their delivery while the countries of Central Asia are interested in increasing of supply of energy resources to China.

However, a lack of clear BRI objectives is one of the main questions for Central Asian states. It still remains not really clear what this project assumes apart from creation of transport, trade and financial infrastructure. It seems quite obvious that from the beginning of a large-scale implementation of the project and, in particular, transfer of industrial capacities of China to the territory of the CA states, the number of Chinese labor will increase. There is a fear connected with the

possibility of increase of Chinese labor migration, therefore, experts note that implementation of the BRI project should not have even a hint of possible prospects of “Chinese expansion”.

According to N. Kassenova [2], there is a certain communication gap between the government’s image of the BRI and its plans and the fear of China among the population of Kazakhstan. For instance, the list of 51 projects within the BRI which were announced in 2016 is not publicly available today. For this reason, there is a need to increase transparency and inclusivity of decision-making and basic information on projects should be available to the public as the authorities should take into account the concerns of the population.

At the same time, taking into account all the resources invested by China, it seems that implementation of the project will enhance China’s involvement and geopolitical presence in these countries [5: 89]. Yet, one of the problems China can face is building relations with the CA countries. Central Asia is a very difficult region where interests and contradictions of not only external players are intertwined, but also the relations between the states of the region are not explicit. There are a lot of problems on the intraregional level as border issues, water and energy management which are still not solved. Therefore, for China as the initiator of the new project, it is necessary to make skillful efforts in implementation of the initiative.

Another important question which should be addressed is how the Eurasian Economic Union, in particular, the CA member-states of the EAEU, and the BRI can function together? Will the EAEU and BRI be competitors or partners in the region?

Many experts believed that one of the main problems of the BRI implementation in Central Asia was that it could become as a competitor to the idea of the Eurasian integration. However, the first and very productive attempt to settle terms of the EAEU and BRI took place in May, 2015 in Moscow. The contours of interaction model of the Eurasian Economic Union and the Belt and Road Initiative were formed with the idea that the EAEU and BRI convergence could become beneficial for their participants with the long-term plans of creating a free trade zone [6: 68].

One of the main points which should be taken into account is the way how to implement it without conflict of interests of Russia, China and the states of the CA region [3]. Though the Chinese project has significant advantages, China will need to negotiate with all interested states. It means that in the EAEU and BRI convergence, there should be a room for mutual concessions considering the strategic interests of all participants. There is a task to create such conditions so the two projects could work not as competitors but supplement each other.

In general, the EAEU and BRI convergence can have perspectives due to a number of reasons. For instance, one of the main objects of both projects is creation of modern transport infrastructure. It promises not only grow in income from transit and financial investments in economies of the countries of the Eurasian region, but also will promote increase in transport connectivity between them. It is also important to note, in case of successful construction of a uniform powerful economic complex, it can become a channel of export of EAEU products to foreign markets [3].

Both projects aim at simplifying of customs procedures and removal of barriers which hinder development of mutual trade, and all the steps made within the Eurasian Economic Union (common customs territory, common borders, common rules of customs regulation, and other types of non-tariff regulations) are favorable for the BRI project.

However, “sopryazhenie” of the EAEU and BRI can face several issues in practice. Due to the fact that the EAEU is a young union and the dominance of intergovernmental not supranational relations within it, coordination of interests within it is not regular. Furthermore, the EAEU and China dialogue excludes from negotiations those CA states who are not members of the Eurasian Economic Union which are Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan [6: 77]. So, though the idea of convergence of the two projects is developing, the bilateral relations between China and the CA states prevail. Despite the fact the agreement to pursue the EAEU and BRI convergence was signed in May, 2015, very little so far was done in reality.

Moreover, it seems that this idea is not a mechanism for integration of the Central Asian states and development of a regional cooperation, but more a tool of avoiding its destabilization. So, according to experts, the EAEU and BRI convergence is also partly a functionalistic approach (with neofunctionalism elements at the level of the EAEU) to prevent a political rivalry in Central Asia [6: 69]. It means that a starting point for the stable region is economic cooperation. However, at the same time, Central Asia has numerous not economic threats, such as terrorism and extremism [6: 77]. So, the convergence only on a narrow circle of economic problems leaves the issue of stability and security in the region open.

In general, the CA countries should choose the strategy which provides the use of the growing interest of China in the region for development of their national economies. It is important to prioritize states’ national interests as the BRI includes the countries which have incomparable economic weight and financial potential. Nevertheless, China’s Belt and Road Initiative, considering all the advantages and disadvantages, can play a really positive role for the Central Asian region.

References:

1. Bond I. The EU, the Eurasian Economic Union and One Belt, One Road: Can they work together? Center for European Reform, March 2017.
2. Kassenova N. "Information on the projects should be available to the public". Friedrich Ebert Stiftung Connect, 26 February 2018. Available at: <https://www.fes-connect.org/people/information-on-the-projects-should-be-available-to-the-public/?platform=hootsuite>
3. Сыроежкин К. Сопряжение ЕАЭС и ЭПШП // Россия и новые государства Евразии. 2016. № 2. С. 37-55.
4. World Economic Forum, What can the New Silk Road do for global trade? 22 September 2015. Available at: <https://www.weforum.org/agenda/2015/09/what-can-the-new-silk-road-do-for-global-trade/>.
5. Китайский глобальный проект для Евразии: постановка задачи (аналитический доклад). Москва: Научный эксперт, 2016. 130 с.

6. Скриба А.С. Сопряжение ЕАЭС и Экономического пояса Шелкового пути: интересы участников и вызовы реализации // Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика. 2016. Т. 11. № 3. С. 67-81.

Ж. БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ЕҢБЕГІНДЕГІ ЭТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Бижанова М.А., Сүлейменова А.Х.

Алматы қ., Алматы технологиялық университеті
meru190284@mail.ru , Aizhankhamit2015@gmail.com

VIII-XI ғасырларда Орталық Азияда, оның ішінде бүгінгі Қазақстанның территориясында ислам дінінің таралуына байланысты араб тілі мен жазуы кеңінен қолданыла бастады. Ірі қалаларда білім беру ісі мен ғылым дамыды. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда исламның тамыр жаюынан ерте түркі сына жазуы ығысып, араб әліпбиі негізінде жаңа түркі жазуы қалыптасты. XI-XII ғасырларда ислам дінін мемлекеттік дін етіп жариялаған бір орталыққа бағынған Қарахан мемлекетінің күшеюімен рухани мәдениет те құлашын кеңге сермеді. Бүкіл Шығыста, дәлірек айтқанда, Таяу Шығыс пен Алдыңғы Азияда, Үнді мен Иран жерінде және Орталық Азияда VIII- XII ғасырларда әдебиет пен ғылымның мәдениет пен өнердің, философиялық ой-пікірдің дамуына тікелей әсер еткен ақыл-ой төңкерісі болды. Ислам дінінің адамзатқа түсірілуі негізінде орын алған Мұсылман Ренессансы деп аталатын дәуірде өмір сүрген Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари, Ахмет Йүгінеки, Қожа Ахмет Ясауи, Сүлеймен Бақырғани және тағы басқа ғұламалардың шығармалары мен еңбектері кеңінен таралып, замананың рухани дамуына өздерінің зор ықпалдарын тигізді.

Ж. Баласағұн 1015 (1016) жж. қазіргі Шу өзені бойындағы Баласағұн, кейде Құз орда деп аталатын қалада атақты түрік әкімінің отбасында дүниеге келді. Түрік білімімен қатар парсы-тәжік және соғды бастауларын қамтыған терең білім алды. Жетісу қашаннан көшпенді, әрі отырықшы, түрік және соғды, сондай-ақ басқа да мәдениеттердің тарихи біте қайнасқан орны болған ды. Сол себептен де ол көптеген ғалымдардың, саясатшылардың, ел билеушілері мен әскери басшылардың көпестер мен қолөнершілердің дүниеге келген отаны болды [1:342].

Ж. Баласағұн өз еңбегін түркі династиясының аса гүлденген кезеңі - Қараханидтер дәуірінде жазды. Ислам діні біріктіруші арна ретінде қалыптасып, әскери және мәдени экспансия қуатты қағанат құруға мүмкіндік берді. Көшпенділер мен егіншілердің шаруашылық байланысы нығайып, қалалар жедел өсті. Мұның себебі – Қараханид билігі кезеңі – олардың кең байтақ империясында елеулі экономикалық, әлеуметтік, мәдени алға басушылық болды. Қолөнер, әдебиет пен мәдениет бұрын болып көрмеген дәрежеде өркендеді.

XI ғасырдағы әдеби-философиялық шығармалардың ішіндегі ең көрнектісі, әлемдік әдебиеттің алтын қорынан орын алған Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» («Қалай бақытты болу жайындағы ғылым») поэмасы. Қарахан мемлекетінің астанасы Баласағұн қаласында 1015 жылы дүниеге келген Жүсіп сол кездегі мемлекет басшысы атақты Сатұқ Боғраханнның сарайында хас-хаджиб – мемлекеттік кеңесші лауазымын атқарған. Бүкіл Шығыс елдеріне данышпан, ойшыл, философ, ақын, ғылым және қоғам қайраткері ретінде белгілі болған, ол математика, философия, астрономия, тарих, тіл және басқа да ғылым салаларында шығармалар жазған. Түркі тілінде 1069 жылы жазылған «Құтты білік» поэмасы ғұламаны бүкіл әлемге танымал етті. Энциклопедиялық еңбек болып саналатын бұл дастанда саясат, мемлекетті басқару әдістері, қоғамдық-саяси мәні бар нұсқаулар мен ережелермен қатар, билеушілердің әдеп ережелері, адамдар арасындағы түрлі деңгейдегі қатынастар мәселелері, сондай-ақ, әділеттілік, ізгілік, парасаттылық, қанағат, ақыл, сана, білім мен ғылым сынды категориялар жан-жақты қарастырылады.

Бұл шығармада Фарабидің кемел адам тұжырымын Баласағұнның кісілік қағидасы алмастырып тұрғандай. Кісілік ұғымы мағынасы жағынан ортағасырлық мұсылман философиясындағы араб тіліндегі адамның жаратылысына, табиғатына тән қасиеттерді білдіретін «инсанийа» терминіне жақын. Сондай-ақ адам болмысын аңғартатын «humanitas» сөзімен де ортақ тұстары бар. Дегенмен түбірін түркілік дәстүрден алатын кісілік ұғымы кең де ауқымды түсінік. Кісілік адамның адами табиғатының шырқау биігі. Баласағұнның «Құтты білігі» - кісілік ұғымының бар қырлары мен сырларын ашуға арналған еңбек. «Құтты біліктің» басты желісі ортағасырлық мұсылман философиясына да, дәстүрлі түркі дүниетанымына да тән ақыл мен білім, парасат пен әділет, еркіндік пен бақыт түсініктері.

Егер «Құтты білікті» этикалық тұрғыдан қарастырсақ оның пәндік сұхбаттан айырмашылығы – мұнда қызмет етуші адамның қиналысы мен адамгершілігінен және парасаттылығынан бастау алатын ар-ождан басты нәрсе болып табылады. Этиканың онтологиядан және метафизикадан айырмашылығының өзі адамның қайғы-қасіретке тап болған жан дүниесіне бойлауында жатыр. Баласағұн сондықтан да көбінесе кедейлікті, қайғы-қасіреттік тауқыметін тартқан адамдардың жан айғайын тақырыпқа арқау еткен. Сондықтан да гносеология мен ғылымдағы орталық ұғым ретіндегі ақиқаттың орнын этикада қасірет иеленген.

«Құтты біліктің» басты төрт кейіпкері – Елбасы Күнтолды (Әділет), Уәзір Айтолды (Бақыт), Уәзірдің баласы Өгдүлміш (Ақыл) және Уәзірдің інісі Оғдұрмыш (Игілік) ұлықтық пен кішілік ізеттерін ұстай отырып, диалектикалық талас-тартысқа бармаса да Сократтың диалогиялық әдісімен Платон, Аристотель, Фараби көтерген әлеуметтік-философиялық мәселелерге жанаша түркілік түсініктерге сай жауап іздейді. Кейіпкерлердің әрқайсысына тән қасиеттерді жеке-жеке сипаттаған автор олар бір-бірінен тәуелсіз өмір сүргенде адамды бақытқа жетелей алмайды деген қорытынды жасайды. Төртеуі бірлік пен ынтымақта болғанда ғана адамдар бақытты өмір сүре алады.

Билеушінің бақыты халықпен бірге, халықтың бақыты билеушінің басты мұраты болуы тиіс. Бақыт жекелеген адамдарға ғана тән ұғым емес. Ол көпшілік сипатқа ие болатын мәдени-әлеуметтік, этикалық-эстетикалық құбылыс.

Билеушілер мен әкімдер халық мүддесімен санасып билік еткенде ғана елге ұнамды болады. «Патша жоғарылаған сайын жүгі де ауырлайды», «Мал, дүние молайса, бек те болар, хан да болар, бар байлықтан айрылса, жалғыз қалып сандалар», «Жақсы тәртіп орнат – сонда сыйлайды, опасыз халық бір уысқа сыймайды» [2:114]. Билік - мансап үшін берілген сыбаға емес. Билік жоғарылаған сайын жауапкершілік те күшейеді. Ең ауыр жүк – халық алдындағы жауапкершілікте. Билеушінің сыйлы болуы оның орнықтырған тәртібіне байланысты болмақ. Қандай да бір қоғам немесе басқару түрі болмасын елдегі тыныштық пен бейбіт өмір жоғары билеуші орнатқан тәртіпке келіп тіреледі.

Ел билеу тек жақсы заңдар мен ережелерден ғана тұрмайды. Жүгенсіз кеткендер мен бұзақыларға күш қолданбаса, мемлекеттік тыныштығы мен бақыты, тұтастығы мен қауіпсіздігі сақталмайды. Билеуші әділдіктен, заңнан аттамаса ғана қоғамда сый-құрметке ие бола алады. Саясат, Баласағұнның айтуынша, мемлекетті басқарудың сан қилы әдістерін игеру, алуан мінезді қоғамды уыстан шығармау, тентекті тыйып, әлсізді қорғау, қажетті жағдайда күш те қолдана білу. «Саясатпен жұртын, заңын түзетер, саясатпен елін-жерін күзетер. Бұл саясат бек қақпасын зерлейді, саясатпен бектер елін жөндейді. Ел былығы саясатпен арылар, алаяқтар есебінен жаңылар» [2:125]. Икемді де, ойлы саясат мемлекеттің гүлденуі мен халықтың мүддесіне қызмет ете алады.

Мемлекетті басқару әдістері мен билеушінің қасиеттері туралы ақыл-кеңестерді Қайта өрлеу дәуіріндегі итальяндық ойшыл Николло Макиавеллиден бес жүз жыл бұрын айтқан Ж. Баласағұн «саясат - өнер ғана емес, ол – білім мен даналық», - деген қорытынды жасайды. Бірақ оның ел билеу әдісі туралы көзқарасының Макиавеллиден басты айырмашылығы сол Ж. Баласағұн билеушінің қатыгездігі мен алдап-арбауын сөз етпейді. Жалпы бұл жерде исламдық құндылықтардың үлкен ықпалы бары да сөзсіз. Ж. Баласағұн ел билеуде зорлық тәсілге қарағанда (мұның тағы бір мысалын қытайлық заңгерлер мектебінің теориясы мен практикасынан көруге болады), халық жүрегіне жол таба білуді ұсынады. «Қалың елдің қарапайым жүрегі, соны білсең сияпатың жүреді». Баласағұн халықпен үнемі араласу, оның көңіл-күйін назардан қалдырмау, билеуші беделін көтереді деп есептейді. Н. Макиавелли де саяси билікті жүзеге асырудың міндетті ережелерінің бірі қол астындағылардың сеніміне ие болу деп есептеген болатын. Бірақ ол сүйіспеншілік пен қорқытушылықтың біреуін ғана таңдау қажет болғанда, соңғысына басымдылық береді, ал Баласағұн халық жүрегіне жол табуды алдыңғы орынға қояды.

Қазіргі билік басындағылардың да Баласағұн мұраларынан үйренері көп-ақ. «Жай халықсыз болмайды іс те, жайлап сөйлес, жөнсіз билеп-төстеме». «Ел басшысы қадірлі болса, қалғандары да сыйлы болады». Бірақ бұл ережелер

заңды бұзғандар мен мемлекетке опасыздық жасағандарға аяушылық жасау дегенді білдірмесе керек. Мемлекет үшін қажетті жағдай туғанда қанжар күшін де қолдануға тура келеді екен: «Қылыш елді тез бағындырады», «Қылыш ел шауып, халық құрайды, қалам қазына тауып, ел сұрайды», «Кісенді кісі қаша алмас – айдаған жаққа жүреді». Мемлекеттің күші зорлықта болмағанымен, ол мақсатты түрде, мемлекеттің игілігі үшін қолданылса ғана ақтауға жатады. Мемлекет басшысы халықтың бақылауында болуы керек. «Ел патшаны сақтап, құлқын түзетсін, патша елдің жанын, тәнін күзетсін» [2:164].

Жүсіп Баласағұн бақытқа жету үшін әкімдердің ел билеу әдісіне көбірек көңіл бөледі. Поэмадағы «Билеушінің міндеттері» деп аталатын тақырыпта билеушіге арналған нұсқаулар мен ережелер берілген. «Ел билеуге керек мың түмен, сонда ғана ашылады түн-тұман», «Әлем билеу үшін зерде тірек қой, ел билеуге керек – ақыл, жүрек, ой», «Бағынған елді баға біл, баққан елді бұйырма арзан үкімге», «Көп ойнаған әкім елін жеп бітіреді», «Ақымақ әкімнің айналасында жарамсақтар отырады, ақылды әкімнің айналасында ақылды адамдар отырады». «Әділ бектің заңы да жоғары», «Бек тәтті өмірді сүйсе, елдің күні қараңғы», «Істі білгенге тапсыр» [2:256] деген ұлағатты сөздер айтқан Баласағұн барлық басшыларға халыққа қызмет етуді міндет ретінде ұсынады.

Елді билеу үшін әскермен бірге зерде мен парасаттылық, ақыл мен білім және біліктілік қажет. Ол өзінді баққан елдің әділетсіз сот үкіміне ұшырамауын, бағынышты халықты басқаруға да өнер қажет екендігін ұғындырады. Әкім қандай болса, оның айналасындағылар да сондай. Басшының көңілінен шығуға, оған жақсы көрінуге тырысатындар халықтың мүддесін емес, өзінің қарақан басын күйттейтіндер. Мемлекеттің ісі дұрыс жүруі үшін басшылық қызметке іскер адамдарды тартудың тиімділігін ескерген Баласағұн «Ей, бек істі тапсыр көзі қаныққа, жолмен әділ жүрерін де анықта» деген талап та қояды.

Мемлекетті заң арқылы басқару ғана адамдардың теңдігін орнатып, ізгі қарым-қатынастар жасауға жағдай жасайды. Баласағұн шығармасындағы Күнтолды (патша) да заңды құрмет тұтады. Ол туралы шығарма авторы «заң түзелді, дүние тыншып жайланды, әділ заңмен аты аңызға айналды» деп жазады және әділдіктің өлшемі, басшылықтың сүйеніші, мемлекеттің арқауы – әділ заң деп тұжырым жасайды.

Билеуші мен қоғам мүшелері арасындағы қарым-қатынастың реттелуі екі жаққа да байланысты болмақ. Бұл мәселеге айрықша көңіл бөлген Баласағұн халықты қоғамдық өзгерістерге ықпал ете алатын күш деп білді. «Қара халықтың қарны тойса, тілінен ерік кетеді», «Халық тарықса, үкімет жұтайды», «Көш басы қайда барса, соңы да сонда барады», «Халық бүлінсе, саясат оны түзейді», «Әкімнің ақысы болса, қараның қақысы бар», «Уәзір жауыз болса, ел мен халық бұзылар». Халықтың ашуы ханды да тақтан ұшырады.

Халықтың құқы мемлекет заңымен және тәртібімен қорғалса ғана әділетсіздік болмайды. Үкіметтің міндеті халықты қайыршылық күйге жеткізбеу. Ал мұндай жағдайды болдырмау үшін жеке адамның да, әлеуметтік

топтың да мүдделері мен мінез-құлқын әрдайым зерттеп, қадағалап отыру қажет. Бұқара халықпен үнемі араласу, олардың тұрмыс жағдайын, мұң-мұқтажы мен өтініштерін ескеру билеушілердің назарынан тыс қалмауы тиіс. Әр топтың мүддесі де, қарекеті де әртүрлі, сондықтан да олардың әрқайсысымен сөз табысып, ортақ келісімге келу билеуші қасиеттерінің бірі.

Жүсіп Баласағұн аталмыш шығармасында:

«Диканның наны – адал,

Сен диқанмен қатынасып, аралас,

Сонда болар тәтті тағам, адал ас», - десе, қолөнершілер мен саудагерлердің кәсібінің қиыншылығы мен ерекшелігін айта келіп, олармен де қалай тіл табысуы керектігі жөнінде ақыл-кеңестер береді:

«Қолөнершілер қолдарында түрлі өнер,

Қол өнерін пайдаланып күн көрер.

Бұлар да бір ең қажетті кісілер,

Жақын жүргін, көп-көп пайда түсірер.

Керуеншілерде күллі әлемнің аңсары,

Кіл асыл зат қызықтырған баршаны.

Кезбесе олар жиһанды, ұлы-кішікті.

Киер ме едің қара сусар ішікті.

Жақсы атыңды шықсын десе, сайлы бол

Мүсәпір мен керуенге жайлы бол» [2:312].

Диқандар адал еңбегімен, мандай терімен мемлекеттің қазынасын молайтады, басқаларды да асырайды, қолөнершілер сұлулықты жасайды, ал саудагерлер керек-жарағыңның бәрін тауып береді. Жақсы адам деген атыңды шығарғың келсе, жол үстіндегі керуеншілер мен мүсәпір-қонақтарды күтіп, қонақжайлылық таныт дейді. Жоғарыда аты аталған кәсіп иелерінің адал еңбегі қандай құрметке болса да лайық.

«Баққан елді бұйырма арзан үкімге,

Ас-суын бер, киімін де бүтінде.

Салмағың сал есепке, алып күшін де,

Құдай сенен сұрар солар үшін де,

Бейнет беріп қинама сен оларды,

Содан құдай саған дұшпан боларды,

Сен басынба, бәрі құлы Алланың,

Өйтсең өзің тозақ тілеп алғаның» [2: 314].

Патша, уәзір, әскер басшы, қазы, хатшы, қазынашы, ғалым, қолөнерші, малшы, жұлдызшы, дәрігер және тағы басқалардың жағымды және жағымсыз қасиеттеріне сипаттама берген Жүсіп Баласағұн мемлекетте тұрақтылық пен үйлесімділік, молшылық пен бақыт, әділдік пен заңдылық үстемдік құруы үшін олардың әрқайсысының не істеу керектігін және неден тартынуы жөнінде кеңестер береді. Тәлім-тәрбиелік маңызы бар бұл шығарма сол дәуір үшін идеологиялық құжат қызметін де атқарды. Оның мақалға айналған көптеген қағидалары мен сөздері бүгінгі күнге дейін мәнін жойған жоқ.

Әдебиеттер:

1.Қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық. 5-том. «Орта ғасырдағы түркі ойшылдары». Астана: «Аударма», 2006.-528б.

2.Жүсіп Баласағұн. Құтты білік / Көне түрік тілінен аударған, алғы сөзін жазған А.Егеубай. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616б.

О ПРОБЛЕМЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ГРАЖДАН КАЗАХСТАНА

Кенжегалиев К.К., Ерохина М.А.

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова,
г. Кокшетау

В современном мире тема социальной защиты населения становится очень актуальной. В связи с этим ежегодно по всему миру принимаются разные меры по усовершенствованию этой системы. Основной целью организаций, занимающихся социальной защитой является социально незащищенный слой населения, к нему можно отнести детей-сирот, малообеспеченные семьи, людей с ограниченными возможностями.

Социальная защита – это система, призванная обеспечивать определенный уровень доступа к жизненно необходимым благам и определенный уровень благосостояния граждан, которые в силу неблагоприятных обстоятельств (старость, состояние здоровья, потеря кормильца или работы) не могут быть экономически активными и обеспечивать себя доходами путем участия в достойно оплачиваемом труде [1].

Анализ исследуемой проблемы показал, что основной функцией социального обеспечения любого государства является:

- стимулирование стабильной, оплачиваемой трудовой деятельности;
- предотвращение и компенсацию части доходов в случае возникновения основных социальных рисков с помощью механизмов социального страхования;
- предоставление механизмов социальной помощи, предназначенной для уязвимых групп населения, не являющихся участниками системы социального страхования;
- доступ граждан к основным правам и услугам, таким как образование и медицинская помощь.

Количественные показатели системы социальной защиты в значительной степени определяются уровнем экономического развития, а степень солидарности между лицами, участие государственных институтов и уровень стимулирования находятся во взаимосвязи с выбранной социально-экономической моделью.

В первые годы независимости система социального обеспечения была основана на расходах государственного бюджета, который испытывал хроническую нехватку средств на выплату пенсий и пособий. Основными причинами дефицита государственного бюджета было резкое сокращение числа плательщиков, в том числе выехавшего из страны трудоспособного населения, а также низкий уровень оплаты труда. Вместе с тем состояние системы пенсионного обеспечения усугублялось ростом как абсолютного числа пенсионеров (с 1990 по 1995 увеличилось с 2 414 тыс. до 2 980 тыс. человек), так и увеличением их удельного веса в сравнении с числом работающих [2].

Основным источником финансирования и общим регулятором системы социальной защиты является государство. В действующей системе подтверждается международный опыт относительно базовых характеристик – более полный охват населения и низкие административные расходы в системе с государственным управлением, низкий охват и высокие административные расходы в системе с участием частных институтов. Стимулы по участию в системе, за исключением накопительной пенсионной системы, минимальны.

Основными недостатками действующей системы социальной защиты, препятствующими ее эффективному функционированию, являются:

- несовершенное законодательство: законодательная система, регулирующая социальную сферу, сложна и непрозрачна, поскольку сформирована в основном по видам выплат, а не по социальным рискам и основаниям выплат;

- недостаточная справедливость и низкие стимулы: отсутствие преимуществ работников формального сектора экономики, осуществляющих налоговые отчисления, перед теми, кто не отчисляет, при реализации права на получение социальных пособий;

- недостаточная прозрачность: на стадии становления находится система индивидуальной идентификации или базы данных для отслеживания процесса получения и распределения пособий.

Основные направления развития системы социальной защиты базируются на анализе международного опыта и современного состояния. Необходимо построение такой системы, которая соответствует рыночным условиям и способствует формированию стимулов к стабильной оплачиваемой деятельности с более высоким уровнем охвата населения при минимальных затратах на администрирование.

Если рассматривать эту систему на опыте других стран мы можем увидеть, что в некоторых государствах размер социальных выплат является одинаковым для всех граждан вне зависимости от вноса человека. В других странах подразумевается, что социальные выплаты каждого человека зависят от его трудовой деятельности: условий труда, размеров и продолжительности отчислений. Новая система социальной защиты должна быть основана на комбинировании двух представленных точек зрения. Реализация прав на социальную защиту должна быть легкодоступной для потенциальных получателей. Гарантированный государством минимальный объем пособий

должен предоставлять одинаковый уровень выплат для всех получателей при наступлении социальных рисков. В то же время дополнительный уровень защиты должен зависеть от трудовой деятельности каждого конкретного человека.

Система социальной защиты должна стимулировать индивидуальную ответственность каждого гражданина, а не его зависимость от государства. В целом все трудоспособные граждане должны быть ответственными за свое собственное будущее и благосостояние своих семей. Система должна быть действенной. Пособия должны обладать адресностью, т.е. предоставляться тем, кто имеет на них право и наиболее нуждается в них. Система должна быть эффективной, т.е. прозрачной и хорошо управляемой, низкзатратной и простой, дублирование пособий должно быть сведено до минимума. Остальные компоненты системы должны гибко регулироваться.

Система социальной защиты должна за определенный короткий срок обеспечить максимально полный охват населения. С учетом вышеизложенного, предлагается организовать систему социальной защиты на основе социальных рисков, включающую в себя следующие элементы защиты:

- государственные выплаты всем гражданам на одинаковом уровне за счет средств бюджета, предназначенные для социального обеспечения при наступлении социальных рисков;
- обязательное социальное страхование за счет отчислений работодателей и работников;
- накопительная пенсионная система;
- социальная помощь и специальные государственные программы поддержки определенных категорий граждан за счет средств госбюджета.

Учитывая специфику Казахстана, на основе международного опыта при рассмотрении институциональной базы системы социальной защиты предпочтение должно быть отдано смешанной системе, при которой эффективно используются возможности как государственных, так и частных институтов [3].

Важным в общих подходах к реформированию социальной защиты является повышение роли социальных нормативов, поэтапное увеличение и приближение минимальной заработной платы к уровню прожиточного минимума. Размер социальных выплат должен рассчитываться исходя из норматива, имеющего реальную социально-экономическую природу. Следует оптимизировать соотношение между размером минимальной заработной платы и уровнем социальных пособий. Таким образом, можно увидеть положительную динамику в сфере социальной защиты.

Литература:

1. Абдыкалыкова Г. Система социальной защиты населения в Казахстане, адаптированная к требованиям социально ориентированного государства // Казахстанская правда. №420 (27239).

2. Фан Т.Ф. История и этапы развития социальной защиты населения // Социальная политика и социология. - №4.- 2013.- С. 31-32.

3. Назарбаев Н.А. Послание. Социальная модернизация Казахстана: «Двадцать шагов к Обществу Всеобщего труда» // Казахстанская правда. №420 (27239).

ҚАРАУСЫЗ ҚАЛҒАН БАЛАЛАРДЫ ОҚИТУ МЕН ТӘРБИЕЛЕУ

Г.Т. Кусаинова, Г.К. Кайникенова

Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
gulshat_k79@mail.ru

Қараусыздық, қараусыз өткен балалық – кең тараған, күрделі қоғамдық апат. Қараусыз қалғандар – педагогикалық бақылау мен қамқорлықтан шет қалған, қоғамдық өмірлері денсаулықтарына зиянды жағдайларда өмір сүретін жасөспірімдер. Қараусыз қалғандар деп ата-анасынан (немесе қамқоршыларынан) және үйлерінен айырылғандарды ғана есептемеу керек. Егер ата-аналары (немесе қамқоршылары) балаларды тамақ бермей, қатал ұстап, өзі үлгі көрсетіп қылмыс жасауға итермелесе, мұндай ата-аналардың балалары да қараусыз қалған болып есептеледі[1:28].

Әлеуметтік құбылыс ретіндегі қаңғыбастық жастардың өкілдерін ғана емес, олардан да ересек адамдарды қамтиды. Ол тұлғалардың белгілі бір тұрағынсыз еліміздің аймағында, болмаса жергілікті жерден, қаладан тыс жерлерде ұзақ уақыт бойы қаңғырып жүруімен сипатталады. Қаңғыбастық қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық әл-ауқатсыздықтың көрсеткіші болып табылады.

Ұзақ уақыт бойы қаңғыбастық қылмыстық тәртіп жүзінде азаматтардың қоғамдық пайдалы еңбектен бас тартуы, паразиттік өмір салтын сүру, әлеуметтік жалқаулық белгілері ретінде куаланған болатын. 1995 жылы Қазақстанның Қылмыстық кодексінің 201-1 бабы бойынша қаңғыбастық өмір кешетін тұлғаларды еңбекпен түзету жұмыстарымен жазалау немесе бір-екі жылға бас бостандығынан айыру сияқты жазаларға тарту алынып тасталды, өйткені ол Республиканың Конституциясында көрсетілген еңбек пен тұрақты орнын ауыстыруға бостандық беру кепілдігіне қайшы келді.

Жазаны алып тастау, әрине, проблеманы алып тастамайды. ТМД елдерінің барлығында, соның ішінде Қазақстанда қараусыздық пен қаңғыбастық өткір, әрі аумақты проблема болып, әлеуметтік қызметтер жағынан аса басты назар аударуды қажет етіп отыр.

Қараусыз қалған және «бомждарға» айналған жас адамдарға әлеуметтік көмек көрсетуді ұйымдастырмас бұрын, қараусыздықты болдырмай, қаңғыбастықты барынша шектеу үшін олардың пайда болуын макро және микросоциалдық деңгейде себептерін білу өте маңызды.

Әлеуметтік-экономикалық себептердің салдары болып есептелетін әлеуметтік-психологиялық себептер ең алдымен отбасындағы дағдарыспен, айырылысулардың көбеюімен, ата-анасының бірінен айырылу, отбасындағы көңіл-күйдің ширығуы, балаларға қатал қарау, денесіне жарақат салардай жазалау, кейде ересектер тарапынан сексуалдық зорлаулармен байланысты. Сонымен қатар, жиі кездесетін факторларға маскүнемдік пен алқаштық, токсикомания, нашақорлық жатады.

Қоғамның дамуының өтпелі кезеңінде, әлеуметтік-экономикалық өмірдің тұрақсыздығы жағдайында, реформаларды жүзеге асыру кезі халықтың негізгі бөлігі үшін ауыр болады, балалардың, жасөспірімдердің өміріне теріс әсер етіп, қараусыздықты тудыратын қосымша факторлар іске қосылады. Ондай факторларға мыналарды жатқызуға болады:

- халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуі, отбасындағы балаларды асырау жағдайының нашарлауы;

- нарықтық қатынастар мен мемлекеттің бюджеттік арнайы ақша бөлуінің қысқаруына байланысты балалар мен жасөспірімдердің демалыстары мен бос уақыттарын өткізуді (спорт мектептері, юннаттар станциясы және т.б.) қамтамасыз ететін инфра құрылымның таратылуы;

- балалармен отбасында және интернаттық мекемелерде олардың тағдырларына жауапкершіліктің төмендеуіне байланысты қатал қарауының кеңінен тарауы, мемлекет пен қоғам тарапынан олардан алшақтықтың тереңдеуі;

- білім беру мен мәдениет салаларының коммерциялануы.

Барлық осы факторлар қандай да бір дәрежеде ТМД елдерінде, соның ішінде Қазақстанда да орын алған. Жоғарыда көрсетілген факторлардың қалай болса да отбасына келіп тірелетінін байқау қиын емес, себебі осы отбасы қараусыздыққа «жіберудің механизмі» рөлін орындайды (ерікті түрде не еріксіз түрде).

Қараусыз қалғандардың негізгі психофизикалық қасиеттері үйсіз өмірде қалыптасады, мазмұны көшедегі қатал күрес пен үлкендердің тәрбиелік көмегі мен қалыпты балалардың ортасының болмауынан қалыптасты. Қараусыз қалғандардың өзін-өзі сақтау инстинкті өте жоғары дамыған, оны өзімен жасты балалар мен жасөспірімдерден байқай алмайсыз. Эмоционалды қозушылық жақсы байқалады, оны көбіне жасанды қоздырғыштар: алкоголь, есірткі, тұрмыстық химия заттарын қолдану арқылы күшейтіп отырады[2:32].

ҚР-ның 2004 жылғы шілде айында қабылданған «Кәмелетке жасы толмағандар арасында заң бұзушылықтың алдын алу және балалар арасында қаңғыбастықты болдырмау» заңындағы мемлекеттік саясаттың мақсаты:

- кәмелетке жасы толмағандардың құқықтық санасын және мәдениетін қалыптастыру жөніндегі мақсатты жұмысты қамтамасыз ету;

- кәмелетке жасы толмағандармен жеке профилактикалық жұмыс жүргізу үшін құқықтық негіздерді қалыптастыру;

- кәмелетке жасы толмағандар ата-аналарымен және басқа да заңды өкілдерімен өзара қарым-қатынас жасау;

- балаларды оқыту, тәрбиелеу, емдеу, спорт және өзге де мекемелермен тиісті дәрежеде жұмыс істеуін қамтамасыз ету;
- кәмелетке жасы толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзғаны үшін жауапкершілікті белгілеу;
- балалардың дене бітімі, зияткерлік, рухани және имандылық дамуына, оларды патриоттыққа, азаматтыққа және бейбітшілік сүйгіштікке тәрбиелеуге ықпал етуден тұрады.

Ата-аналар мен жастар арасындағы дау-жанжал жағдайларында, баланың үйден кетіп қалған жағдайларында әлеуметтік қызметкер ата-аналарға кеңес беруінің негізгі қағидалары мыналар:

- ата-ана ең алдымен қорқыту, күш қолдану сияқты әрекеттерін тоқтатуы керек, олар қарым-қатынасты нашарлатып, жанжалды ушықтыра түседі;
- үйде бала кез-келген уақытта келгенде қорықпайтындай жағдай туғызу керек, әйтпесе, үйден тыс жерде еріксіз жүру қараусыздықтың болуына әкеп соғады;
- ата-аналары баланың олардан қорықпай, өмірінде шынымен де қорқынышты (зорлау және т.б.) бірдеңе бола қалса міндетті түрде олардан көмек сұрай алатынын түсіндіріп, олардың шын мәнінде көмектесетініне, сырттан көмек іздемеуіне сендіруге күш салулары керек;
- ата-аналарды баланың мінез-құлқының өзгеруі бір сәтте болатын жағдай еместігін, қолайсыз жағдайдың да бір сәтте пайда болмағанын, олардың пайда болуына ешқандай да «гипнозшының», болмаса «экстрасенстің» қатысы жоқтығын, тек ата-аналар ғана баланың мінезінің өзгеруінде негізгі рөл атқаратынын түсіндіру керек;
- өз баласына көмектесу үшін ата-аналар оларға қазір көмектеспесе де кейінірек міндетті түрде қол жеткізетініне сенімді болуы керек. Ол көмектесер жолдарын іздеуі керек: егер осы уақытқа дейін таппаса, ол жоқ немесе оны ешқашан таба алмайды деген сөз емес;

Келесі кезең – қараусыз қалғандар мен қаңғыбастармен жүргізілетін әлеуметтік жұмыс. Бұл кезеңде қараусыз қалғандардың тұлғасымен әртүрлі құрылымдар жұмыс істейді: полиция, кәмелетке толмағандар ісі бойынша инспекция (КТИИ), жасөспірімдерді уақытша бөлу, бейімдеу және реабилитация Орталықтары (ЖУББРО), жергілікті басқару органдарының кәмелетке толмағандар ісімен айналысатын Комиссия және т.б.

Қараусыз қалғандарды анықтаумен әдетте полиция айналысады, олар жүйелі түрде арнаулы жедел алдын-алу шараларын мобильдік топтардың қатысуымен жүргізіп отырады, оның құрамына полиция қызметкерлері – участкелік қызметкер, КТИИ инспекторы, әлеуметтік қызметкерлер, білім беру департаментінің және медицина қызметкерлерінің өкілдері кіреді.

Қараусыз қалғандарды ұстап алғаннан кейін, оларды ЖУББРО әкеледі де, оларды толық медициналық тексеруден өткізеді. Олардан ата-аналары, қамқоршылары туралы сұрайды, қажет болған жағдайда қосымша медициналық көмек көрсетеді. Осы жерде оларды тамақтандырады, қажет болған жағдайда

киім береді.

Келесі мәселе баланы қайда орналастыру: үйіне қайтару, басқа отбасына беру, немесе балалар баспанасына, не басқа да әлеуметтік қызмет көрсету орындарына жіберу сияқты сұрақтар шешіледі. Әлеуметтік тәжірибеде қараусыз қалғандармен жұмыста (әсіресе, қараусыздықтың бастапқы кезеңінде) «қысқа уақыттық баспаналар» (егер жас адам өзін түсінетін, ақылды ересек адаммен қатынасқа түссе, ол құтқарылады) және мекен-жайға орналастыратын орталықтар (егер жасөспірім бірден үйге оралғысы келмесе) жақсы үлгі болып келеді. Бұл ұйымдар мен мекемелер өз алдарына жасөспірімге дағдарыстың бастапқы кезінде-ақ көмектесуді, дау-жанжалдың өсуіне жол бермеуді, үйден қашып кету рецидивінің алдын-алуды, түзелмес алшақтыққа апарып соғатын жанжал жағдайындағы ширығуды босаңсытуды, және мүмкіндігінше екі жақты – ата-аналар мен балаларды тыныштандыруды мақсат етіп қояды[3:22].

Бірқатар қоғамдық ұйымдар Қазақстанда жетім, тастанды және ата-анасының қарауынсыз қалған балалар қамқорлық көрсету, ортаға бейімдеу мақсатында республика бойынша "Наставник" атты жобаны қолға ала бастады. Жобаға әзірге Қазақстанның 5 аймағындағы қоғамдық ұйымдар қатыспақ. Соңғы 10 жылда Қазақстандағы жетімдерге арналған балалар үйінің саны 3 есеге көбейген. Ал ата-анасының қарауынан айырылған балалар саны 96 мыңға жетті деп хабарлайды мемлекеттік емес ұйымдар. Олардың 80 пайызының ата-анасы тірі, олар әлеуметтік жетімдер деп есептеледі. Дамыған елдерде жетім балалар мәселесі қамқорлық жобалар арқылы шешіліп келеді. Осылайша, онда балалар үйінің саны едәуір азайған. Соның негізінде Қазақстанда қамқорлық жобалар қолға алынып отыр деп хабарлайды «Наставничество» жобасының ұйымдастырушылары. Жаңа жобаға Қазақстанның алты облысындағы балалар үйлерінің 200 тәрбиеленушісі қатысып отыр.

Педагогикалық жағынан қараусыз жіберілген балаларды қайта тәрбиелеу практикасы әдетте тәрбиелеумен қатар жүреді. Мінезі қиындардың мінез-құлқындағы кемшіліктерді жою үшін, әсіресе олар да жақсы қасиеттерді қалыптастыру үшін педагогикалық ықпал жасаудың кәдуілгі әдістері жиі қолданылады. Мұнда сендіру мен жаттықтыру, коллектив талабы мен айнала қоршаған адамдардың үлгілі мінез-құлықтары, құптау мен жазалау ерекше роль атқарады. Бірақ кейде «қопару» әдісін қолдануға, үзілді-кесілді түрінде талап қоюға тура келеді. Ондайда тәрбиеленуші күтпеген жағдайда тап болып, өзінен-өзі ұялатын болады. Мұндай кезде педагогтардың талаптарын коллектив қолдайтын болуға ұмтылудың маңызы үлкен.

Әдебиеттер:

1. Ғазизов Х. Білім және тәрбие берудің басылым бағыттары /Көкшетау. 2008, 235 б.
2. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. «Педагогика» 2-басылым-Алматы, 2000, 335б.
3. Бұзаубақова К. Ж. «Жаңа педагогикалық технологиялар» - Алматы: Жазушы, баспасы 2004, 287 б.

ГУМАНИТАРЛЫҚ ПӘНДЕРДІ: САЯСАТТАНУ МЕН ӘЛЕУМЕТТАНУДЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Мухамеджанова Ж.М.

Көкшетау қ., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
jakondy@mail.ru

Елбасы жолдауында «білім беру реформасы Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін маңызды құралдардың бірі» деп атап көрсеткен болатын.

XXI ғасырдың жан-жақты дарынды, талантты адамын қалыптастыру бағытындағы білім беру мәселесі мемлекетіміздің басты назарында. Сондықтан да оқыту жүйесін заман талабына сай үйлестіре алу міндеті туындап, білімге, барлық оқу-әдістемелік жүйеге жаңа талап қойылды.

Білімнің барлық салаларынан гуманитарлық білім беру - студенттерге ең үлкен әсерін тигізетіні белгілі. Гуманитарлық ғылымдар жеке тұлғаның мәдениетін дамытуға шешуші үлес қосады және білім беру бағдарламаларының маңызды бөлігін құрайды, ал гуманитарлық пәндер тек кәсіби білімді ғана емес, сондай-ақ зияткерлік және рухани әлеуетке ие жоғары білікті мамандарды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Қазіргі кезде білім беру мен тәрбиелеу теориясына және практикасына жаһандану, интеграция, компьютерлендіру, интернет желісі, қашықтықтан және жеке бағытталған оқытуды енгізу және пайдалану әсерінен айтарлықтай өзгерді. Мұның барлығы заманауи білім беру технологияларын қолдануға әкелді.

Заман талабына сай бәсекеге қабілетті жас ұрпақты тәрбиелеуде, студенттерге қажетті білімді меңгертудің тиімді жолдарын, әдіс- тәсілдерін талмай іздеу – әр оқытушының басты міндеті. Әрбір педагог өз жұмыс тәсілі мен формасын, өз педагогикалық технологиясын таңдай отырып, білім алушылардың білімін жетілдіру бағытында жұмыс істеуі керек. Осыған байланысты оқытудың жаңа технологияларын қолданудың қажеттілігі туындайды.

Білім беруді дамытудың жаңа бағыттарының бірі – білім мазмұнын студенттің толық меңгеруін іске асыратын оқыту технологиясын жетілдіру. Оқыту технологиясы - алға қойылған мақсатқа ең тиімді жолмен жетуге, оқу жоспары бойынша оқыту мазмұнын жүзеге асырудағы әдістер мен құралдар жүйесі.

Бүгінгі таңда адамзат жинақтаған білімді жай игеріп қоюдың нәтижесіз мақсат екенін байқадық. Алдыңғы қатарлы әлемнің бірталай елдері өздерінің білім беру жүйесінің құрылымын, мазмұны, мақсаты мен технологиясын түбегейлі өзгертті. Әдетке айналған оқу үрдісінде — студент белсенділік көрсетуге тиіс, бұрынғыша дайын білім беру ескірді. Білім алушы ақпараттық – зияткерлік ресурстарды өз бетінше тауып, талдап және пайдалана білетін идеялардың қуат көзі болатын, жедел өзгеріп отыратын әлем жағдайында

дамитын және өзін-өзі ашық көрсете алатын жеке тұлғаны қалыптастыру – қазіргі басымдық болып отыр.

Қазіргі білім беру саласындағы инновациялық технологияларын меңгермей сауатты, жан-жақты білгір тұлға болу мүмкін емес. Инновациялық технологияны меңгеру оқытушының зейін-зерделік, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген ұстаздық келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін жүйелі ұйымдастыруына көмектеседі. Білім берудегі инновация педагогикалық технологияларды жетілдіру, әдістердің жиынтығы, оқыту әдістері мен құралдары ретінде түсініледі. Қазіргі кезде инновациялық педагогикалық қызмет кез-келген білім беру мекемесінің білім беру қызметінің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Сондықтан инновациялық қызмет мұғалімдердің ғылыми-әдістемелік жұмыстарымен және білім беру саласындағы зерттеулермен тығыз байланысты. Кейбір жағдайларда, белгілі бір модификациялаумен, танымал әдісте модификация қолдану инновация деп саналады. Оның негізгісі — оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, оқушылардың ойлау дағдыларын жетілдіру, өздігінен білім алу процесінде бірлесе әрекет ету. Сондықтан, әр оқытушы, жас маман біріншіден, педагогикалық шығармашылық пен шеберлігін арттыру қажет, екіншіден әдістерді сол қалпында қолданбай, оны жағдайға байланысты тиімді сәйкестігін таба білу керек, үшіншіден, үздіксіз шығармашылық ізденісте болу керек, төртіншіден, сабақ заман талабына сай құрастырылған жөн. Жаңа заман мұғалімі өз білімін қолданумен қатар, шәкірттерін зерттеушілік-ізденушілік әрекетін ұйымдастырудың әдіс-тәсілдерін меңгеру керек.[1:31]

Заман талабына сай шәкірт шығармашылығын дамытуға, мұғалімнің қажеттіліктеріне жан-жақты жауап беретін тиімді технологиялар шексіз. Тәжірибеде сол технологияларды қолдану, зерттеу, пысықтап анализ жасау — әр оқытушының міндеті.

Елбасымыз Н.А. Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Біз тарих, саясаттану, әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану және филология ғылымдары бойынша студенттерге толыққанды білім беруге қажетті барлық жағдайды жасауға тиіспіз. Бізге инженерлер мен дәрігерлер ғана емес, қазіргі заманды және болашақты терең түсіне алатын білімді адамдар да ауадай қажет» деп гуманитарлық пәндерді оқытуда президентіміз гуманитарлық пән оқытушыларына көп жүк артып отыр. [2:5]

Кез келген жоғары оқу орнындағы әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқыту жоғары білімнің маңызды ерекшеліктерін құрайды. Әлеуметтік-гуманитарлық білім адамгершілік сезімдеріне толы. Мұнда рухани құндылықтарды жасаушы және тұтынушылар арасындағы этикалық қағидалар қалыптасады. Заман талғамына сәйкестендірілген заңдылықтар әрдайым мәдени қажеттіліктерге сай жүйеленіп отырады. Әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқыту бізді рухани мәдениет әлеміне енгізеді және осы ортада адаспаудың жолдарын негіздейді. Мәдени ұстанымдардың тоқтаусыз

өзгерістері орын алған өмірде сенімді болуға, қоғамдық өмірдегі құбылыстарды бағалау қабілеттілігі, қисынсыз әрі ырықсыз түйсікпен басқарылатын тобыр бөлшегі болмауға септігін тигізеді. Өмірлік жағдайлар негізінде қалыптасатын рухани құндылықтар адамзат өмірінде елеулі орынға ие. Ал әлеуметтік-гуманитарлық біліммен қол жеткізілген нәтижелі деңгей көрсеткішімен тығыз байланысты рухани даму дәрежесі маңызды рөлге де ие деп ойлаймыз [3:33]. Қоғамдық мәдениеттегі оның әрбір құрамдас бөлігі ауыстыруға келмейді және өз бетінше тәуелсіз. Сондықтан қоғамдық және адамзат өмірінде философиялық, саясаттанулық, әлеуметтанулық білімдерді игеру маңызды саналады. Түрлі ұлттық мәдениет өкілдерінің өзара түсіністігін қалыптастыратын шет тілдерді білу де өте маңызды. Білім берудің гуманистік тәрбиесі әлеуметтік-гуманитарлық біліммен тығыз байланысты екендігі белгілі. Білім беруші ұстаздар қауымы болашақ мамандар дайындаумен қатар, саяси мәдениеті жоғары, рухани дамыған, тарихи және мәдени құндылықтарды сыйлайтын тұлғаларды тәрбиелейді.

Қоғамдық қызметтің түрлі салаларын басқару, еліміздің саяси және әлеуметтік-мәдени процестеріне қатысуын тану үшін «Саясаттану» пәнінің мәні зор. Оқытудың жаңа технологияларында, әсіресе, интерактивті түрде пәнаралық байланыстың негізінде саясат пен саясаттанудың дамуының негізгі кезеңдері; саясаттанудың түсініктерін; түрлі салаларда саяси қимылдар жүргізудің механизмдерін; Қазақстан Республикасы саяси жүйесінің ерекшеліктерін тануға болады. Аталмыш пән арқылы саясаттың біртұтас қоғамдық құрылым ретіндегі мәні ашылады, саяси қатынастардағы ішкі және сыртқы байланыстар айқындалады, саяси дамудың негізгі заңдылықтары анықталады, еліміздің саяси дамуындағы негізгі бағыттар, механизмдер мен басымдықтары айшықтала түседі. Ал тәжірибелік бөлігінде саясаттың әлеуметтік-психологиялық аспектілері мен саяси технологияларына ерекше мән беріледі. Бұл әсіресе, түрлі деңгейдегі іскерлік ойын түрлерін жүргізуде өте қолайлы шара болып табылмақ.

«Әлеуметтану» пәнін оқыту студенттерге адамның қоршаған әлеуметтік әлемі туралы ғылыми түсініктер, әлеуметтанулық заңдылықтар және оның әлеуметтік-мәдени дамуындағы мүмкіндіктерінің ұғымын қалыптастырады. Пәнді оқу барысында әлеуметтанудың негізгі категориялары мен түсініктерін анықтаймыз; әлеуметтанудың әлеуметтік-гуманитарлық, басқару және экономикалық білімдер жүйесіндегі орны мен рөлі туралы түсініктер қалыптастырылады; әлеуметтанулық білімнің ерекшеліктері және қоғамдық өмір процесі мен құбылыстарын әлеуметтанулық сараптау дағдысы жүреді. Пәнді оқытуда әлеуметтанудың негізгі теориялық және әдістемелік мәселелерін, қоғамның құрылымы, оның негізгі элементтерін тануын, әлеуметтанудың ғылым және пән ретінде дамуына үлес қосқан ғалымдардың еңбектері, әлеуметтанулық ақпаратты жинаудың және талдаудың негізгі тәсілдерін үйретуді мақсат етіп қойып отыр. Осы тұста қоғамдық пәндерді игеруде алғашқы дерек көздерін пайдалану ерекше рөлге ие екендігін айта кеткеніміз жөн. Бүгінгі күнде студенттердің аз оқитыны белгілі. Олардың

тәжірибелік сабақтары оқулықтарда жазылған материалдарды жаттап алған түсініктерін айтып беруі үйреншікті құбылыс. Сонымен қатар, барлық жоғары оқу орындарындағы тәжірибе көрсеткендей, реферат жазу студенттердің формальды түрде тапсырманы орындауы болып табылады. Ал Интернет заманында бұл дайын материалдарды көшіру болып табылмақ. Сондықтан студенттің оқытушымен өзіндік жұмысында алғашқы дерек көзін оқыту бұл олқылықты реттейді деген ойдамыз. Мәселен, «Саясаттану» пәнін оқытуда және студенттердің білімін жетілдірудегі өзіндік жұмыстарды орындауда және пәнаралық байланыстар негізінде алғашқы дерек көздерін пайдалану төмендегідей жетістіктерге әкеледі: - өткен дәуірлер мен қазіргі заманның танымал ойшылдарының саяси тұжырымдамаларын білу; - әлемдік және қазақстандық саяси ойлардың дамуындағы негізгі заңдылықтарды игеру; - Қазақстан, Еуропалық және Шығыс саяси ойларының ерекшеліктерін айқындау; - негізгі саяси дүниетаным, әсіресе, қазіргі саяси ойлар мен оның дамуындағы кезеңдердің жалпы сипаттамасын игеру; - қазіргі саясаттануға енген өткен кезең саяси ойшылдарының идеяларымен танысу; - саясаттанудың негізгі категориялары және оның өзара байланыстарын игеру; - қоғамның және саяси процестің саяси жүйе құрылымын ұғыну [4].

Айталық, дәстүрлі сабақта оқытушы - сабақ түсіндіріп, мағлұмат беріп, тақырып ерекшелігін мысалдар арқылы түсіндіріп, сабақты қорытындылап, сұрақтар қойылса; студент - берілген тапсырманы сол күйінде, өзгертпей айтып, жауап берсе, қазіргі технологияларды қолданып өткізген сабақта: оқытушы - студенттерді санына қарай топқа бөліп, ой қозғап, тақырыпты қызықты етіп, белгілі бір тапсырмалар беріп, ооантықитап, студенттерге өз ойларын жазуды ұсынып, ойларын қорытуға бағыттаса - студенттер ұжыммен жұмыс жасайды, сол берілген тапсырманы өздігінен танып, қарастырып, әр түрлі әдістер арқылы талдап, зерттеп, салыстырып, ойларын қорытып, оны қағаз бетіне түсіріп, өз тұжырымдамасын жасайды.

Сонымен қоғамдық пән оқытушылары:

- Оқу материалдарын кесте түрінде беру;
- Командалық жұмыс істеу формаларын қолдану;
- Әр сабақтың соңында рефлексия жасай білулері;
- Студенттердің жұмыстарын үнемі ескерусіз қалдырмай, мадақтау, қолдау жасау қажеттігі;
- Қателіктерін оқушылардың өздері біліп жөндеуге ұмтылуларын қалыптастыру;
- Ақпаратты-коммуникациялық жүйемен оқытуда мультимедиялық презентациялар, бейнематериалдар көрсету, слайд-лекция, слайд-шоу, электронды оқулықтар, тренингтік компьютерлік бағдарламалар, флипчарттар қолдану арқылы жүзеге асыруға болатынын айқындады [5].

Технологиялардың басты мақсаты - дамыта оқыту негізінде, бағдарламаларын іске асыру, студенттерге тереңдете білім беру.

Соның нәтижесінде студенттер арасында: бір - бірінің пікірін тыңдау; әрқасысын жеке дара тұлға ретінде тануы; бір-біріне құрметпен қарау; өз ойын

ашық, еркін айтуға, керек кезде пікір алмасып; өзін-өзі, бірін-бірі бағалап пәнге деген қызығушылықтары артып, білім сапасы жоғарылайды. Заманауи технологияларды қолдану - студенттерді келешек өмірге дайындап, білімін, білігін, іскерлігін арттыруға жағдай жасайды деп ойлаймын.

Әдебиеттер:

1. Алибек А. С. Жастарды тәрбиелеу мен білім берудегі гуманитарлық технологиялар // Молодой ученый. — 2014. — №2.1. — С. 31-33
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» 2017жыл 5 сәуір.
3. Паридинова Б. Ж. Әлеуметтік-гуманитарлық білімнің заманауи қоғамдағы орны // Молодой ученый. — 2016. — №19.2. — С. 32-34. — URL <https://moluch.ru/archive/123/34436/>
4. <http://bilimdar.kz/kz/pedagogika-kazaxstana/stati-pajdalanu.html>
5. <http://www.ped.kz/>
6. Бөрібекова Ф. Б., Жанатбекова Н. Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. Алматы: 2014

ОБРАЗОВАНИЕ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ В ПРОГРАММНОЙ СТАТЬЕ Н.А.НАЗАРБАЕВА «ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ: МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ»

Омаров С.А., Яхияев И.А.

Таразский государственный университет им.М.Х.Дулати, г.Тараз

Таразский государственный педагогический университет, г.Тараз

osaken@mail.ru

Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев в своей программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» отметил, что масштабные преобразования в нашей стране невозможны без преобразования общественного сознания. И это не просто рассуждение и видение Президента, а руководство к действию, где первостепенная задача — национальное осознание.

Лидер нации в своем Послании народу Казахстана объявил о начале третьей модернизации, дав старт политической реформе. Теперь мы должны развиваться и в духовном плане. Сказанные Елбасы слова о модернизации сознания не только дополняют политическую и экономическую модернизацию, но и станут их духовной основой, исходят из идеи о том, что народ Казахстана должен стать уверенной в своих силах, глубоко ответственной, единой нацией, чтобы добиться успехов в будущем.

Ориентация всех казахстанцев на конкретные практические достижения застрахует общество от насаждения несбыточных, популистских идеологий. Из истории мы знаем, к каким последствиям это приводило: построение коммунизма, насаждение идей фашизма, популяризация либерализма. «Век радикальных идеологий прошел, - заключает Президент. - Нужны ясные, понятные и устремленные в будущее установки. Такой установкой может быть ориентация на достижение конкретных целей с расчетом своих возможностей и пределов, как человеком, так и нацией в целом. Реализм и прагматизм - вот лозунг ближайших десятилетий» [1:1]. Это означает, что нужно взять с собой в будущее все положительное, накопленное обществом за все предыдущие времена и прагматично использовать, опираясь на персональную ответственность каждого гражданина РК, дополняя его опытом современности.

6 основных направлений духовной модернизации - конкурентоспособность нашей нации, прагматизм, сохранение национальной идентичности, культ знания, эволюционное развитие Казахстана и открытость сознания - являются реформаторскими новациями в духовной сфере Казахстана.

Духовные ценности играют важнейшую роль в развитии любого народа, поэтому, делая ставку на технологии и инновации, на развитие новых отраслей экономики и строительство современной инфраструктуры, мы не должны забывать про сохранение и развитие нравственных основ казахстанского общества. Гибко реагировать на вызовы времени способны только высокообразованные и духовно богатые люди.

Для того чтобы усилить это направление развития общества, необходим конкретный план действий. Статья Президента содержит ряд мер в виде актуальных на сегодня общественно-политических и культурно-просветительских проектов, каждый из которых нацелен на реальное воплощение идей Лидера нации. В статье Главы государства ярко и многогранно представлена новая стратегия для обогащения духовных и культурных ценностей народа Казахстана.

Мы интегрируемся в современное мировое образовательное и культурное пространство. И здесь самой главной задачей для нас, казахстанцев, является сохранение своей культуры, собственного национального кода. «Без опоры на национально-культурные корни модернизация повиснет в воздухе. Я же хочу, чтобы она твердо стояла на земле», - подчеркнул Н.А. Назарбаев [1:1].

Осознавая содержание статьи, понимаешь глубокую значимость идеи сохранения сокровенных традиций, обычаев, языка, музыки, литературы. И в то же время, развивая интеллектуальный потенциал, науку, экономику, мы имеем все возможности для вхождения в тридцатку самых развитых государств мира.

Конкурентоспособность нации в первую очередь определяется уровнем её образованности. Перед каждым казахстанцем стоит задача самообразования, совершенствования. Человек должен идти в ногу со временем - расширяя свое сознание, приобретая новые компетенции. Именно 21 век предъявляет очень жесткие требования к способности постоянного самообразования. Почему?

Потому что действительно буквально на наших глазах появляются новые технологические, исторические условия. Появляются новые профессии, которых еще несколько лет назад не было, и буквально через десятилетие профессии, которые были основными – видоизменяются. Об этом говорят футурологи, политологи, социологи. Если человек самообразовывается, получает непрерывное образование, независимо от возраста, это могут быть языки или новые компетенции, совершенствование базового образования, он будет отвечать вызовам, складывающимся на рынке образования, трудовом. Безусловно, самообразование и разные формы дистанционного образования очень востребованы, это крайне необходимо в новых исторических условиях.

В соответствии с велением времени и согласно программным установкам Президента в данный период система образования, в том числе высшего, тоже модернизируется. Сегодня стало аксиомой, что только качественно подготовленные кадры обеспечат конкурентоспособность страны в будущем.

Многое сделано в этой сфере за годы независимости, но именно сейчас наступает время, когда на основе наработанного за долгие годы потенциала и накопленного опыта, условий и возможностей, которые создает государство, нужно активно переходить к обеспечению нового уровня развития высшего образования. Высшие учебные заведения обеспечивают подготовку кадров для страны, процессы социализации молодежи, формирования важнейших ценностных установок личности - гражданской идентичности и патриотизма. В высшей школе, как и во всей сфере образования, сегодня необходимы дальнейшие качественные изменения в принципах и подходах к процессу обучения и воспитания подрастающего поколения.

В решении задач данного направления безусловным лидером является Назарбаев Университет, где сегодня формируется инновационная модель высшего учебного заведения, готовящего кадры нового поколения. Как говорит Глава государства, она призвана стать образцом для всех казахстанских вузов. И в данном отношении есть конкретный ориентир, по которому к 2020 году до 5% должна увеличиться доля вузов, осуществляющих инновационную деятельность и внедряющих результаты научных исследований в производство.

Одним из основных подходов в работе с молодежью должен стать культ знаний. Ведь только хорошо образованное молодое поколение способно правильно воспринять и осознать те идеи и положения, о которых говорит Лидер нации в своей программной статье по модернизации общественного сознания. Только всесторонне образованные граждане могут стать основой правового государства и гражданского общества, которые строит независимый Казахстан. На это ориентирует нас и предложенный Главой государства проект по ста известным в мире учебникам.

Область гуманитарных знаний выделяется не случайно. В последнее время большое внимание уделяется расширению технических знаний, и это объективно оправдано в условиях ускоряющегося технического прогресса в мире. Но это не должно происходить в ущерб гуманитарным наукам, составляющим основу духовной культуры любого общества, особенно в

период, когда повсеместно возрастают угрозы для духовных ценностей общества и человека. В этом отношении Лидер нации указывает на необходимость создания условий для полноценного образования студентов по истории, политологии, социологии, философии, психологии, культурологии, филологии.

Нужно в полной мере придерживаться принципа гуманизации и гуманитаризации процесса обучения, чтобы воспитать достойную личность и гражданина.

В современный период в высшей школе республики также осуществляется постепенная реализация положений академической свободы. И это должно быть продолжено, так как она укрепляет самостоятельность и ответственность вузов и, главное, повышает качество их деятельности. Этому способствует реализация таких принципов, как корпоративное управление, прозрачность, гласность, коллегиальность, заинтересованное вовлечение в деятельность вуза всех его членов, своевременное и оптимальное реагирование на спрос потребителей своего труда. Нужно отметить, что положения академической свободы перекликаются с положениями открытости и прагматизма. Вузы должны уметь разумно строить свою работу исходя из реальных возможностей и условий для достижения правильно определенных и выверенных целей и задач.

Университетам страны для подготовки востребованных кадров, учитывая реалии сегодняшнего дня, необходимо совершенствовать работу по выработке у будущих специалистов таких качеств, как мобильность, открытость, креативность, коммуникабельность. Предпосылками для этого, как отмечает Глава государства, выступают такие факторы, как компьютерная грамотность, знание иностранных языков, культурная открытость.

Приоритетным в деятельности высшей школы также должно быть развитие системы информационного обеспечения основных направлений работы и прежде всего учебного процесса. Информатизация образования – одно из важнейших условий повышения его качества. Она создает предпосылки для прорыва в новых технологиях и методах получения знаний, к примеру, в развитии дистанционного обучения.

В целях успеха модернизации предстоит всесторонняя ответственная работа по воспитанию у подрастающего поколения высоких моральных качеств, глубокого чувства патриотизма и гражданской ответственности. Важнейшим условием при этом должно стать укрепление национального единства, ибо его отсутствие порождает в обществе так называемый кризис идентичности, создающий серьезные проблемы для модернизирующегося социума. Целенаправленное и систематическое укрепление в сознании казахстанцев идентичности, основанной на принципе гражданства, позволит прочно закрепить национальное единство на самом главном уровне – ментальном.

Программные установки Президента РК Н.А.Назарбаева по модернизации общественного сознания уже начинают мобилизовывать наше общество к системной и долговременной работе по их выполнению.

Действительно, на новом разломе эпох у Казахстана есть уникальный исторический шанс через обновление и новые идеи построить свое лучшее будущее. И здесь важная роль, безусловно, отводится системе образования страны, которая, мы уверены в этом, сделает все возможное для реализации задач, поставленных Лидером нации в целях вывода нашей республики на новый уровень развития.

Работа по формированию интеллектуального потенциала страны началась сразу после провозглашения независимости. В результате несколько ведущих вузов страны - КазНУ, ЕНУ не просто занимают 1 и 2 позицию внутри республики, но и последние несколько лет входят в международные рейтинги – в топ-500 лучших вузов мира. ТарГУ им. М.Х.Дулати регулярно занимает стабильное 6 место среди вузов страны, а ТарГПУ в 2017 году занял почетное 4 место в списке педагогических вузов страны. В то же время, вхождение в рейтинги – не самоцель. Рейтинг - это подтверждение профессионализма, соответствия современным критериям высшего образования.

Разработанные Европейской ассоциацией по гарантии качества высшего образования по прямому поручению Конференции министров образования европейских стран, подписавших Болонскую декларацию носят рекомендательный характер, но стали основным документом для построения политики в области обеспечения качества высшего образования.

Качество образовательного процесса складывается из многих составляющих:

- качества профессорско-преподавательского состава;
- качества учебных программ и средств обучения;
- качества абитуриентов и студентов;
- качества инфраструктуры;
- качества нравственно-психологической атмосферы;
- качества отношений с внешней социальной средой;
- качества управления вузом как единым целым и его частями.

Необходимо изучить реальные потребности и требования рынка труда, четко определить свое место на рынке образовательных услуг, систематически изучать качество учебного и воспитательного процессов, разработать систему мер по отслеживанию трудоустройства и профессионального роста выпускников. В целях интеграции учебного процесса и профессиональной среды следует привлекать ведущих специалистов и руководителей предприятий и организаций к разработке образовательных программ, проведению учебных занятий, руководству дипломными проектами, в проведении итоговой аттестации студентов.

Современный рынок труда, характеризующийся высокой инновационной динамикой, предъявляет новые требования к специалистам. С целью обеспечения качества подготовки специалистов на конкурентоспособном уровне в университете реализуются модульные образовательные программы, основанные на компетенциях. Они позволяют оперативно обновлять или

заменять конкретные модули при изменении требований к специалисту вследствие изменений в технологиях и организации труда.

Качество образовательного процесса включает в себя не только качество учебных программ и технологий, качество кадрового потенциала, задействованного в учебном процессе, качество материально-технической базы и т.п., но и качество научного потенциала вуза, качество транслируемых преподавателями новых знаний.

Для того чтобы образовательный процесс был адекватен меняющимся требованиям рынка труда, преподаватель должен быть не только транслятором знаний, добытых из учебников, но и исследователем. Он должен давать знания, носящие опережающий характер. В ТарГУ им. М.Х.Дулати и в ТарГПУ созданы все условия для расширения научно-исследовательского кругозора преподавателей путем организации научных конференций, круглых столов с приглашением известных ученых, в том числе и зарубежных, развития академической мобильности преподавателей, проведения конкурсов научных проектов, организации зарубежных стажировок и т.д. Таким образом, взаимосвязь науки и образования дает свои положительные результаты в деле подготовки высококвалифицированных специалистов для всех отраслей народного хозяйства Жамбылской области и всего Казахстана.

Литература:

1. Н.А.Назарбаев. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Казахстанская правда от 13 апреля 2017 года №71(28450).

О СПЕЦИАЛЬНЫХ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГАХ ДЛЯ УСИЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПОДДЕРЖКИ ГРАЖДАН

Стукаленко Н.М., Ержанова А.М.

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова,
г. Кокшетау

Социальная защита населения является неотъемлемой функцией любого ориентированного государства. Система социальной защиты поддерживает социальную стабильность в обществе, способствует сохранению его устойчивости в периоды ускоренного развития или трансформации от одной системы к другой. А качество жизни населения является показателем эффективности государственного управления. Стремление к повышению эффективности государственного управления является одной из стратегических задач современного общества. Качество жизни населения зависит не только от уровня материального благополучия и благоустройства населенных пунктов, но и от создания системы публичной власти для населения, возможность участвовать в совместном принятии жизненно важных решений, что в свою

очередь повышает уровень доверия населения к государственным органам, степень удовлетворенности условиями своей жизни, социальную значимость граждан и в целом улучшает морально-психологический климат в обществе.

Основное направление социальных программ в Казахстане - долгосрочная помощь малоимущим и социально незащищенным группам населения (детям, ветеранам войн и инвалидам), в том числе предоставление специальных социальных услуг. Специальные социальные услуги обеспечивают комплекс услуг лицам, семьям находящимся в трудной жизненной ситуации, создают условия для преодоления возникших социальных проблем и направлены на создание им равных с другими гражданами возможностей участия в жизни общества.

Становление системы оказания социальных услуг в Республике Казахстан осуществлялось в сложных условиях переходного времени. За короткий исторический период старые механизмы социальной поддержки были трансформированы в жизнеспособные системы, направленные на удовлетворение потребностей самых неимущих и уязвимых слоёв населения. Однако в оказании специальных социальных услуг сохранялись патерналистские подходы и преобладание роли государства. Для приведения системы социальной защиты в соответствие с рыночной экономикой и во исполнение поручений Главы государства с 2009 начата модернизация системы социального обслуживания [1].

С учетом международного опыта: а) систематизирован и определен перечень специальных социальных услуг, гарантированных государством и предоставляемых на бесплатной основе. В него вошли социально-медицинские, социально-педагогические, социально-психологические, социально-правовые, социально-бытовые и социально-экономические услуги; б) разработаны стандарты оказания специальных социальных услуг, которые определяют объем, качество и сроки предоставляемых услуг и необходимые трудовые и финансовые ресурсы для их оказания. Одновременно, в соответствии с рекомендациями Казахской Академии питания было введено дополнительное питание; улучшилось лекарственное и материально-техническое обеспечение. Проведены институциональные преобразования и получили развитие новые формы оказания услуг, которые расширили доступность социального обслуживания. Еще в 2008 году в домах-интернатах для детей с психоневрологическими заболеваниями находились около 2,5 тыс., а 2 тыс. детей ожидали своей очереди на поступление в эти дома. В настоящее время на базе 110 функционирующих стационарных домов-интернатов открылось более 50 дневных стационаров, услугами которых охвачено более 5 тыс. детей и лиц старше 18 лет. Более чем в полтора раза увеличилось количество отделений социальной помощи на дому. Они обслуживают сегодня около 43,7 тыс. лиц пожилого возраста и инвалидов, и более 13 тыс. детей инвалидов; около 3 тыс. детей инвалидов получают услуги в условиях полустационара и на дому в неправительственных организациях, получивших социальный заказ на оказание специальных социальных услуг [2]. К оказанию социальных услуг привлечен

частный сектор, развивается волонтерское движение. В результате у нуждающихся в социальном обслуживании лиц появилась возможность выбора организаций социального обслуживания в зависимости от условий предоставления услуг. Принятые меры укрепили семейные традиции. Более шестисот детей, ранее находившихся в домах-интернатах, возвращены в свои семьи, как имеющие потенциал для полного или частичного восстановления жизнедеятельности. Они сегодня продолжают получать услуги в дневных отделениях. Еще одним важным следствием реформирования стало решение проблемы занятости родителей детей.

Изменена схема финансирования. До 2009 года специализированные учреждения финансировались не на основе нормативных затрат, а согласно смете расходов. В объеме выделяемых средств, в зависимости от возможностей местного бюджета, имели место значительные региональные различия. Сегодня финансирование осуществляется исходя из видов и объема предоставляемых специальных социальных услуг и количества получателей услуг. Это позволило преодолеть региональные различия (за исключением затрат, связанных с содержанием зданий) и расширило права специальных учреждений в части рационального планирования и целевого распределения ресурсов, выделяемых на осуществление обязательств государства по социальному обслуживанию населения. С учетом дифференциации доходов потребителей социальных услуг была введена система софинансирования клиентами оплаты за оказанные социальные услуги. Начиная с 1 января 2016 года, 70% пенсий и пособий лиц, находящихся на полном государственном обеспечении в домах-интернатах, направляется на покрытие расходов по их содержанию. При этом установлено, что размеры пенсий, остающиеся у пациентов, не должны быть меньше минимального размера пенсии, а у инвалидов – не ниже величины прожиточного минимума [2]. Изменился и расширился состав персонала социальных учреждений. Прежде в них преобладали младший медицинский персонал и воспитатели. В настоящее время в кадровый состав социальных учреждений входят консультанты по социальной работе и социальные работники, оценивающие качество оказываемых услуг.

Несмотря на предпринятые меры, в социальном обслуживании остается ряд проблем, требующих решения. Во-первых, преобладает заявительный принцип оказания социальных услуг. В таком случае социальную помощь получают только те граждане, которые воспринимают свою ситуацию как трудную, в то время как остальные граждане, нуждающиеся в поддержке, но не обратившиеся в соответствующие учреждения, социальные услуги не получают. Работа «по заявлению» предполагает, что трудная жизненная ситуация у человека уже сформировалась, и ее разрешение требует существенных усилий. Упущенной оказывается профилактический момент, возможность работы с этой ситуацией на ранних стадиях, когда есть шанс преодолеть развитие негативных тенденций. В ряде случаев это порождает иждивенчество отдельных потребителей социальных услуг и приводит к консервации социальных проблем и трудных жизненных ситуаций в семье.

Во-вторых, сохраняется недоступность и низкое качество услуг (преимущественно для жителей села). В настоящее время 71 % организаций социального обслуживания размещены в крупных городах и районных центрах. В то же время 48,7 % обслуживаемых лиц с ограниченными возможностями проживают в сельской местности, где доминируют отделения оказания социальной помощи на дому. Они в лучшем случае обеспечивают первичную адаптацию инвалидов к окружающей среде (навыки самообслуживания), но не социальную интеграцию. В этой связи имеется необходимость принять меры, направленные на дальнейшее расширение институциональной базы системы, категоризацию получателей услуг в зависимости от их индивидуальных возможностей и усиление адресности предоставляемых услуг [2].

В-третьих, не совершенна тарифная система. Тарифы установлены по видам специальных социальных услуг, которые дифференцированы в зависимости от вида организации, предоставляющих услуги и условий их оказания. Это привело к тому, что услуги, предоставляемые медико-социальными организациями стационарного типа, намного дороже, чем в организациях оказывающих эти же услуги в полустационарном режиме или на дому. Кроме того, сегодня тарифы не отражают фактические затраты организаций, оказывающих услуги. С одной стороны, это связано с тем, что механизмы пересмотра тарифов не предусмотрены в нормативной правовой базе, а с другой стороны – с отсутствием автоматизированной системы мониторинга и учета расходов организации на оказания тех или иных видов специальных социальных услуг. Сохранение такого порядка становится барьером для вовлечения частного, ориентированного на полустационарный режим или на оказание услуг на дому.

В-четвертых, низкая квалификация социальных работников. Из-за отсутствия профессиональных стандартов до сих пор не разработаны учебные программы подготовки социальных работников, определяющих потребности лиц, находящихся в трудной жизненной ситуации, и социальных работников, непосредственно занимающихся уходом за данными категориями граждан. Это непосредственно влияет на структуру предоставляемых услуг. Сохраняется относительно низкий уровень оплаты труда и не совершенна используемая в настоящее время система стимулирования. Работа в социальных учреждениях малопривлекательна и не престижна.

В-пятых, низкая эффективность работы структурных подразделений местных исполнительных органов. В настоящее время управляющими организациями в регионах являются местные исполнительные органы по координации социальных программ. Они обеспечивают реализацию социального законодательства, разрабатывают проекты региональных социальных программ и осуществляют их финансирование. Сложилось так, что приоритетное внимание в работе данных органов уделяется работе с инвалидами, лицами пожилого возраста и гражданами (семьями), попавшими в трудную жизненную ситуацию. Это прямое следствие заявительного принципа работы. По сути, вне поля зрения остается иной контингент, в частности

молодые семьи, которые должны быть охвачены профилактической работой. Предупредить трудную жизненную ситуацию не менее важно в социальном плане, нежели содействовать её преодолению. К тому же для этого потребуется меньше затрат. Не случайно сложилось стереотипное отношение к данным службам как к «собесу», куда обращаться за помощью следует только в крайнем случае и в преклонном возрасте.

На разрешение выше обозначенных проблем и направлены преобразования системы социального обслуживания на третьем этапе (2018-2021). На первом этапе совершенствования (2010-2013) были разработаны нормативные правовые акты, в соответствии с которыми осуществлен переход от предоставления общих услуг реабилитации к оказанию специальных социальных услуг. На втором этапе (2014-2017) обеспечена демонополизация системы социального обслуживания. Гражданам предоставлено право выбора организаций социального обслуживания и внедрен принцип финансирования затрат получателями услуг. С 2018 года будет осуществлена реализация 3 этапа (2018-2021), где в целях расширения доступности социального обслуживания планируется провести деинституционализацию действующих крупных домов-интернатов, расширить сеть малокомплектных организаций, ввести монетизацию части предоставляемых услуг, а также обеспечить информационное сопровождение системы.

Таким образом, для превращения социальных служб в эффективную систему управления процессами оказания социальных услуг населению в целом предстоит провести их ребрендинг

Литература:

1. Назарбаев Н.А. Послание. Социальная модернизация Казахстана // Казахстанская правда. №420.
2. Абдыкалыкова Г. Анализ работы системы социальной защиты населения в Казахстане // Социальная политика и социология. - 2015, №4.

«ӨНЕРТАНУ» секциясы
Секция «ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ»

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ТРАДИЦИИ – В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИСКУССТВА
(на примере исконной песенно-танцевальной традиции «Куштдепди»)

Джанмамедова С. М.

Туркменский государственный институт культуры, г. Ашхабад

dsahra@mail.ru

На различных стадиях развития общечеловеческой цивилизации религия и искусство выполняли одну общую функцию. В качестве продукта единого процесса духовного совершенствования, они гармонично дополняют друг друга, формируя целостную систему духовно-нравственных ценностных приоритетов. В отдельных случаях эти две категории взаимно противопоставляются. И все же религия, а точнее вера неизменно обретает свои очертания в лучших произведениях искусства. Культовые обряды могут исполняться в движении либо в полном его отсутствии. Искусство же неизменно требует живости, душевного порыва и физической динамики. Настоящая вера помогает мастерам сцены постигать новые высоты совершенного искусства. Ярким примером гармоничного симбиоза массового народного искусства и исконных традиций является песенно-хореографическая традиция «Куштдепди».

На 12 заседании Организации по вопросам Образования, науки и культуры Организации Объединенных Наций (ЮНЕСКО), состоявшемся 4-9 декабря 2017 года в городе Чеджу (Республика Корея) было принято решение о внесении песенной и хореографической традиции «Куштдепди» в Список наиболее ценных образцов нематериального культурного наследия человечества [7:1]. Неизменно ширящееся признание особой роли песенно-танцевальной традиции «Куштдепди» в системе духовной сокровищницы общемировой культуры стимулирует высокий интерес национальной научной элиты к глубинному, детальному изучению исторических истоков возникновения и характерных особенностей этого искусства. Ценным источником и надежной основой для исследований молодых ученых в области этнографии, историографии и национального искусствоведения служат выполненные ранее общественно-научные труды.

Следует отметить большое разнообразие мнений, гипотез, культовых верований, поддерживаемых как в простонародье, так и в среде ученых, и трактующих историю возникновения и становления традиции «Куштдепди», более распространенной в западной части Туркменистана. Широкий диапазон песенного и хореографического содержания свидетельствуют о том, что процесс формирования «Куштдепди» длился не столетие даже, а целые десятки веков. Именно танец «Куштдепди» наиболее полно, всесторонне и глубоко

раскрывает всю силу самобытного таланта, удивительное жизнелюбие и непоколебимую волю туркменского народа.

Туркменский ученый Х. Гочмырадов в своем этнографическом труде, в частности, отмечает: «Культовое песнопение «зикр» обретает широкое распространение в народной среде как неотъемлемый атрибут самобытных торжеств уже в форме танца «Куштдепди» - традиции нового содержания и сути». В данной работе ученый увязывает процесс эволюционирования «Куштдепди» с культово-философскими традициями суфиев и дервишей – песенными и хореографическими жанрами (зикр, гимн и ракс (танец)). Отмечается, что морфологически первая часть термина «Куштдепди» происходит от междометия «куш» [2:60]. Согласная «т» в конце междометия, вероятно, является следствием особенностей местного речевого акцента. К примеру, даже в наши дни нередки случаи, когда корневое слово «haýuş» (просьба) произносится населением с добавлением лишнего согласного «т» в конце – «haýuşt». Отмечается также, что речевой оборот «küşdüni bermek» (решить проблему в корне) нередко используется в значении «изгнание». Таким образом, вторая часть термина «Куштдепди» (корневая морфологемма «der»), скорее всего, используется в значении «der etmek» (устранить, искоренить, излечить от всех недугов, даровать исцеление, облегчить страдания).

Непосредственно название и характерные признаки «Куштдепди» трактуются туркменскими учеными следующим образом: вторая часть («der») корневой основы термина «Куштдепди» довольно часто встречается в философском произведении «Hikmetler» («Постижение тайн») Ходжи Ахмета Ясави. Точнее, глагол «dermek» применяется в значении «изгонять» (отвергать искушение, гнать «взашей алкающего пса сознания» и т.д.). Сочетание двух составляющих – «küşt» и «der» в корневой основе термина вполне закономерно. Ибо термин «куштдепди» образуется из трех составляющих: «küş, der diý» (в значении: изгони негатив – решительно и бесповоротно) [2:60].

Существует также и другая гипотеза, прослеживающая некоторую (с учетом особенностей напева и хореографического исполнения) общность традиции «Куштдепди» с культовым обрядом «шахсей-вахсей», исполняемым имамами (духовными лидерами) шиитского толка исламской религии в память о невинно убиенных сыновьях Святого Али – двоюродного брата и зятя Пророка Мухаммеда. Однако схожесть этих традиций определяется лишь внешними признаками. «Куштдепди» повествует не о трагедии, но о великом таинстве жизни, сообщает радость бытия, и потому олицетворяет собой празднество [2:60, 61].

Участники красочного действа «Куштдепди» образуют правильный круг, вероятно символизирующий Солнце или костер, что дает основание связывать данную традицию с верованиями эпохи огнепоклонничества. Энергичные движения людей, объединенных единым стремительным порывом динамичного танца вокруг священного шаманского огня, олицетворяет собой новый круг в непрерывной преемственности жизни. Вместе с тем, народная бытовая обрядовость настойчиво увязывает танец «Куштдепди» с исконно-народными

традициями врачевания, передававшимися из поколения в поколение. Согласно данной гипотезе, «Куштдепди» характеризуется как таинство древних целителей, искусство культовых шаманов, изгоняющих всякую хворь и недуги. Средние века – эпоха распространения софистского учения вширь и вглубь – создала предпосылки для поиска именно в этом танце глубоко культовый подтекст, замешанный на учении суфиев и дервишей.

Этимологически первая часть термина «Куштдепди» (аффикс «кушт») восходит к традиционно тюркским лексикониму и напевам «küş-küş», согласно верованиям, отгоняющим болезни, дарующим силу и радость бытия. Эта особенность в определенной степени подтверждает изложенные выше гипотезы, а также увязывает традицию с бытовой обрядовостью древних мореходов и рыбаков. Такое выраженное многообразие только подчеркивают богатство и многогранность данного искусства. Эксперты, придерживающиеся этой теории, формулируют достаточные для того основания. Указанная характерная особенность свидетельствует о глубоких истоках самобытной традиции наших предков, которая постоянно обогащалась, насыщаясь и насыщая национальную культуру новыми позитивными духовными устремлениями. В данной проекции процесс духовного консолидирования, охвативший самобытную национальную культуру, способствовал сохранению «Куштдепди» в народной среде до наших дней. Различная тональность напевов «Куштепди», в свою очередь, трактуется богатым содержательным наполнением, с которым народное сознание увязывает данную традицию.

Уникальна также история происхождения гармоничных напевов», сопровождающих динамичный танцевальный движения. Жители Балканского (западного) региона Туркменистана именуют этот напев «газал». Как известно, «газель» - это самостоятельный, довольно распространенный жанр восточной поэзии. Вероятно, по этой причине напев-«газал» в традиции «Куштдепди» несколько отличается от классической жанровой формы. Ученый-литературовед Ахмет Маммедов в своей работе «Формы и измерения лирики» пишет: «Газелью называют стихотворную форму, состоящую из двустушии, каждая вторая строка в последовательности которых по звучанию рифмуется со строками первого двустушия. Схематично это можно изобразить следующим образом: а-а, б-а, с-а и т.д. Структурно каждая строка классической газели может содержать 14, 15, 16 строф. Однако в отдельных случаях их количество может ограничиваться 11 строфами». [4:96].

Автор признает стихотворное измерение «газель» одной из наиболее тонких и сложных форм поэзии, указывая, что первоначально она использовалась исключительно в любовной лирике для выражения нежных чувств. Позднее поэтическую форму облюбовали поэты-суфисты, стремившиеся к духовному постижению Бога и Высшей истины. Вполне закономерно отмечается также, что этимологически данная форма происходит от «касидов». В поэтических творениях Махтумкули Фраги газели обретают выраженные социальные мотивы [4:97]. Все это позволяет заключить: несмотря на то, что песенное сопровождение «Куштдепди» принципиально не сохраняет

единой литературной конфигурации, содержательное наполнение напева-газал остается неизменно лиричным, нежным, воспевающим высокие и непреходящие ценности. Различия в стихотворном измерении и конфигурации поэтических строф, скорее всего, связаны с особенностями музыкального переложения. Содержательная целостность и цельность газала в народной фольклористике и творчестве поэтов-стихотворцев в определенной степени объясняет, почему самобытные исполнители этих уникальных напевов именуют себя «gazaľçu».

Приведем отдельные примеры газелей, сохраняющие характерные признаки жанрового своеобразия:

**Как Солнце –Истина, что грань хранит отважно тьмы ночной,
Будь предан дружбе – вечно свежей, как первоцвет весной.**

**Когда усердья нет, не стоит благосклонности мне ожидать,
Не будет нежных слов и доброты красавицы родной. [3:17]**

Еще один напев «Куштдепди»:

**Поднялся я к скалам,
Где камни – оскалом.
Разлуки не ведал -
Судьбою мне стала! [5:145].**

Приведем пример трёхступенчатого четверостишия-газал для «Куштдепди»:

**Взглянул я в очи ясные твои,
И обомлел, дар речи потерял.
Как светлый день – прекрасные твои,
С Луною лик сравним, и щёк румяных ал.
Как музыку я слушал голос твой,
Но ты ушла – разбив мои мечты,
Ловил мгновенья, слов чудесных рой.
Гляжу вослед тебе, ищу надежд цветы.
Бровей тугие полукружья, эх,
Похитили и сон мой, и покой! [5:154].**

В бытовой обрядовости жителей Балканского ваята (Западный Туркменистан) сопровождаемый напевами-газал «Куштдепди» является неотъемлемым атрибутом практически всех красочных празднеств. Если это проводы новобранцев на военную службу, люди собираются и провожают молодёжь с весёлыми песнями, зажигательными плясками, лучшими пожеланиями и добрыми наставлениями. Возвращается ли сын, достойно

выполнив свой патриотический воинский долг, или дочь по окончании вуза – на радостях в семье устраивают праздник, с щедрым угощением, подарками, весёлыми напевами-газал, плавно перетекающими в яркое красочное действо зажигательной хореографической феерии. Удивительно слаженные, гармоничные движения танца сопровождаются динамичными подпевками: «ала-ала», «Хоп-хоп», «Хоба-хоба-хоп» и т.д., звучащими в унисон с звучащими, кажись, откуда-то самого горизонта энергичными ударами неустанного коврового гребня. Так бытовая обрядовость обретает краски, окрашивается в яркие оттенки неумного жизнелюбия, умения радоваться каждому дню, восхищаться жизнью в любом её позитивном проявлении. Особо красочно проходят обрядовые сцены туркменской свадьбы: сватовство, смотрины, помолвка, свадебное и послесвадебные торжества, в программе которых «Куштдепди» исполняется с особым тщанием, зажигательно и вдохновенно. Традиция – древняя и вечно молодая, сочетающая в себе полифонию голосов и слаженных хореографических движений, звучит самобытным посланием самобытного, талантливого народа на многовековом пути исторического развития и славы.

В народной среде существует определённая градация «Куштдепди», в основу которой заложены характерные особенности исполнения этой исконной традиции, передаваемой как бесценное наследие из поколения в поколение. Различаются между собой также и напевы-газал: в зависимости от ситуации, в которой они исполняются, а также по своей тональности и манере исполнения. Особенно выразительно это различие выявляется в сравнительной характеристике напевов-газа, исполняемых жителями прибрежных, горных районов, а также занимающимися отгонным животноводством в степной зоне. Красивое горловое пение оглашает красивейшие уголки благодатной долины Сумбара, наполняет жизнью безбрежные степные дали, и, докатываясь до кромки морского прибоя, обретает силу могучих волн – высоких, сильных, певучих.

В настоящее время в нашей стране уделяется большое внимание вопросам изучения, сохранения и приумножения самобытных национальных традиций. Совершенствовалась и традиция «Куштдепди», оттачивалась манера исполнения её песенных и танцевальных элементов, их содержание обогащалось выраженным патриотизмом и искренней патетикой. Традиция перешагнула далеко за пределы семейно-бытовой и социально-общественной обрядовости, постепенно вовлекаясь в орбиту общенациональных и общечеловеческих духовно-культурных ценностей. На отделении организации и управления национальным танцевальным ансамблем Туркменского государственного института культуры песенно-хореографическая традиция «Куштдепди» преподаётся в качестве самостоятельной дисциплины учебного факультатива. В программу сценических постановок фольклорно-танцевального ансамбля «Мирас», действующего на базе Института культуры, часто включаются классические элементы национальной хореографии, увязанные по смыслу и содержанию с исконной самобытностью. Согласно

современной методологии обучения, используемой в процессе экспериментального обучения в рамках проекта «Academika», при помощи аудиовизуальных эффектов осуществляется своевременное изучение и освоение прогрессивных мировых тенденций в данной области.

Есть основания предполагать существование более ранних истоков возникновения традиции «Куштдепди». С учётом устойчивой и выраженной динамичной экспрессии «Куштдепди», присущей, пожалуй, ещё первобытнообщинному социуму на стадии примитивной охоты и собирательства, когда коллективное существование было жизненной необходимостью существования и защиты от внешнего воздействия, становится понятен секрет всеобщей притягательности самобытной песенно-хореографической традиции, олицетворяющей важную стадию исторического эволюционирования всего человеческого общества. Таким образом, «Куштдепди» выходит за рамки одной лишь национальной традиции, обретая контуры одного из ключевых звеньев многовековой истории развития человека. Ныне традиция «Куштдепди» по праву превратилась в подлинное украшение всех красочных празднеств туркменского народа. Уважаемый Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедов в своей книге «Туркменская культура», в частности, отмечает: «Танец «Куштдепди» - это уникальный художественный облик туркменского искусства, его идеал» [1: 196]. Есть поистине что-то удивительно притягательное в этих искренних напевах и зажигательных танцах, пронизывающих до глубины души, уносящих прочь все мелкое, незначительное, наносное! В этом кроется чарующая сила искусства. Древнее и непреходящее в веках искусство, вобравшее в себя огромное жизнелюбие туркменского народа и его безграничное почитание исконных духовно-нравственных истоков, живёт и побеждает, утверждая незыблемость созидательных начал непрерывном течении веков и поколений.

Литература:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow/ Tüçrkmen medeniýeti. – A.: TDNG, 2015.
2. Goçmyradow H. Türkmen halk döredijiligi. – A.: TDNG, 2010.
3. Mämmedow A. Gazallar. – A.: Ruh, 1998.
4. Mämmedow A. Lirikanyň görnüşleri we şekilleri. – A., 2016.
5. Türkmen halk döredijiligi. – I, II kitaplary. – A.: TDNG, 2017.
6. Комментарий «Туркмендовлетхабарлары» // «Нейтральный Туркменистан». – 9 декабря 2017 г.

МУЗЫКА ПӘНІН ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ АСПАПТАР АРҚЫЛЫ ҮЙРЕТУ

Досжан Е. Д.

Ж.Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі,

Көкшетау қ.

erkin.doszhan@mail.ru

Домбыра аспабы арқылы жеткен тәрбие қағидаларының көздеріне үңілетін болсақ, бірнеше пәндерді кездестіруге болады. 1.Домбыра – тартып үйрену еңбек пәні. 2.Домбыра тартып әр дыбысын есептеп ойнау математика пәні. 3.Домбыра – тартып қағу, перне басу, бір мезгілде әуен дыбысын анық шығару, оған қосылатын поэзия сөзін дауыс ырғағымен дәл айту логика пәні. 4. Домбыра – екі шекті бұрап тарту арқылы дыбысты естіп отырып, құлақ күйін келтіру физика пәні. 5. Күй тыңдап әуенін есту арқылы елестетіп түсіну бейнелеу пәні. 6.Күй – аспапты музыка, оған қосарлана жүретін әңгіме және поэзия әдебиет пәні. 7.Терме – аспапты вокалды музыка мен оған қоса жүретін сөзі әдебиет ішіндегі мақал – мәтел мен афоризм. 8.Жыр – ұзақ белгілі бір оқиғаларды айтатын тарих пәні. 9.Қысса – дастан, кино – фильм театр пәні. 10.Айтыс – жарыс сөз, тіл және демократия пәні. 11.Ән – вокалды музыка дауыстың шеберлігін қалыптастырады. 12.Құран кәрімді дауыстап әуен негізінде оқып айту музыка пәні.

Осының бәрін меңгеріп орындау үшін музыка көмегі араласқан жағдайда ғана олардың құны өте жоғары болады. Аспап, Әуен, Вокал, Сөз, Поэзия бір мезгілде қатар қосылып, тең жүргенде өз нәтижесін көрсетеді. Осы айтылғандардың бәрін бір мезгілде бір адамның орындап шығуын талант иесі дейміз, ал талант ішкі өз рефлекс күшін еңбек арқылы оята біледі. Бұл – бірінші. Ал екіншісі – тыңдарман болса, оның ішкі рефлексін оятуға айтушының қызықты орындауы, дауыс екпіні, ұқтыру кезіндегі түрлі айла – тәсілдері жатады. Адам баласы талантты не талантсыз болып тумайды, ол іздену, ұқсау, еңбектену қасиеттерді миға ендіру арқылы музыка үнінің көмегімен «мен білемін» деген сөзді кіргізу арқылы жетістікке жете алады. Талант иесі ішкі жан тілін сезімге байлайды. Ал сезім еңбекке дағдылайды. Еңбек талантты ұштайды. Нәтиже деген не? Ол еңбектің соңғы көрсеткіші. Домбыра ойнау, айту, жаттау еңбек нәтижесі. Ал оны үйрету – педагогика ғылымы. Оған Қорқыт, Баласағұн, Асанқайғы, Бұхар, Абылай, Абай, Құрманғазы, Махамбет, Ақан, Біржан, Мұхит, Әуезов, Жұбанов, Байтұрсынов, т.б. еңбектерін жатқызуға болады.

Сырт көзге көріне бермейтін, мәні зор домбырадан қалыптасқан тәрбие үлгісі адамның ой ұшқырлығын шыңдауға, ата-бабадан кәсіп болған дәстүрді дамытуға, өнер арқылы білімге терең бойлауға мүмкіндік тудыратыны анық. Домбырадан таралған тәрбие – білімнің қайнаған бұлағына, сарқылмас қазынасына, дәстүр табиғатына, қазақ діліне өз үлесін қосып келе жатқан үрдіс. Ендеше киесі сақталған домбыраның негізінде білім беру көзделсе, бүгінгі келеңсіз, қатыгез жағдайлар мен шешімін таба алмай жатқан жамандық

атаулыдан айырылып, өзінің төл мәдениетіне қарай бұрылып, тарихы мен тілін сүйіп, өзгені сыйлауға бой ұрған болар еді.

«Музыка тыңдатпайынша тәрбие беру, балалық шақтың өзінде адамның сүйіп тыңдайтын ән – күйлерінсіз тәрбие беру менің басыма қонбайтын нәрсе», - дейді В.А.Сухомлинский [1, 91].

Сондықтан жалпы орта мектеп оқушыларының қолына домбыра беріп, аузындағы тіліне дуалы терме сөзін айтқызып үйретсе, нұр үстіне нұр емес пе?!

Біріншіден, қуатсыз қатыгездіктен, екіншіден жалмауыз қанішерден, үшіншіден, жаны ашымайтын ұл – қыздан, төртіншіден, ауру жастардан, бесіншіден, білімсіз надандардан арылар едік.

«Егер белгілі бір елді басқарудың жай жапсарын білгің келсе, сол елдің тәртіп тағлымын танымақ болсаң, онда музыкасына құлақ тұр» дейді Конфуций.

Өзінің төл мәдениеті мен тілінен адасқан ел рухани бақытсыз. Г.Лихтенбергтің «...Ақылды бала – кілең ақымақтардың ортасында тәрбиеленсе, ол да ақымақ болады. Бірақ, адам баласының түзелуге де, бұзылуға да қабілеті әбден жетеді....» дегеніндей, біздің ортада жалған тәрбие белең алып отыр. Оған дәлел бүгінгі жастардың әке – шешеден безіп өзгенің қолтығына енуі, үлкеннің ұлағатты сөздеріне құлақ аспауы, отбасынан тәлім – тәрбие алып оны жалғастыру орнына өзге адамдардың сөзіне еріп, өз туысынан безуі сияқты қылықтарға бой ұрып, теріс тәрбиеге ден қоюы дер едік.

Сондықтан қайда жүрсе де ақын, жыраудың тағлымын, әншінің әні мен әуенін, күйшінің күмбірлеген күміс күйін қалт жібермей көкейге қондырып, ел аузындағы ұлағатты мақал мен мәтелді, ертегі мен жұмбақты терме мен шежірені жадында сақтап халық даналығын өзіне рухани азық еткен қазақ жастарына өзінің төл мәдениеті негізінде мемлекеттік стандарт, бағдарлама, оқулық, оқу әдістемелік кешендерді құрап жазу – басты міндет.

«Тәрбиесі жаманға жақсы ұстаздан пайда жоқ», - дейді Саифи Сарайи.

Тәлім тәрбиенің басты құралы – домбыра аспабы десек, қателеспейміз. Сондықтан да, жалпы білім беретін мектептерде домбыра негізінде қалыптасып жеткен тәрбие көзі эстетикалық әсемділікке жетелейді.

Қорқыт, Асанқайғы, Шалкиіз, Ақтамберді, Бұқар, Махамбет, Құрманғазы, Абай, Ақан, Біржан, Мұхит, Нұртуған, Жамбыл, Нұрпейіс, Қашаған, Нұрым, Шернияз, Кердері Әубәкір, Қазанғап, Тәттімбет, Дәулеткерей, Абылай, Сүгір, т.б. аты елге белгілі дала перзенттерінің шығармалары мен үлгілерін оқу орындарында оқытып қана қоймай, қасиетті домбыра аспабының негізінде қалыптасатын қағидалы тұжырымдарды да тәрбие көздері етіп енгізу керек.

Музыка сабағында музыкалық іс - әрекеттерді аспаптық музыкамен байланыстыра жүргізу жолдары

Әдебиеттер:

1. В.А.Сухомлинский. Балаға жүрек жылуы А.,1976 223б
2. В.В. Виноградов. О музыкальной археологии // Советская музыка. 1975 89б
3. Д. Кішібеков. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең А.,1999 130б
4. А. Жайымов, С. Бүркүтов, Б. Ысқақов. Домбыра үйрену мектебі А.,1992
5. Б.А .Яворский. Воспитание музыкой М., 1989 24б

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА КАК ФАКТОР ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА К ОБУЧЕНИЮ

Камбаров К. И., Погнеребко Н. Н.

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Самостоятельная работа студентов является одним из важнейших составляющих обучения в вузе. Её эффективность зависит в основном от собственных усилий студентов. Поэтому самостоятельный поиск знаний – отличительная черта обучения в высшей школе. При этом наибольший эффект достигается тогда, когда имеет место систематичность и равномерная интенсивность работы студента в течение всего семестра. Цель самостоятельной работы – это изучение теории данной учебной дисциплины и умение применять ее на практике.

В ходе самостоятельной работы происходит формирование навыков, умений и знаний, что в дальнейшем обеспечивается усвоение студентом приемов познавательной деятельности, интерес к творческой работе и, в

конечном итоге, способность решать учебные и научные задачи. В связи с этим планирование, организация и реализация работы студента в отсутствие преподавателя является важнейшей задачей обучения и фактором развития личности студента в вузе. Для того, чтобы самостоятельная работа студента была эффективной, необходимо выполнить ряд условий, к которым можно отнести следующие:

- обеспечение правильного сочетания объемов аудиторной и самостоятельной работы студента;
- методически правильная организация работы студента в аудитории и вне ее;
- обеспечение студента необходимыми методическими материалами с целью превращения процесса самостоятельной работы в процесс творческий.

Контроль за ходом самостоятельной работы и мерами, поощряющими студента за ее качественное выполнение, заключается в методически правильной организации работы. Важно постепенно изменять отношения между студентом и преподавателем. В ходе выполнения заданий самостоятельной работы студент должен учиться мыслить, анализировать задания, учитывать условия, ставить задачи, решать возникающие проблемы, т. е. процесс самостоятельной работы должен превращаться в творческий. В этом могут помочь новые информационные технологии. Как показывает опыт, студент с большим интересом решает поставленные задачи (курсовое и дипломное проектирование, контрольные задачи, другие домашние семестровые задания), когда использует современные пакеты или сам программирует решение той или иной задачи. В ходе решения он глубже познает сущность предмета, изучает учебную литературу, ищет оптимальные способы решения. Это стимулирование интересом. Ясно, что за таким шагом должно следовать стимулирование студента в форме интереса сокурсников и преподавателей к проделанной работе.

Обеспечение студента соответствующей методической литературой, правильное использование качественно написанных конспектов позволяет существенно сократить время на выполнение указанных выше видов работ. Учитывая наши экономические условия, ресурсы и возможности полиграфической базы, наверное, следует рекомендовать переход на электронные издания, что сейчас уже частично реализуется. Вместе с тем, переход на такой способ общения со студентом требует тщательной разработки. Кроме того, в университете в настоящее время активно используются ресурсы информационной сети-Internet.

Необходимо отметить, что организация самостоятельной работы студентов всегда остается проблемной. Как организовать эту работу студентов, чтобы она стала действительно самостоятельной? Самостоятельным поиском, самостоятельным решением поставленной задачи. Более того, самостоятельной постановкой научных проблем. Именно самостоятельность определяет свободу мысли. Только свободно мыслящий человек ощущает прелесть учения, увлекается учением, с желанием и осмысленно вступает, включается, творчески

активно участвует в образовательном процессе. Необходимо создавать ситуацию, чтобы студент использовал на практике выполненную самостоятельную работу. В результате всего этого лектору остается обобщить, подытожить, конкретизировать, связать обсуждаемый круг вопросов, войти со студентами в учебный диалог, вызвать научную дискуссию. При таком подходе практические занятия, семинары проходят живо, заинтересованно, на хорошем теоретическом и методическом уровне, студенты становятся компетентны, способны к теоретическому анализу научной литературы. Компетентностный подход к образованию имеет прямое отношение к проблеме организации самостоятельной работы студентов.

В самостоятельной деятельности студентов огромную роль играют информационные технологии, все активнее внедряющиеся в нашу жизнь. Область из применения многогранна: производство, экономика, здравоохранение, образование и т. д. Информационные технологии применяют с целью повышения производительности труда.

Организация информационных технологий в образовании включает в себя такие процессы, как передача, обработка, хранение и сбор данных, формализацию и автоматизацию знаний. В связи с этим можно выделить следующие информационные технологии, которые применяются в самостоятельной работе студентов:

- 1) компьютерные обучающие программы, электронные учебники, тестовые системы и др;
- 2) профессиональные прикладные программы по специальностям;
- 3) интеллектуальные и обучающие экспертные системы, используемые в различных областях знаний;
- 4) средства телекоммуникации, в том числе электронная почта, телеконференции, интернет и т. д.
- 5) электронные библиотеки, распределенные и централизованные издательские системы;
- 6) дистанционное обучение с использованием Интернета;

Применение информационных технологий позволит получить студентам более качественную, своевременную, полную и полезную информацию на всех уровнях процесса образования, повышает самостоятельность студентов. При этом не следует преувеличивать роль информационных технологий. Любые технологии- это лишь средство повышения эффективности человеческой деятельности, ориентированное на информационное обслуживание потребностей человека. Только совместная работа преподавателя и студента с применением информационных технологий может привести к повышению качества образования специалиста.

ДӘУЛЕТ МЫҚТЫБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Кусаинова А.Т.

Астана қ., Қазақ ұлттық өнер университеті

anikate94@mail.ru

Дәулет Мықтыбаев-XX ғасыр ұлттық музыка мәдениетінің көрнекті өкілі, қазақтың күйшілік өнерінде орны ерекше тұлға, қобыз өнерінің майталман шебері, халық мұрасын сақтаушысы, жеткізушісі.

Д.Мықтыбаев 1905 жылы, кейбір биографиялық деректерде 1904 жылы бұрынғы Ақмола уезі, Сарыөзек болысында, күй мен әнді бағалайтын, халыққа сыйлы Әулік бидің отбасында дүниеге келді. Қобызға қатты құмартып жүрген тоғыз жасар Дәулетті әкесі «Қобыз пірі» атанған әйгілі қобызшы Ықыластың баласы Түсіпбекке тәлім алуға тапсырады. Ол кезде Ықыластың көзі тірі, алайда егде жасына байланысты қобыз тартпаған шағы еді. Түсіпбек Дәулеттің музыкалық қабілеттілігін көріп, Қорқыттың, Ықыластың күйлерін үйретіп кеткен. Д.Мықтыбаев ұстазы Түсіпбекті есіне алғанда «Ашаршылықта ас болған, жаяушылықта ат болған қара қобызым, ханның да, қараның да алдында атымды шығарған еді, бұған тең келер еш нәрсе жоқ!», - деп айтушы еді, деп жазады Б.Қосбасаров [1:31].

XX ғасырдың 30-шы жылдарында қазақ музыкалық мәдениетінде үлкен серпіліс басталып, түрлі мәдени ошақтар құрыла бастайды. Сол жылдары Қарағанды радиокомитеті музыканттарды қабылдайды деген хабарды естіген Д.Мықтыбаевтың әкесі оны Қарағанды қаласына алып келеді. Оны белгілі драматург Шахмет Құсайынов жұмысқа қабылдады [2:27]. Радиокомитетте жұмыс жасаған уақытта кешкі уақытта тікелей эфирге шығып отырып, Қарағанды жұртына танымал болады.

Дәулет 1934 жылы Алматыда өткен 1-Жалпықазақстандық халық өнерпаздарының слетінде Л.Мұхитов, У.Қабиғожин, Ғ.Құрманғалиев, Ы.Уәлиев, Ж.Қаламбаев сынды майталмандармен қатысып, жүлдегер атанды.

XX ғасырда қазақ зиялылары саяси қуғынға түскен уақыт. Д.Мықтыбаевтың биографиясында бұрын сонды жарияланбаған факт-1936 жылы 23 сәуір күні Д. Мықтыбаев саяси мотивтерге негізделген қылмысқа байланысты Қарағанды қаласының НКВД бөлімшесі қамауға алды. Үш айдай уақытта тергеу жұмыстары жүргізіліп, іс «за недоказанностью состава преступления» деген себеппен тоқтатылып, Д.Мықтыбаев ақталады[3].

1937-1941 жылдары Қарағанды облыстық филармониясында Қали Байжанов, Жүсіпбек Елебеков, Зәбира Жұбатова сынды әріптестермен қатар жеке орындаушы қызметін атқарды.

1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталып Д.Мықтыбаев майданға 1941 жылы Дәулет өз Отанын қорғау үшін «Қызыл армия» ансамблінің құрамында майданға аттанып, Отан алдындағы парызын орындап, елге аман-есен оралады да, қызметін Жамбыл атындағы мемлекеттік филармониясының жеке орындаушысы ретінде жалғастырады. Көп жылғы Қазақ өнерінде істеген

қызметі үшін СССР Жоғарғы Кенесінің президиумы «Еңбек ардагері» алқасымен және екі мәрте Қазақ ССР Жоғарғы кенесінің грамотасымен марапатталды және тың игеру кезінде көрсеткен еңбегі бағаланып «Тың игеру» алқасын алған.

Дәулет Мықтыбаевтың орындаушылық өнері тікелей Ықылас мұрасымен байланысты. Жоғарғыда көрсетілгендей Дәулет күйлерді Ықыластың баласы Түсіпбектен үйреген, содан ол күйлер бізге жеткен. Демек, Дәулет Мықтыбаевтың орындауындағы күйлер қазақтың ғасырлар бойы қалыптасқан өнердің кәсіби үлгісі. Аутентизм (*қазақша- тұпнұсқалылық, дәлдік*) мәселесі бойынша Д.Мықтыбаевтың айтып кеткен өсиеті бар, «Бізді бұзған сахна-деп айтатын күйші. Елге жақсы көрінеміз деп, бір күйге екінші күйді қосып жіберіп орындайтынмын. Сендерге айтатыным, орындаған күйге, басқа бір күйдің әуенін қоспай, бұзбай ойнаңдар»- деп жеткізді шәкірті Ә. Жұмабекұлы.

Кейінгі кезде қобыз күйлерін орындаушылары арасында күйдің аутентикасын бұзып, бір күй фразаларын немесе мотивтерін екінші күйге қосып орындау тенденциясы байқалады. Осы орайда қобыз өнерінің қазіргі замандағы жанашырлары профессор Р.Қ. Мұсақожаева бастаған өнер қайраткерлері қобыз өнерін, мұрасын таза қалпында сақтау мақсатында 2016 жылы Тараз қаласында өткен III Республикалық Ықылас Дүкенұлы атындағы «Жез киік» атты байқауы аясында декларация қабылдады. Оған сәйкес Қорқыт, Ықылас күйлері Жаппас Қаламбаев пен Мықтыбаевтың нұсқасымен орындалу тиіс.

Дәулеттің күй орындау стилі бірден ажыратылып ерекшеледі. Музыкатанушы ғалым А.Жұбанов Дәулеттің ойының келесідей сипаттаған: «Қобызды әңгіме еткенде, тек Жаппастың ойыны емес, Дәулеттің ойынын да айтпай кетуге болмайды». Ол – да шебер қобызшы. Бірақ Жаппас сияқты нота сауатын меңгермеген. Дәулеттің Жаппастан тағы бір айырмасы ол кей кезеңдерде қобызды қоя тұрып басқа кәсіп істеп кеткен мезгілдері де болды. Олардың репертуарлары да ұқсас болатын, бірақ ойнау техникалары бірдей емес. Дәулеттің дыбысы Жаппасқа қарағанда қомақтырақ, тереңірек, бірақ Жаппас музыкалық жағынан ілгерірек тұрған адам. Оның тез күйлер ойнағанда техникасы Дәулеттен жоғары. Ал, Дәулет созылмалы, шырқайтын күйлерге шебер келеді. Міне осы аталып отырған екі кісіден басқа, олардың шамасына келетін бүкіл республика көлемінде ешкім жоқ»,

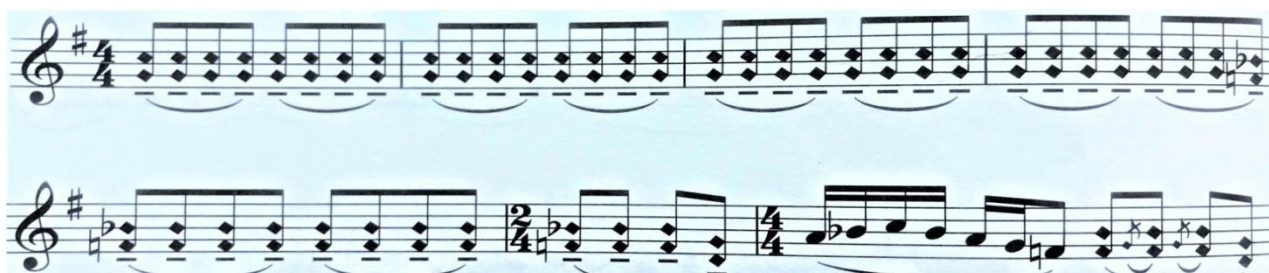
Д.Мықтыбаевтың қобызды ұстау, оң және сол қол тәсілдері де ерекше. Бейнетаспалардан қараған уақытта оның қобыздың құлағын сол жақ шекесіне тіреп ойнайтынын, жоғары ішекте тырнақтарымен басып, ал төменгі шекте саусағының етімен ойнайтыны байқалады[1:48]. Дәулет Мықтыбаевтың флажолет әдісімен ойнаған кезде барлық обертондарды нақтылап естіртеді. Мысалы Қорқыттың күйі «Қорқыт», бірінші тактідегі соль-до қос флажолет, төменгі ішекте де, үстінгі ішекте де саусақтың етімен орындайды.

Осыған ұқсас қос флажолет Ықыластың «Жолаушының қоңыр күйі» күйінде 3-10 тактілерде;

Және Ықыластың «Шыңырау» флажолет әдісімен құстың шыдамсыздығын, балапандарының шырылын имитациялау мақсатында қолданылады (21-23 тактілерде);

Д. Мықтыбаев Ықыластың көп күйлерін ; «Ерден», «Қазан», «Қамбар батыр», «Жолаушының қоңыр жолы», «Кертолғау», «Айрауықтың ащы күйі», «Шыңырау», Әбікедің «Жалғыз аяқ», «Көзбеннің Сарынын», «Қорқыт», «Аққу» тек орындап қана қоймай күйлердің аңызын да айтып кеткен.

Дәулет Мықтыбаев өз ізін кинофильмде де қалдырды. 1960 жылдары «Құлагер» атты кинофильмде бақсының ролін ойнады,және «Қыз-Жібек» киносында Нұрғиса Тілендиевпен Ықыластың «Аққу» күйін орындап, фильмнің ерекше бояуын келтірді.

«Дәулет бойында қазақтың ғасырлар бойы қобыз тарту дәстүрі кәсіби түрде қалыптасқан. Оның қолында қобыз аспабының ораласу деңгейі, ысқыш ұстауы, қобыздан үн шығаратын сол қолдың (аппликатурасы) саусақтарының дыбыс шығарудағы реті қазақ даласындағы қобыз мектебінің кәсіби үлгісі. Сондықтан Д. Мықтыбаевтың қазақ өнеріндегі алатын орны, оның ұлы дәстүрді біздің заманымызға өзгертпей жеткізіп, қобызды өзінен кейінгі ұрпаққа үйретіп кетуінде» - деп жазады Базархан Қосбасаров.

Д.Мықтыбаевтың шығармашылығы ұлт музыкасында, ұлт мұрасында мәңгі сақталады, қалдырып кеткен ізі мәңгі өшпес.

Әдебиеттер:

1. Қосбасаров Б.Ә. «Қобыз өнері»- Алматы, 2016.
2. Құспанова Р. «Ықыластың қобызы»-Алматы, 1999
3. <https://ru.openlist.wiki>, открытый список жертв политических репрессий в СССР
4. Омарова Г. «Кобызовая традиция. Вопросы изучения казахской традиционной музыки: Монография, Алматы. 2009. 520 с.

РОМАНТИЗМ И СИМВОЛИЗМ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСТАНСКИХ ХУДОЖНИКОВ

Лузина О.И.

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
o-luzina@mail.ru

Изобразительное искусство, как любая сфера жизни эволюционирует под влиянием внешних и внутренних факторов. Сменяя друг друга, стилевые системы отражают сложные процессы заимствования и отторжения. Зачастую именно протест художников против существующей выразительности породил и вызвал к жизни новое, которое с трудом пробивало себе дорогу к умам и сердцам зрителя. Проблемы логики развития стилей, их взаимосвязей, взаимопроникновения и противодействия являются наиболее значимыми в эстетике и искусствоведении. Эти вопросы волновали Г. Вёльфлина [1], А. Лосева [2], И. Иоффе [3], Ю. Борева [4] и многих других исследователей. Однако в большинстве случаев прослеживаются эволюции и описываются характеристики стилей искусства, уже принадлежащих истории. Не менее интересна проблематика стиля в современном искусстве, лишенном рамок, цензуры, диктата сверху, всего того, что до недавнего времени было обязательными и довольно жесткими условиями творчества.

Но полная творческая свобода налагает на художника определенные обязательства. Поскольку теперь только он полностью отвечает за выбор темы и ее решение, за свой стиль. Многие современные казахстанские художники в своем творчестве генетически связаны с одним из наиболее ярких и самобытных явлений советского искусства 70-х гг. XX в. – знаковой живописью, которую характеризует глубокая и многогранная сложность образного выражения.

Выбор Зулъкайнара Кожамкулова и Дужана Магзумова выглядит как протест против сложного и противоречивого современного явления культурной глобализации – осознанный, спокойный и твердый выбор в пользу национальной идентичности, в чем проявляется их мужество и романтизм.

Обладание знаниями о путях развития классического и современного искусства, безусловное мастерское владение всеми средствами

изобразительного искусства, стали теми опорами, которые позволили художникам найти свою линию в искусстве, не впадая в слепое подражание любым, пусть даже великим образцам искусства прошлого и настоящего.

Именно уникальность видения мира, уникальность образной системы, узнаваемый почерк и стиль в настоящее время могут стать мерилем творческой зрелости и подлинного мастерства. Глубина и многосложность заложенных внутренних смыслов картины – этого загадочного в своей внешней простоте «мнимого пространства», диалог с художником, поиск точек соприкосновения внутренних миров – вот что привлекает сегодня в современном изобразительном искусстве думающего зрителя.

Встреча с творчеством яркого, самобытного художника Зулькайнара Кожамкулова дает возможность погрузиться в удивительный по своей цельности и красоте мир – мир, который не только существует в фантазиях мастера, но хочется надеяться, и в реальности. Потому что основной темой творчества этого художника является многоликая и многогранная любовь – любовь к своей земле, своим корням, любовь к людям.

Овеянные ветрами других эпох, веками изустно передававшиеся от поколения к поколению народные сказания о мироустройстве, в котором существует равновесие добра и зла, легенды о красавицах и батырах, о боевых подвигах стали для художника творческим импульсом для создания невероятно красивых по композиционному и цветовому решению произведений «Легенда», «Томирис», триптих «Возвращение». Для каждой из этих работ он нашел уникальный эмоциональный строй, который углубляет их смысл. Картина «Легенда», посвященная вечной теме любви и разлуки, написана в утонченно-изысканной сине-изумрудно-фиолетовой гамме, подчеркивающей накал чувств. Напряженность и глубина взаимоотношений героя и героини усилена с помощью композиционного противопоставления двух фигур, фланкирующих картинную плоскость. Очень скупыми выразительными средствами мастер сумел передать невероятность притяжения двух сердец и невозможность соединения. Живописное решение работы «Томирис», посвященной легендарной сакской царице-воительнице, великолепно сочетанием охристо-золотого, мерцающего переливами и глубокого локального фиолетово-синего цвета. Статично-монументальная фигура царицы, одетой в роскошные доспехи, выступает из глубокого тона фона. Синие тени моделируют застывшую маску лица с неподвижным упорным взглядом раскосых глаз и плотно сжатой линией гордого рта. Намеренная, нарочитая условность решения этой картины придает ей цельность и значительность.

Эти работы, как и триптих «Возвращение», посвященный знаковой легенде о Байтереке, древе жизни, отразили желание художника прикоснуться к роднику пронесенной сквозь века народной духовности. Но Зулькайнар Кожамкулов обладает также уникальным даром – он умеет приподнять над обыденностью, опоэтизировать самые прозаические на первый взгляд темы, придавая им значимость и величавость. Он умеет найти неожиданное, удивительное по простоте и оригинальности решение вечных тем – например, в

картине, посвященной вечной теме романтических отношений влюбленных, его герои взлетают к небу на качелях, основой которых вместо доски становится лоскутный коврик-корпе. И эта творческая находка художника воспринимается как символ чистоты и глубины чувств, придает всей картине особое звучание.

В картинах «Баурсаки», «Шаг в космос», «Семья», «Красное дерево», «Бесік» нет внешних ярких событий, значительных исторических героев, но есть дыхание вечности. Его кисть творит прекрасный мир, в котором каждый миг наполнен глубоким смыслом бытия, в котором люди живут полной жизнью в согласии с собой и другими. В этом мире важны вечные ценности – любовь к своей земле, преемственность поколений, осознание себя как части мира, уважение к мудрости, трепетность любви мужчины и женщины, матери и ребенка, незыблемость семейных уз. Этот мир чист, как хрустальный родник.

Тематическое направление работ Дужана Магзумова никогда не выглядит простым и иллюстративным, к какой теме бы он не обращался – история или современность, фольклор или обыденность, пафос или камерность, всегда это индивидуальные субъективные интерпретации, плоды личных философских размышлений о жизни, вечности, судьбе, красоте, героизме.

Работы Дужана Магзумова отличает сложившаяся в итоге долгих творческих поисков особая сдержанная минималистская манера, которая проявляется и в трактовке сюжетов, и в моделировке форм и пространства, и в выборе колористического решения его картин. Но этот осознанный отказ в живописи от многоцветья и детализации, от иллюзии глубины и фактуры дает художнику возможность подняться до такого уровня обобщения, при котором любой элемент изображения превращается в знак, содержащий глубокий символический смысл, осознание, восприятие и понимание которого требует определенных усилий. Его картины притягивают и задерживают взгляд, но не раскрывают себя неподготовленному зрителю, ожидающему лишь внешнего сходства с реальностью. Предельно простые формы изображаемых объектов, как правило, лишены контрастной светотени, часто вылеплены посредством незамутненных оттенков чистых, в своей яркости доходящих до почти спектральной активности цветов.

Например, в картине «Түркі» художник создает образ тюркского всадника, в качестве основы композиции используя символическое сочетание насыщенных оттенков красного и синего цветов. Дуалистичная символика красного цвета в народном искусстве олицетворяет жизнь, тепло, огонь, но одновременно – кровь и смерть. В композиции доминирует активный, энергичный красный цвет, которым написаны холмистая земля, будто увиденная в фантастическом сне, не менее фантастичный силуэт красной скалы, напоминающий своими очертаниями огромный мавзолей, удивительное по простоте форм дерево, напоминающее легенду о бай-тереке. Столкновение красного цвета земли и скал, с насыщенно-голубым цветом, которым написано небо, круглые озера, создает сложную и многозначную, наполненную противоречивой энергией среду жизни человека, в котором можно прочувствовать космическое противостояние огня и холода, добра и зла, жизни

и смерти. Массивный силуэт всадника-беркутчи своей условностью и странными причудливыми пропорциями напоминает загадочные в своей простоте петроглифы эпохи поздних кочевников. В этой работе, своим пафосом напоминающем эпические народные сказания о батырах и героях, отражено романтическое представление художника о давно ушедших исторических эпохах, некогда живших великих воинах-тюрьках, повелителях огромных пространств.

Однако большинство картин Дужана Магзумова решено, напротив, посредством мягких, почти незаметно для глаза переливающихся мерцающих валёров. Обращаясь к камерному жанру натюрморта, художник предпочитает изысканные и сложные сближенные цвета, обязательно включая колористический контрапост, который делает живопись звонкой и свежей, сохраняя в то же время общую сдержанность колорита. Композиционные вариации его натюрмортов своеобразны и узнаваемы – в них нет избытка предметов, богатства и роскоши фактур, пространство картины оголено и на первый взгляд выглядит пустым и «молчаливым». Их невозможно описать словами протокола. Однако при своей внешней скромности они просторны и наполнены воздухом. Зрителю, готовому всматриваться в их мнимую простоту и преодолеть барьер неприятия их преднамеренной антуражной бедности, может многое в них увидеть. Свободное обращение с классической перспективой, деформация силуэтов предметов, нетривиальный колорит, создают эмоционально наполненные и многозначные образы, притягивают к себе, рождают встречные эмоции.

Также многозначны, молчаливы, погружены в свой уникальный внутренний мир женщины в его портретах-символах. Их самоуглубленность художник всегда подчеркивает отъединенностью от зрителя – его прекрасные модели не смотрят на зрителя, загадочные незавершенные, почти незаметные улыбки, слегка изгибающие губы, будто отвечают плавному течению их раздумий. Легкий и, одновременно сложный колорит многих портретов также выступает как визуальное отражение характеров и мимолетного настроения.

В небольшой картине «Үндестік» художник обращается к теме кочевой жизни – путешествие как данность, путешествие как необходимость. Движение присуще всему живому – все должно двигаться и меняться, поэтому, путешествие, как движение и стремление к переменам, это очень важная часть жизни. Автор изображает маленький, почти курьезный эпизод такого путешествия – нагруженный тюками, сундуками, сундучками и свертками небольшой верблюд важно и медлительно движется среди волн-барханов, оправдывая свое прозвище корабля пустыни. С интересом разглядывая скарб, нагруженный на спину корабля пустыни, зритель обращает внимание на привязанные бантом за ушки красные сапоги. На вершине нагруженной пирамиды восседают женщина и мальчик-подросток. Несмотря на присущую художнику условную манеру изображения, можно разглядеть их спокойные и серьезные лица. Художник вносит в картину и легкую нотку иронии. Может вызвать улыбку непередаваемо важное и глупое в этой важности выражение морды верблюда, его «армейская» прическа бобриком. Серовато-бежевая,

песочная, охристая гамма помогает почувствовать зной и сухость пустыни. Вечные небесные странники – облака, извечные спутники кочевников, сопровождают этот маленький караван на его бесконечном пути. Композицию отличает сложная медитативность ритма, которому подчинены линии барханов, массы облаков.

Сюжет одной из самых красивых тематических работ Дужана Магзумова «Күміс күйме» навеян старинными народными легендами. Пейзажный мотив двух скал Бурабая, повторяющийся столь часто, что его красота воспринимается как знакомое всем клише, художник представляет так тонко, что можно бесконечно вглядываться в эти простые формы, созданные природой, с восхищением заново открывая их красоту. Громада Окжетпеса, с вершиной, овеваемой облаками, силуэты которых напоминают крылья огромных птиц и крошечный в сравнении с ним Жумбактас, отраженный в водах озера задает картине музыкальный ритм, сопровождающий основной сюжет о путешествии загадочной красавицы. Ее серебряная повозка легко отражается в воде, которая переливается непостижимыми тонами перламутровой раковины. Девушка в высоком свадебном уборе-саукеле безмолвным изваянием сидит под полупрозрачным балдахин, реющим от порывов предрассветного ветерка, ожидая, когда ее белый конь напьется из этого волшебного озера, чтобы продолжить свое путешествие. Кто она, куда держит свой путь? Что ждет ее там – радость или печаль? Зритель не видит в картине ответов, он наслаждается мимолетным чудесным моментом, прекрасной сказкой без начала и конца, подаренной мастером.

Романтичность картины «Таң сәрі» совсем в другой плоскости. Она связана с чистыми незамутненными воспоминаниями детства, в ней поэтизируется обыденная жизнь. В картине тонко сочетается упрощенность и условность изображения пространства и точность изображения деталей – самых обыденных бытовых предметов, которые прописаны с любовным тщанием: самовар с трубой, низенькая деревенская скамеечка, сколоченная из трех досочек, подвешенное на ветку дерева ведро, лоскутный коврик в руках у бабушки. Картина передает ощущение спокойного размеренного ритма жизни с ее простыми радостями и печалаями, неизменность которого придает человеку уверенности. Светлая, немного «припыленная» цветовая гамма картины построена на сочетаниях серовато-сиреневых, охристых, голубоватых, зеленоватых тонов, помогающих передать легкость и свежесть раннего летнего утра, простор до самого горизонта. Художник сумел передать детское ощущение длинного-длинного летнего дня, следующего за таким свежим утром, предвкушение радости открытий. В ней сочетаются детская радость жизни и взрослая радость от неизменности ее маленьких каждодневных бытовых ритуалов.

Можно долго описывать картины художников, заново открывая их неоспоримые достоинства. Каждая из них обладает неоспоримыми свойствами подлинного произведения искусства – будит у зрителя эмоции и размышления,

помогает лучше понять самого себя и окружающий мир, ставит вопросы и отвечает на вопросы.

Литература:

1. Вёльфлин Г. Основные понятия истории искусств. Проблематика эволюции стиля в новом искусстве. – М., 2009. – 62 с.
2. Лосев А.Ф. Проблема художественного стиля. – М., 1994 – 286 с.
3. Иоффе И. Культура и стиль. – Л.: Прибой, 1927. – 368 с.
4. Боров Ю. Эстетика. В 2-х тт. Т. 1 – 5 изд., доп. – Смоленск, РУСИЧ, 1997. – 576
5. Боров Ю. Эстетика. В 2-х тт. Т. 2 – 5 изд., доп. – Смоленск, РУСИЧ, 1997. – 468

XX ҒАСЫР ҰЛТТЫҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ФАТИМА БАЛҒАЕВАНЫҢ РӨЛІ

Р.К.Мусаходжаева, А.Т.Кусаинова
Астана қ., Қазақ ұлттық өнер университеті
anikate94@mail.ru

Қазақ музыкасының алтын беттерінде ұмытылмас із қалдырған, ұлттық музыкамыздың жанашырлары, консерваторияның алғашқы түлектері.

Қазақ халқының асқақ тұлғалары, Алашорда азаматтарының ұлттық идеяларының әсерімен өскен және олардың ізін басқан, қобыз үнінің уақыт тәлкегіне ұшырап, үзіліп бара жатқан жерінен жалғастырған, жаңғыртқан, қобыз үніне жаңа серпін, екпін әкелген қазақтың ұлы қобызшысы- Фатима Балғаева.

Фатима апайымыздың өнерге деген сүйіспеншілігі жастайынан көріне бастады. Мектеп қабырғасында жүріп Б.Байқадамовтың «Айгөлек» атты ән

ансамбліне қатысады. 1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталып, филармония музыканттарының біразы майданға аттанды. Сол себепті 1942 жылдың жаз айында, филармония директоры Ахмет Жұбановтың тапсырмасымен Жаппас Қаламбаев №38 мектебіне келіп, музыкалық қабілеті мол жастарды тандап, филармониядағы атақты домбырашыларға, қобызшыларға жолықтырып, тексертеді. Содан 16 жастағы Фатима Жұмағұлқызы домбыра үйренуге кірісті. Алғашында домбыраны Оқап Қабиғожиннен үйреніп, кейіннен Қали Жантілеуовтен дәріс алып жүріді. 1944 жылы Ташкенттегі өнер декадасына қатысады. Домбырадағы жетістіктеріне қарамастан Фатима Жұмағұлқызы қобыз үнін ұнатып, қобыз аспабының қыр сырын ұлы қобызшы Жаппас Қаламбаевтан жарты жыл ішінде меңгерді. 1944 жылы консерватория ашылып, 1945 жылы ұлт аспаптар бөлімі ашылды. Фатима Жұмағұлқызы әйгілі скрипкашы, орыс скрипка мектебінің негізін қалаушы Л.С.Ауэрдің шәкірті И.А. Лесманнан дәріс алды.

Үш ішекті қобыз жаңа құрастырылған болғандықтан репертуар мәселесі пайда болды. Бұл орайда қазақтың тұңғыш профессионал композиторлары Жұбанов, Х.Тастанов, М.Қойшыбаев, М.Әубәкіровтердің сіңірген еңбегі зор. Ахмет Жұбанов қобызға арналған пьесаларын Фатима апайымызға арнап жазды. Бұл пьесалар қазақ қобыз өнерінің жауһарына айналып, қазіргі кездегі қобызшылар репертуарынан табылып, халықаралық және республикалық сайыстардың міндетті бағдарламасына енген.

Жеке орындаушы мен оркестр орындаушысының рөлі бөлек. Фатима апайымыз тек жеке орындаушы ғана бола қоймай оркестрдің қобызшылар тобының концертмейстері болып, екі тізгінді шебер ұстағаны мәлім. Ұжым ішінде өнер көрсету және топты басқару Фатима апайымыздың шығармашылығының жан-жақтылығын көрсетеді.

Фатима апай қобыз өнерінің жанашыры ретінде тағы бір қырынан өзін көрсетті. 1968 жылы Жаппас Қаламбаевтың, 1970 жылы Дәулет Мықтыбаевтың консерваторияда қыл қобыз сыныбын ашып, шәкірт тәрбиелеуіне демеуші болғаны белгілі.

Фатима апайымыздың ұнтаспаға жазылған музыкалық үлгілерін тыңдау барысында қазаққа тән, қайталанбас сезімталдылық, ұлттық нақышпен өрнектелген қазақтың рухын сезуге болады. Соғыстан кейін бейбіт өмірге қолы жеткен, қуанышты, нұрлы күндердің бейнесі іспеттес. Қобызды ойнаған уақытта қазақ халқының шексіз әуенің жеткізеді. Айта кететін тағы бір қызықты жайт, Фатима апай қобыз ойнаған кезде тыңдап отырғанның әрқайсысына жеке-жеке арнаған сияқты. Тыңдаушының жүрегіне жылы тиіп, қайталанбас күйге бөлейді.

Фатима Жұмағұлқызы тұңғыш кәсіби жоғары білімді қобызшы. Алған білімін түгелдей шәкірттерінің бойына сіңдіре білген ұлағатты ұстаз. Апайымыздың еңбегі арқасында сол заманда жоғалып бара жатқан қобыз өнері еліміздің түкпір түкпіріне таралып, тамырын жайып келеді. Фатима Жұмағұлқызының алғашқы шәкірттері Раушан Құсайынова, Досымжан Тезекбаевтар қобыз өнерінде апайымыздың мұрасын келешек ұрпаққа

жалғастырды. Досымжан Тезекбаев консерватория қабырғасында оқып жүріп, қобыз аспабының пішіні, дауыс ауқымын кеңейту мақсатында тәжірибелер жасаған. Ізденістер нәтижесінде 1957 жылы төрт ішекті қобыз дүниеге келді. Бұл заман талабы болды. Төрт ішекті қобыздың мүмкіндіктеріне сай шығармалар жазыла бастады, скрипкашылар репертуарындағы көптеген музыкалық үлгілерді орындауға жаңа мүмкіншілік туындады. Фатима апайымыздың осыған қатысты сыни пікірін Талап Қараштың апайдың көзі тірісінде бейнетаспаға жазылып алынған сұхбатынан байқауға болады [1]. Біздің ойымызша, апайымыздың сыни пікірінің жаны бар...

Құрманғазы атындағы ұлт аспаптар оркестрінің елуінші, алпысыншы жылдарындағы ұнтаспаларын тыңдасаңыз қайталанбас бояуларға қанық, қазақи иісі аңқыған дыбыстарды естисіз. Өкінішке қарай бұл жылдардан кейінгі уақытта жазылып алынған таспаларда қазақи керемет дыбыс жолғалғанын байқаймыз. Себебі қыл қобыз үлгісімен жасалынған бас қобыз виолончель аспабына ауыстырылып, прима қобыздың бетіндегі теріні алып тастап тегіс ағаштан А.Першиннің үлгісімен жасағанынан деп есептеймін. Қазіргі таңда ұлт аспаптар оркестрінің дыбысын сақтап қалған жалғыз оркестр Қарағандыдағы Тәттімбет атындағы оркестрі. Оркестр осыдан бірнеше жыл бұрын домалақ пішінді, терімен қапталынған қобыздарды шебер Замир Утешевке жасатты. Нәтижесінде қобызшылар тобы жұмсақ дыбысқа қол жеткізіп, қайталанбас дыбысын жаңғыртып, тыңдарман қауымның мол ықыласына бөленді.

Үш ішекті қобыз дәстүрлі қыл қобыздың үлгісімен жасалған аспап. Үні құлаққа жағымды естіледі. Бүкіл әлемді дыбысының бояуымен таң қалдырған аспап. Оны жаңғырту қажеттілігі сөзсіз. Шеберлерді осы игі іске қатыстырып, қолға алған жөн. Республикамыздың арнайы музыкалық білім беру мекемелерінің материалдық негізі жоғары дамыған, сондықтан аспапты алдыру қиынға соқпасына кәміл сенемін.

Төрт ішекті қобызда скрипкаға арналған шығармаларды қаншалықты скрипкаға ұқсатып ойнасақ та, оның «скрипкаша» болуы мүмкін емесі айдан анық. Мүмкін емес мақсатқа ұмтылған уақытта өзімізге тән қобызымыз тасада қалмасын деген оймен, Фатима апайымыздың жолын жалғастыру мақсатымен Қазақ Ұлттық өнер университетінің Қобыз кафедрасында үш ішекті қобызды жаңғырту өріс алды. Мектеп, колледж, бакалавриат бойынша үш ішекті қобызды бағдарламаға енгізу жұмыстары кең қарқын алуда.

Болашақта шәкірттеріміз жан жақты, қобыз сырын меңгерген маман, дәстүрлі өнерді жалғастырушы өкілі ретінде тәрбиелеуге қол жеткізу үшін шәкірттерімізді жасынан төрт ішекті қобызда үйретіп, мектептің орта буынында көне қыл қобызымызды қоса үйретуге және үш ішекті қобызды енгізу дұрыс жол деп санаймыз.

Фатима Жұмағұлқызының XX ғасырдың ұлттық музыка мәдениетіндегі рөлі елеулі. Қобызда шебер орындаушы, қобыз өнерінің жанашыры, қайраткер, ұлағатты ұстаздың есімі- ұлт есінде.

Әдебиеттер:

1. https://tvclip.biz/video/UU0CyM7zxq_E/қобыз-падишасы-атты-деректі-фильм-фатима-балғаева-туралы.html

МУЗЫКАНЫҢ ЗИЯТКЕРЛІККЕ ЫҚПАЛЫ

Мустафина С. Г.

Ж.Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі,

Көкшетау қ.

saule.mus@mail.ru

Музыка адам сезімін, ойын, оның ерік-күшін дыбыстық формада суреттейтін қатынас құралы ретінде қызмет етеді. Адамның жан дүниесін, көңіл күйін, сезімін бейнелеуде музыка оның сөйлеу тіліне, дәлірек айтқанда, өзін қоршаған ортаға эмоциялық қатынасын білдіретін сөйлеу интонациясына өте жақын келеді. Эмоцияның көп түрлері ішінен музыка, ең алдымен, көңіл күйді білдіреді. Музыкалық шығарма мазмұнында адамның ақыл-ой, ерік-күшінің эмоциялық жақтары кеңінен көрініс табады. Мұның өзі музыка адамның психологиялық хал-жайын ғана емес, оның мінез-құлқын да ашуға жағдай тудыратынын байқатады. Адам эмоциясын нақтылы, ерекше сыршыл сезіммен бейнелеуде музыканың мүмкіндігі мол. Сондай-ақ музыка идеялар әлемін, әр алуан құбылыстарды және болмыс шындығын суреттейді.

Қалың бұқараны ұйымдастыру, оның рухани өмірін қалыптастыру құралдарының бірі бола отырып, музыка қоғамдық тәжірибеге де белсенді түрде әсер етеді. Музыка тыңдаушының санасына, физиологиясына, көңіл күйіне әсер ететіндігі құпия емес. Музыкалық шығарма тыңдаушыға қоздырушы немесе тыныштандыратын әсер береді, кейде бұл әсер тиімді немесе жағымсыз болуы мүмкін. Тыңдаушы музыкалық шығармалармен танысу барысында өзін қызықтыратын көптеген сұрақтарға жауап алады, яғни музыка ақпараттық хабарлама алып жүреді. Ол тыңдаушының өмірге деген білімін арттыра түседі және оны толғандырады: өмір құбылыстарымен таныстырып, жаңа қауымдастық туындатады. Сөйтіп, музыка тыңдаушысын бірлесуге үйретеді, ортақ араласу ортасына айналады [1. 138].

Кең мағынада алатын болсақ, музыкалық тәрбие адамның сана-сезімін жоғарлатып, рухани қажеттілігін қалыптастырады. Сондықтан музыка адамды тәрбиелеу құралы болып табылады.

Музыкалық тәрбие адамның табиғи дамуын ынталандырып, түзетулер жасайды, музыкамен қарым-қатынас барысында тыңдаушының қуаныш, сүйіспеншілік сезімдері арта түседі. Соңғы кезде музыкалық білімді ізгілендіріп, адамның жеке ізденушілік сапасына, шығармашылық дамуына көп көңіл бөле отырып, оның музыкалық білімге деген құштарлығын ояту басты мәселе болып отыр. Музыка адамға жан рақаттығын әкеліп, шығармашылық

белсенділіктерін де арттыра алады. Музыкалық тәрбиенің бір түрі – музыканы тыңдау. Ол адамның тыңдаушылық қасиеттерін дамытады, ойларын, есте сақтау қабілеттерін жақсартады. Музыканы тыңдау барысында адамда әсерлі есту қабілеті дамып, басқа адамның жан толғанысын музыкалық дыбыс арқылы қабылдай білуге үйренеді.

Адам келбетінің психологиялық көрінісі тілдің ерекшеліктеріне қарай құрылатыны мүмкіндігінше дәлелденді. Адам миының көп бөлігін музыканы тыңдауға қолданады. Мидың сол жақ бөлігі көбінесе ырғақты өңдесе, ал оң жақ бөлігі – әуен мен тембрды өңдейді. Музыканы қабылдау ойлау процесімен тығыз байланыста болады, яғни байқағыштықты, зейінді, тапқырлықты талап етеді [2. 92].

Музыканы орындау адамның бойында дәлділік реакциясын, ойлау мен қозғалу келісімділігін, күнделікті өмірде әдемі, таза сөйлеуге баулиды. Вокалдық және аспаптық музыка адамның тек қана жан толғанысын қозғап, тебіреніп қана қоймай оның сана-сезімінің дамуына да әсер етеді. Сонымен қатар музыкалық сезімді тәрбиелеу адамның бас, ми қабығындағы күрделі жүйке жүйесімен байланысып, ол ағзада болатын тежелу, қозу сияқты ішкі үдерістерімен де қарым-қатынаста болады. Жүйке жүйесінің мұндай қабілеттілігі адам іс-әрекетінің негізін құрайды және барлық істерінде байқалады. Адам қабілетінің дамуы оның тыңдайтын музыкасына байланысты...

Ғалымдардың көбі адамның ауруына байланысты тамақтану жолын зерттеп жатса, британ ғалымдары адамның сана-сезімінің дамуына оның тыңдайтын музыка стилі әсер етеді деген. Бәріміз білетіндей ақыл (IQ) коэффициентінің көмегімен өлшенетін қабілеттің деңгейі, оның музыкаға деген құмарлығына тәуелді. Ғалымдар сыналатын адамдарды жинап алып олармен сауалнамалар жүргізді. Зерттеуді жүргізудің тобықтай түйіні музыка стилінің қай түрі адамның ақыл-ойының дамуына жағымсыз әсер ететіндігі. Ғалымдар бірден сынақтамалардың көмегімен адам қабілеттерін анықтау барысында ең төмен қорытынды хип-хоп стилімен айналысатындарда екенін байқады. Мүмкін айтылғанның бәрі біреудің қиялынан шыққан ертегілер де шығар, дегенмен шет ел дәрігерлерімен бұл кеңінен қолданылып келеді және интернетте бұл термин айналасында әңгіме өте көп [3. 2].

Адамның қандай жанрдағы музыка тыңдайтынына қарап, мінезінің сапасын анықтауға болады. Мысалы:

Блюз – шығармашыл, тез тіл табысады, өзін жоғары бағалайды, биязы және сабырлы.

Джаз – өзін жоғары бағалайды, шығармашыл, тез тіл табысады, байсалды.

Классикалық музыка – өзін жоғары бағалайды, шығармашыл, сабырлы, тұйық.

Реп – өзін жоғары бағалайды, тез тіл табысады.

Опералық музыка – өзін жоғары бағалайды, шығармашыл, биязы.

Кантри – еңбексүйгіш, тез тіл табысады.

Регги – өзін жоғары бағалайды, шығармашыл, тез тіл табысады, биязы және жұмсақ.

Би әуені – шығармашыл, тез тіл табысады.

Инди – өзін бағалауы төмен, шығармашыл, күйгелек.

Рок, хэви метал – өзін бағалауы төмен, шығармашыл, тұйық, биязы және байсалды.

Попса – өзін бағалауы жоғары, еңбекқор, тез тіл табысады, биязы және жұмсақ.

Соул – өзін бағалауы жоғары, шығармашыл, тез тіл табысады, биязы және жұмсақ.

Әрине, бұл зерттеу түпкілікті «шешім» ретінде қабылданбауы керек, дегенмен, сүйікті музыка стилі адамның мінез-құлқы туралы бір нақты болмаса да мәлімет береді.

Музыкалық талғам таза туа біткеннен пайда болатын қасиет емес, ол уақыт өте келе біліммен, тәрбиемен келеді, оған қажырлы еңбек керек. Сонда ғана ары қарай дамып, жақсы нәтижеге қол жеткізе алады.

Музыка тек қана жанның өнегелі жағынан дамуына әсер етіп қана қоймай, емдік қасиеттерге де ие болып, зияткерлік тұрғыдан дамуына мүмкіндік береді. Түрлі жанрдағы музыканы көп тыңдаған кісінің эстетикалық талғамы жоғары, еске сақтау қабілеті жоғары болады. Музыканы сүйіп тыңдайтын адамды музыка тыңдау ғана қызықтырмайды, сонымен қатар композитор өмірі, оның шығармашылығы, музыканың шығу тарихы қызықтырады. Ол соны білуге, зерттеуге талпынады. Музыка жанрынан, композиторлар өмірінен жан-жақты білімді адамның зияткерлік қабілеті де жоғары болады.

Зерттеушілер белгілі бір ырғақ пен үндестік адам ағзасының иммунитетін көтеретінін айтады. Жағымды әуен есте сақтау қабілетін арттырады. Мидың ақпарат сақтау қорына жауап беретін гиппокамп аталатын бөлігіне музыкотерапияның пайдасы зор. Психологтердің көпшілігі әңгіме-сұхбат барысында жай әуен қосып қою әдісін музыкотерапиямен байланыстырады.

Жастарды көркем өнерге үйрету – сезімталдыққа, әдемілікке, сұлулыққа үйрету. Музыканы санамен түсінгенде ғана өзін қоршаған ортадағы өсімдік пен табиғат үйлестігін ұғына алады.

Қорытындылай келгенде, музыканың өмірімізде атқаратын мәні ерекше. Сезімді қозғайтын, жүректі тербейтін сазды, жанға ләззат-қуатын сыйлайтын, көңілімізді жадырататын, шалқытатын әсерлі, әсем музыка адам өмірін ұзартып, дамуына септігін тигізеді.

Әдебиеттер:

1. Акопян К.З. Восприятие музыки и его роль в формировании характера подростка // Психология подростка (к 100-летию Н.Д. Левитова): Межвуз. сб. науч. тр. / Моск. пед. ун-т; Редкол.: В.Г. Степанов и др. М.: МГГУ, 1993. -138 с.

2. Благоняжедина А.В. Отношение детей к искусству и его возрастное развитие // Вопросы психологии. 1968. - № 4. - С. 92.

3.<http://www.berdof.com/muzyka-i-intellekt/>

4. Остапенко Т.А. Музыкальная терапия // Музыка әлемінде, 2009, №6

5. Дж. Баркер «Музикатерапия» Ағылшын тілінен аударған К.Я. Кравченко

ТҰЛҒАНЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МҰҒАЛІМНІҢ РӨЛІ

Таткенова С. К.

Ж.Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі

Көкшетау қ.

saule_12.78@mail.ru

Күллі әлемдегі ең өзекті мәселелердің бірі-әр халықтың өскелең ұрпағының жүйелі тәрбиесі әрі жарқын болашағы. Ұлттың елдік асыл қасиетін жалғастырар кейінгі толқын биік деңгейде өсіп, өркендеп, қалыптасуы үшін бар күш-жігерін жұмсап, балалардың ақылды да парасатты болып ер жетуіне үлкен мән береді. Жас ұрпақтың өсіп жетілу процесінде музыкалық тәрбиенің алатын орны қайда? Әрина, ұшан-теңіз! Мектеп жасына дейінгі балабақша бүдіршіндерінің және бастауыш сынып оқушыларының бәрі бірдей болашақта өнер адамы, кәсіби музыкант болып шығуы міндетті емес. Алайда, ұрпақ тәрбиесінің ерекше бір рухани нәзік саласы-музыка тәрбиесі.

Өсіп келе жатқан жас ұрпақты толыққанды қазақ азаматы етіп тәрбие беруге өз халқымыздың ән-күйінің ауқымы өте кең. Ата-бабамыз бізге баға жетпес мол мұра-бесік жырынан бастап түрлі аңыз, әңгіме, жыр, терме, ән-жыр, күйлерін қалдырып кетті. Осы мол мүмкіндікті біздер барынша нығайтып, бүгінгі заманымыздың талабына сай кеңейтіп, өскелең ұрпақтың сана-сезіміне құйып отыруымыз керек. Жас ұрпақты қазақ мәдениетіне тәрбиелеу мектеп баспалдағынан басталады. Міне, сондықтан музыка пәні мұғалімдерінің міндеті шәкірттеріне музыка өнерінің сарқылмас қазынасының ең асылдарын ала отырып, эстетикалық тәрбие беру.

Соңғы жылдары байқағанымыз, үлкендер мен қатар мектеп оқушылары да қазіргі кезде эстрадалық әндерді орындауға үлкен қызуғышылық танытып келеді. Оған себепкер заман ағымына сәйкес ұйымдастырылып, өткізіліп жататын түрлі эстрадалық әндерді орындаушы балалар конкурстары, фестивальдері, байқаулары т.б.

Ән үйрету оқушылардан әуенді тыңдай білу, таза орындай білу және есте сақтауға үнемі жаттығуды талап етеді. Сонымен бірге оқушылардың зейінін, тәртібін, аңғарымдылығын тәрбиелейді. Бірігіп ән айту әннің мазмұнының таза орындалуына тырысуға, көркемдік бейнені бірдей ашуға ынталануға, бір ұжымдық шығармашылыққа тәрбиелейді, бірлікке жұмылдырады.

Ән айтуға құшт(ар мектеп оқушыларының даусын тәрбиелейтін музыка мұғалімі. Сондықтан да ол өзі білім алған жылдарда ең алдымен өз даусының мүмкіндігін анықтап, сол мүмкіндерді жұмыс барысында ұзақ жылдар бойын

сол таза күйінде сақтай алуға, бала даусымен жұмыс істей білуге дайын болып, оның барлық ережелерін меңгеріп шығуы тиіс.

Әр сыныптың оқушыларының ақыл-ойының дамуына байланысты әндерді жеңілден күрделіге қарай іріктеу керек. Бастауыш сынып оқушыларының дауыс диапазонына сәйкес келетін, сонымен қатар ән мазмұны мен музыкалық құрылымы балалардың қабылдап меңгеруіне лайықты болатын әндерді таңдап алу мұғалімнің міндеті.

Дауыс- көзге көрінетін нәрсе емес, баланың дауысын қоюда, аспапта ойнауды үйрету мұғалім үлкен роль атқарады. Дауыс қою саласында оны іске асыруға қажетті әдебиеттер пайдалану керек. Әдебиеттерде жалпы дыбыс шығару аппаратының жұмысы, тыныс алу түрлері өте түсінікті, жан-жақты қарастырылған.

Дегенмен де, адамдардың бір-біріне ұқсамайтындығы секілді, дауыстың да бір-біріне ұқсамайтындығын, білуге қолданылатын жаттығулардың екінші біреуге дәл сол күйде қолдануы мүмкін емес екендігін ескерте кетуіміз керек. Дәстүрлі жүйе бойынша мектепте әнді жалпы хормен айтуға тәрбиелеп, соған байланысты жаттығулар қолдануға тырысады. Ал «эстрадалық» деп айдар тағылған әнді айту үшін әр орындаушының, әр баланың дауыс ерекшелігін байқап, оны әрі қарай тәрбиелеу мақсатында жұмыс істеу керек. Бұл жұмыста аптасына 1 рет 40 минут көлемінде өтетін музыка сабағында жүзеге асыру қиын-ақ. Дегенмен де, ән салу өнеріне баулу үшін мектептегі музыка пәнінің мұғалімі балалар дауысының даму ерекшелігін, соған орай оқыту барысында қойылатын талаптарды жақсы меңгеріп, әрі қарай тәрбиелеудің барлық шарттарын сақтауы тиіс.

Әннің әр сөзінің мазмұнын түсінген оқушылар әннің әуені мен мәтін мазмұнын байланыстыра отырып, терең сезіммен мәнерлеп шын көңіл ниеттерімен беріле орындауға дағдыланады. Осындай жүйелілікпен енгізілген музыкалық тәрбиенің бастауыш сыныптағы оқушылардың музыкалық білімдері, ән салу шеберлігі, ой-өрістері, жан- жақтылығы дами бастағанын нақты сезінуге болады. Бұл ретте оларға үйретілетін әндер де күрделеніп, мазмұндары кеңіп, тақырыптары маңыздырақ болып келетін шығармаларды жоспарға енгізуіміз керек.

Балалар дауысын тәрбиелеудегі қойылатын талаптар олардың жас ерекшеліктерін ескере отырып іске асырылады, тек сонда ғана сыңғырлаған, таза ашық, бала үніне тән болу сақталады. Мұғалім оқушының дауысын бұзып алмауы үшін ең алдымен оның дауысына лайықты репертуар таңдай білуі қажет. Тесситурасы өте жоғары немесе төмен әндер балалар дауысының табиғи тембрін жоғалтып, елеулі зиянын тигізеді. Осындай жағдайлардан бірте-бірте дауыс шымылдығына зақым келіп, түрлі тамақ ауруларына ұшыратуы мүмкін. Әсіресе орта буын сыныптарындағы оқушылармен ән үйретуде өте ұқыпты болған жөн, өйткені бұл кезде олардың дауысында өзгеріс пайда болады, бүкіл организмнен қатар дауыс аппараты да жетіліп, ересектік шаққа бет бұрады. Ол кезең «Мутация кезеңі» деп аталады. Вокалдық педагогикада бұндай балаларға ән айтқызу айтқызбау жайлы көптеген қарама-қарсы пікірлер бар. Біздіңше,

мутация басталған балалардың дауысына салмақ салмаған жөн. Қазіргі кезде мектепте музыка сабағында аспапты қолданбайды, көбінесе үнтаспа арқылы әндерді орындайды. Мектеп болсын, түрлі оқу орындарында болсын, эстрадалық әндерді орындау, оны тыңдау бел алып бара жатқан кезде, құлаққа жағымды дауыстар мен үндерді тыңдап, оны сол күйінде сақтап, әрі қарай дамыту, оның құндылығын сезе білуге тәрбиелеу-біздің мақсатымыз.

Әдебиеттер:

1. Г.А.Дмитриевский. Хор және оны басқару.
2. Л.А.Андреева. Методика преподавания хорового дирижирования.
3. Л.А.Безбородова. Дирижирование.
4. Б.Ж.Алданзарова.Л.А.Айдарбекова. Хороведение и методика работы с хором.
5. К.Пигров. Руководство хором. М.1964ж.

ПОРТРЕТ ӨНЕРІ ТУРАЛЫ

Шүйінішев Ә.Ш.

Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті.

Shuyinshe@mail.ru

Біздің қазіргі өмір сүріп отырған кезеңіміз – дүние жүзілік өзгерістер заманы. Біздің елімізде ғана емес бүкіл жер шарында цивилизация дамуының жана, тың серпіні байқалады. Ең бастысы – жаңашылдыққа ұмтылған күштер бел алып келеді. бірақ бұл адамзат баласында шешу кезегі келген тауқыметтер (проблема) жоқ деген сөз емес, қазіргі ұрпақ алдында орасан зор тауқыметтер (глобальная проблема) шешу қажеттігі тұр. Қазіргі кезде көп нәрсеге жаңаша көзқараспен қарау немесе қоғамдық сананы жаңғырту қажеттілігі де айқын сезілуде. Өйткені, кезінде жағдайға байланысты практикалық маңызы болған көзқарастар уақыттың, өмірдің өзгеруінен пайда болған сайын дәрменсіз болып бара жатыр немесе тіпті кертартпа (реакция) көзқарастарға айналуға. Қоғамдық сананың бір түрі өнер десек, өнерде де жаңаша көзқараспен тануымыз қажет дүние жетерлік. Сонымен бірге, өнердің өзін сол жаңаны тану құралы ретінде пайдалануға болатынына ешкім қарсылық айта қоймас. Менің айтқым келіп отырғаным – әр заманның, дәуірдің, уақыттың өзі туғызып қалыптастырған, артына өшпес із қалдырған тұлғалары болады, міне, осы тұлғаларды келер ұрпақ жадында, санасында сақтап қалуда өнер, оның ішінде, портрет өнері теңдесі жоқ қызмет атқарады.

Дүние жүзілік көркемөнердің даму барысына көз салып қараған кезде Еуропа елдеріндегі портрет өнерінің дамуы бірден назарға ілігер еді. Атап айтқанда Ағылшын, Голландия, Алмания, Италия т.б. Ал, Францияда, сол кезде ұлы Француз революциясы туғызған гуманистік идеалдарды бойына

сіңірген шыншыл портреттер дүниеге келді. Ресейде XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың бас кезінде Рокотов, Левицкий, Боровиковский, Кипренский тәрізді суретшілер үлкен табыстарға жетті. XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс портрет өнеріне тән белгі – олардың моральдық-этикалық тақырыптарға ұмтылуы. Перов, Крамской, Репин, Серов тәрізді суретшілер өз замандастарының терең психологиялық портреттерін жасады. Бұл кездегі орыс суретшілері жаңашыл бағыттарымен ерекшеленді. Бұлардың қатарына Малютин, Нестеров, Коненков, Голубкина, Андреев, Петров-Водкин және басқа да портретшілер жатады. Олардың шығармалары портрет жанрында тартымды жаңа кезеңнің бетін ашты.

Портрет жанры – бейнелеу өнерінің ең ежелгі жанрларының бірі. Ежелгі Египет өнері бізге перғауындар мен абыздардың мүсіндік және кескіндемелік портреттерін қалдырды. Олар айқын да түсініктілігімен ерекшеленді.

Ежелгі Грекия өнерінде идеалды, жалпылама образдармен бірге суретшілер жекелеген нақты адамдарды да бейнелеуге көңіл бөлді. Ал, Рим портреттерінде бұл көңіл бөлушілік тереңдей түседі. Рим портрет өнерінің өзіне тән ерекшелігі де осында, өйткені, ол түп нұсқаның өзіне тән қайталанбас қасиеттерін егжей-тегжейлі көрсетуге ұмтылады. Дәл осы Рим портреттерінен суреттелушіге психологиялық мінездеме беруге талпынысты байқаймыз.

Қоғамдық өмірге біріңғай дін әсер еткен орта ғасыр реңінде суретшілер өз ойларын аша алмады да портрет жанрына тиісті дәрежеде көңіл бөле алмады. Дін қысымы суретшілерге икондық формадағы образдар ғана жасауға мәжбүр етіп, олардың сан қилы, өміршең, қайталанбас тұлғалар образын жасау мүмкіндігін қатаң шектеп тастады.

Дегенмен де жалпылай алғанда осы кезеңде живописьтік портрет нұсқалары да пайда бола бастады. (Фреска, жібек матаға салынған және портреттік миниатюра). Бейнеленетін адамның қоршаған ортасына да көңіл бөліне бастады. Сондықтан, болу керек топтық портреттер де дами бастады. Дін қанша дегенмен де абстрактылы идеалдар (құдай ұғымы), бақилық дүние ойларын күйттегенімен де, өнерде жер бетілік, пәни дүние ойлары да бейнелене бастады. Мұндайды Ежелгі дүние (Антика) мен Мысыр өнері әлі білмеген еді. Қайта өрлеу дәуірінде Италияда, Алманияда тамаша шыншыл (реалистік) портреттер пайда бола бастады. Суретшілер адамның сырт пішінімен қатар ішкі жан дүниесіне де ерекше көңіл бөліп, бейнелей бастады да, мұнымен тынбай адам жанының нәзік иірімдерін тап басуға, тіпті кішкене ғана болса да адамның физиологиялық ерекшелігін тап басуға ұмтылды.

XVII ғасырда Рембрандт, Веласкес, Рубенс, Ван-Дейк, Франс Хальс тәрізді суретшілер өз замандастарының қайталанбас образдарын жасады. Бұл образдар нәзік психологиялық түзілімімен ерекшеленетін еді. XVIII ғасыр портрет өнерінде Рейнсборо мен Рейнольдс сынды өнер шеберлері өмір сүрген. Қазақтың ұлт өнеріндегі портрет туралы айтар болсақ, қазақтың кәсіби бейнелеу өнері бастау алған кезеңі XX ғасыр екені белгілі, бұл кездегі өнердің даму барысына таптық идеология ықпал еткенін айта кету керек. Дегенмен, бұл кезде өмір сүріп жұмыс жасаған, қазақ портрет өнеріне елеулі үлес қосқан Ә

Қастеев, С.Айтбаев, Ш. Сариев және т.б көптеген суретшілерді атауға болар еді.

Өнер замана бейнесін бар қарама-қарсылығымен бейнелеуге бейім. Бұл жерде портрет жанры да маңызды орын алады. Өнердің өзіне тән функциясы – эстетика. Эстетикалық сезім – адамның барлық іс-әрекетімен, қажыр-қайратының, қабілетінің қайнар көзі. Ал, оның мақсаты – адам тәрбиелеу, яғни, адамды ақылы мен сезім-талғамы жағынан, идеалын, адамгершілік болмысын, сыртқы тұрпатын қалыптастыру.

Осылайша, портрет те жан-жақты қалыптасқан адам үшін, оның ішкі жан сарайы үшін күрес жүргізеді. Демек, өнер мұраты (идеал) – адам қалыптастыру. Ұлы суретшілер бұл мұратқа шындық арқылы жетеді. Сондықтан, оның шығармалары тәрбиелік күш-қуатқа толы болады. Бұл портреттер бір ұрпаққа ғана танымал болып қоймайды көптеген ұрпақтарға да өз әсерін тигізе берді. Өнердің құдіретті күші, тіпті, жер бетін мекендейтін барлық халықты аудармашысыз өзара түсінісуге қызмет етеді.

Әдебиеттер:

1. Всеобщая история искусства. Под.ред. М.В Алпатова в 10 томах,-М.,-Л.,1949-1965 гг.

2. Байжігітов Б.Қ. Студенттердің рухани мәдениетін жетілдіруде көркемдік түйсінудің ролі. Алматы,1996.

3.Цырлин И. Жанры изобразительного искусства. М,: Советский художник,1962.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

Әбжаппаров Ә.Ә. – Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің ректоры, техника ғылымдарының докторы, Халықаралық Жоғары мектеп және Ұлттық Инженерлік академиясының академигі, профессор	3
---	---

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Ахмет Йылмаз (Конья, Түркия). Түрік-ислам әдебиетінде «мусаммат, касиде» мысалы ретінде Мустахимзаде ақынның өлең шумақтары	4
Абуев К.К. (Кокшетау, Қазақстан). Чокан Валиханов о духовной модернизации казахского общества и современность	7
Барановская Н.В. (Томск, Россия). Значение концентрационной функции живого в фиксировании радиоактивных элементов в условиях техногенеза биосферы	11
Буканова Р.Г. (Уфа, Россия). Нормативно-правовое регулирование деятельности библиотек субъектов Российской Федерации в 1990 – начале 2000 гг. (на примере Республики Башкортостан)	15
Маликов Т.С. (Кокшетау, Қазақстан). О проблеме демаркации науки и ненауки	19

«ШОҚАНТАНУ» секциясы Секция «УАЛИХАНОВЕДЕНИЕ»

Бекишев К.О., Ахметова Г.Б. (Кокшетау, Қазақстан). Весомый вклад Ч. Валиханова в историографию мировой и отечественной истории	25
Бекишев К.О., Ахметова Г.Б. (Кокшетау, Қазақстан). Демократические взгляды Ш. Уалиханова	29
Урашев С.А., Кушпаева А.Б. (Алматы, Кокшетау, Қазақстан). Низшая сельскохозяйственная школа города Акмолинска в конце 80-х гг. XIX – начале XX вв. (по данным архивных источников)	35

«ТАРИХ, ГЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ» секциясы Секция «ИСТОРИЯ, ГЕОГРАФИЯ И ЭТНОЛОГИЯ»

Абдрахманова С.А., Жапарова К.Г. (Көкшетау, Қазақстан). Педагогикалық технологияландыру – ұстаздық біліктілікті арттыру негізі	42
Абуев Қ.Қ., Киккаринов Е. Б. (Көкшетау, Қазақстан). Тәуелсіздіктің алғашқы 10 жылдығындағы Қазақстан мәдениетінің дамуы	45
Азанова Г.К. (Кокшетау, Қазақстан). Системно-деятельностный подход в преподавании географии	50
Алдашев Р.Б., Жаркинбеков Т.Н. (Көкшетау, Қазақстан). Щучье-Бурабай курорттық зонасында экотуризмнің дамуы	53
Базаров К.Т. (Кокшетау, Қазақстан). Казахская национальная интеллигенция в становлении государственного устройства в России после октябрьской революции XX века	56
Базаров Қ. Т., Алхабекова М. (Көкшетау, Қазақстан). XX ғасырдың 20-30 жж. екінші жартысындағы қазақстандағы әкімшілік-территориалдық өзгертулер	62
Бекимова А.Б., Курманбаева А.С. (Көкшетау, Қазақстан). Гидрология пәнін оқытуда қолданылатын интерактивті әдістер	65

Бексеитова А. Т., Даирова М.К. (Көкшетау, Қазақстан). 1822 жылғы орта жүздегі реформаның кейбір мәселелері	68
Елеу Р.А, Жаркынбеков Т.Н. (Көкшетау, Қазақстан). Щучье-Бурабай курорттық зонасының геоэкологиялық сипаттамасы	74
Жанайдарова Г.И., Титова М.А. (Кокшетау, Казахстан). Современные образовательные методы и технологии в преподавании географии	77
Жапарова К.Г., Абдрахманова С.А. (Кокшетау, Казахстан). Внедрение новых подходов и нетрадиционных форм обучения в системе преподавания истории в школе	81
Идрисов Р.А. (Көкшетау, Қазақстан). Смағұл Сәдуақасұлы тұлғасын зерттеудің өзектілігі	85
Ихсанова А.Б. (Орал, Қазақстан). Батыс Қазақстан интеллигенциясының ірі өкілі – Исатай Кенжалиев	89
Қабдуали С. М. (Көкшетау, Қазақстан). Халел Досмұхамедұлының әдеби мұрасы	94
Каженова Г. Т. (Кокшетау, Казахстан). Образование земства в Атбасарском уезде (1917 – 1919 гг.)	98
Кульбаева Ж.Ж., Хусаинова Р.К. (Көкшетау, Қазақстан). Азық-түлік қауіпсіздігі – ғаламдық мәселе	103
Кусаинова М.К, Ташметов К.К. (Көкшетау, Қазақстан). Қазақстанның еңбек потенциалының әлеуметтік-экономикалық жағдайы	108
Мананова А.К., Баязитова З.Е. (Көкшетау, Қазақстан). «Геодемография және геоурбанистика негіздері» пәні бойынша «География» бакалавры мамандығының студенттеріне арналған электрондық оқулық жасау қажеттілігі	110
Нурсейт Н.А. (Алматы, Казахстан). Новый взгляд на историю независимости	113
Омарғалиев Р.А, Берсимбай Р.И., Какабаев А.А. (Көкшетау, Қазақстан). Атмосферадағы радиациядан туындайтын онкологиялық аурулар	119
Рамазанов Б.А., Ержанова Г.Е. (Көкшетау, Қазақстан). Ақмола облысының табиғи-ресурстық потенциалы	123
Сыздыкова А.Ш., Фахруденова И.Б. (Кокшетау, Казахстан). Использование контента электронного учебного пособия «Водные ресурсы Казахстана»	126
Тофан Д.Д., Фахруденова И.Б. (Кокшетау, Казахстан). Дыхание земли	130
Төлегенов И.М., Жаркинбеков Т.Н. (Көкшетау, Қазақстан). Зерек табиғатты – Зерендім	134
Төлепбергенов Ғ.М. (Көкшетау, Қазақстан). Құдайберлі-Атығай Жапек батыр	136
Утегенов М. З., Игілік Байқоныс (Көкшетау, Қазақстан). Көк түріктің мекені Шығыс Түркістан	142
Хафизова К.Ш. (Кокшетау, Казахстан). Академик Алексеев в Казахстане	146
Хусаинова Р.К., Есеней С.Б. (Көкшетау, Қазақстан). Көкшетау мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің Лобанов көлінің географиялық-экологиялық жағдайы	153
Шаймуханова Д.С. (Кокшетау, Казахстан). Условия жизни детей в детских домах в годы великой отечественной войны в Казахстане (на примере Акмолинской области)	158
Шапкенов А. А. (Кокшетау, Казахстан). Из истории избрания старших султанов Кокшетауского округа в 20-50-х годах XIX века	162
Шарипов А.А. (Кокшетау, Казахстан). Города в современном мире	168

«ФИЛОСОФИЯ, САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ» секциясы
Секция «ФИЛОСОФИЯ, ПОЛИТОЛОГИЯ И СОЦИОЛОГИЯ»

Kazhenova A.B. (Budapest, Hungary). The belt and road initiative and its implications for Central Asia	174
---	-----

Бижанова М.А., Сүлейменова А.Х. (Көкшетау, Қазақстан). Ж. Баласағұнның «Құтты білік» еңбегіндегі этикалық мәселелер	178
Кенжеғалиев К.К., Ерохина М.А. (Кокшетау, Казахстан). О проблеме совершенствования социальной защиты граждан Казахстана	183
Кусаинова Г.Т., Кайникенова Г.К. (Көкшетау, Қазақстан). Қараусыз қалған балаларды оқыту мен тәрбиелеу	186
Мухамеджанова Ж.М. (Көкшетау, Қазақстан). Гуманитарлық пәндерді: саясаттану мен әлеуметтануды оқытудағы заманауи технологиялар	190
Омаров С.А., Яхияев И.А. (Тараз, Казахстан). Образование как важный фактор модернизации общественного сознания в программной статье	194
Н.А.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»	194
Стукаленко Н.М., Ержанова А.М. (Кокшетау, Казахстан). О специальных социальных услугах для усиления социальной поддержки граждан	199

«ӨНЕРТАНУ» секциясы
Секция «ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ»

Джанмамедова С. М. (Ашхабад, Туркменистан). Национальные традиции – в произведениях искусства (на примере исконной песенно-танцевальной традиции «Куштдепди»)	204
Досжан Е. Д. (Көкшетау, Қазақстан). Музыка пәнін қазақ ұлттық аспаптар арқылы үйрету	209
Камбаров К. И., Погнеребко Н. Н. (Кокшетау, Казахстан). Самостоятельная работа как фактор инновационного подхода к обучению	212
Кусаинова А.Т. (Астана, Қазақстан). Дәулет Мықтыбаевтың шығармашылық мұрасы	215
Лузина О.И. (Кокшетау, Казахстан). Романтизм и символизм в произведениях современных казахстанских художников	218
Мусаходжаева Р.К., Кусаинова А.Т. (Астана, Қазақстан). XX ғасыр ұлттық музыка мәдениетіндегі Фатима Балғаеваның рөлі	223
Мустафина С. Г. (Көкшетау, Қазақстан). Музыканың зияткерлікке ықпалы	226
Таткенова С. К. (Көкшетау, Қазақстан). Тұлғаны тәрбиелеудегі мұғалімнің рөлі	229
Шүйінішев Ә.Ш. (Көкшетау, Қазақстан). Портрет өнері туралы	231

**«Шоқан Оқулары - 22» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
«Уалихановские Чтения - 22»**

**MATERIALS
of International practical science conference
"Shoqan Oqulary - 22"**

Том 1

Редакционно-издательский отдел
Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова
Подписано в печать 24.04.18 г. Объем 14,8 п.л. Тираж 100 экз.
Заказ №35

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің
баспаханасында басылған
Отпечатано в типографии
Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова
Наш адрес: Казахстан, Акмолинская обл., г. Кокшетау,
ул. Ақан-сері, 24 РИО КГУ им. Ш. Уалиханова
e-mail: www.kgu.kz